

XIVIKO

Hina, vanhu va Afrika Dzonga,

Hi lemuka ku kala vululami ka nkarhi lowu hundzeke evuton'wini bya hina;

Hi xixima lava va xanisekeke hikwalaho ko hisekela vululami na ntshunxeko etikweni rerhu;

Hi hlonipha lava va tirheke ku aka no hluvukisa tiko ra hina; naswona

Hi tshemba leswaku Afrika Dzonga i ya hinkwavo lava tshamaka eka rona, hi hlanganile hi ku hambana-hambana ka hina.

Kutani, hi ku tirhisa vayimeri va hina lava hi tihlawuleleke vona hi ntshunxekile, hi amukela Vumbiwa leri tani hi nawu lowu kulukumba wa Riphabliki ku endlela -

Ku tshungula ku hambanisiwa ka nkarhi lowu hundzeke no vumba rixaka leri simekiweke ehenhla ka masungulo ya minkoka ya xidemokhiratiki, vululami exikarhi ka vanhu na timfanelo ta masungulo ta vanhu;

Ku simeka masungulo ya rixaka ra xidemokhiratiki leri vekaka swilo erivaleni laha eka rona mfumo wu simekiweke ehenhla ka ku navela ka vanhu naswona vaaka-tiko hinkwavo va sirheleriwile hi ku ringanana hi nawu;

Ku antswisa nkoka wa vutomi bya vaaka-tiko hinkwavo no ntshunxa vuswikoti bya munhu un'wana na un'wana;

Ku aka Afrika Dzonga leti hlanganeke ra xidemokhiratiki leri ri kotaka ku teka vutshamo bya rona bya mfanelo tani hi tiko leri ntshunxekeke no tifuma endyangwini wa tinxaka.

Wongwe Xikwembu xi nga sirhelela vanhu va ka hina.

Nkosi Sikelel'i-Afrika. Morena boloka setjhaba sa heso.

God seën Suid-Afrika. God bless South Africa.

Mudzimu fhatutshedza Afurika. Hosi katekisa Afrika

Kavanyisa ka 1

Makungu ya Masimekiwele

Riphabliki ra Afrika Dzonga

1. Riphabliki ra Afrika Dzonga i tiko rin'we leri ri tiyimeleke ra xidemokhiratiki leri simekiweke ehenhla ka swihlawulekisi swa nkoka leswi landzelaka:

(a) ku xiximeka ka munhu, ku fikeleriwa ka ku ringanana na ku yisa emahlweni timfanelo ta vanhu na mintshunxeko.

(b) ku kala xihlawuhlawu xa rixaka na xa rimbewu.

(c) Vukulukumba bya matimba ya vumbiwa na vulawuri bya nawu.

(d) Mfanelo ya lavakulu yo angarhela yo vhoti, nongoloko wun'we wa vavhoti wa rixaka, minhlawulo ya nkarhi na nkarhi, sisiteme ya ntlawa wo hlanganeriwa ya mfumo wa xidemokhiratiki, ku tiyisisa vutihlamuleri, ku amukela swilaveko swa vanhu na ku tirhela erivaleni. Vukulukumba bya Matimba ya Vumbiwa

2. Vumbiwa leri i nawu lowu kulukumba wa Riphabliki; nawu kumbe swiendlo leswi nga fambelaniki na rona swi hava nkoka, kutani na timfanelo leti ti vekiwaka hi rona ti fanele ku tirhisiwa.

Vuaka-tiko

3. (1) Ku na vuaka-tiko byo fanana bya Afrika Dzonga.

(2) Vaaka-tiko hinkwavo va-

(a) faneriwa ku va na timfanelo swifundzho, mimpfuneko ya vuaka-tiko; na

(b) ku lawuriwa hi ku ringanana hi swiboho na vutihlamuleri bya vuaka-tiko.

(3) Milawu leyi vekiweke ya tiko yi fanele ku endla makungu ya makumiwele, ku lahlekeriwa

na ku tlheriseriwa ka vuaka-tiko.

Risimu ra Rixaka

4. Risimu ra Rixaka ra Riphabliki ri vekiwa hi Presidente hi xitivisanawu.

Mujeko wa Rixaka

5. Mujeko wa rixaka i wa ntima, nsuku, rihlaza, ko basa,ko tshwuka na wasi, tani hi laha swi hlamuseriweke no dirowiwa eka Xedulu ya 1.

Tindzimi

6. (1) Tindzimi ta ximfumo ta Riphabliki i Xisuthu xa N'walunga, Xisuthu, Xitswana, Xiswazi, Xivenda, Xitsonga, xi-Afrikaans, xi-Nghezi, Xindevele, Xiqhoza na Xizulu.

(2) Ku amukela ku hunguteka ka ku tirhisiwa na xiyimo xa tindzimi ta la tikweni ta ndhavuko ta vanhu va ka hina hi tlhelo ra matimu, mfumo wu fanele ku teka magoza lama tirhisekaka no va ya aka ku endlela ku tlakusa xiyimo no yisa emahlweni ku tirhisiwa ka tindzimi leti.

(3) (a) Mimfumo ya rixaka ni ya swifundzankulu yi nga tirhisa tindzimi ta ximfumo tin'wana ni tin'wana hi swikongomelo swo fambisa mfumo, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni matirhisiwele, ku tirhiseka, madurhele, matshamele ya swifundzantsongo na ndzinganelano wa swilaveko na ku tsakela ka nhlayo ya vanhu hinkwavo va kwalaho kumbe xifundzankulu lexi khumbhekaka; kambe mfuwo wa rixaka na wa xifundzankulu wun'wana ni wun'wana wu fanele ku tirhisa ku sukela eka tindzimi ta ximfumo timbirhi.

(b) Vamasipala va fanele ku tekela enhlokweni matirhisiwele ya ririmi ni ntsakelo wa vanhu lava tshamaka eka tindhawu ta yona.

(4) Mimfumo ya rixaka na ya swifundzankulu, hi ku veka milawu na magoza man'wana, yi fanele ku lawula no vonisisa matirhisiwele ya tindzimi ta ximfumo. Handle ko hambuka eka makungu ya xiyengenyana xa (2), tindzimi hinkwato ta ximfumo ti fanele ku ringanana hi ku hloniphiwa naswona ti fanele ku khomiwa hi ndlela leyi faneleke.

(5) Huvo ya Tindzimi ya Pan South African leyi simekiweke hi huvo ya milawu ya rixaka yi fanele –

(a) ku yisa emahlweni no tumbuluxa matshamele ya ku hlukukisiwa na ku tirhisiwa –

(i) tindzimi hinkwato ta ximfumo;

(ii) Tindzimi ta va-Khoi, ma-Nama na ma-San; na

(iii) ririmi ra swikoweto; na ku

(b) ku yisa emahlweni no tiyisisa ku xiximiwa ka –

(i) tindzimi hinkwato leti talaka ku tirhisiwa hi vaaka-ndhawu va Afrika-Dzonga, ku katsa na Xijarimani, Xigiriki, Xigujarati, Xihindi, Xiputukezi, Xitamil, Xi-Urdu, na

(ii) Xi-Arabu, Xiheveru, Xisanskrit na tindzimi tin'wana leti tirhiseriwaka ku fikelela swikongomelo swa vugandzeri laha Afrika-Dzonga.

Kavanyisa ka 2

Tsalwa ra Timfanelo

Timfanelo

7. (1) Nawumbisi lowu wa Timfanelo i phuphu ya demokhiresi laha Afrika Dzonga. Wu angarhela timfanelo ta vanhu hinkwavo laha tikweni ra hina naswona wu tiyisisa minkoka ya xidemokhiratiki ehenhleni ka ku xiximeka ka munhu, ku ringanana na ntshunxeko.

(2) Mfumo wu fanele ku xixima, wu sirhelela, wu yisa emahlweni no enetisa timfanelo leti nga ndzeni ka Nawumbisi wa Timfanelo.

(3) Timfanelo leti nga ndzeni ka Nawumbisi wa Timfanelo ti lawuriwa hi swipimelo leswi nga ndzeni ka, kumbe swi vuriweke eka xiyenge xa 36, kumbe kun'wana kwala endzeni ka Tsalwa leti.

Matirhisiwele

8. (1) Nawumbisi wa Timfanelo wa tirha eka nawu hinkwawo naswona wu boha mfumo wa milawu, huvonkulu, vuavanyisi na swiyenge hinkwaswo swa mfumo.

(2) Mfanelo leyi nga ndzeni ka Nawumbisi wa Timfanelo yi boha munhu hi ntumbuluko na munhu loyi a tekiwaka a ri enawini, na ku fikela laha swi lavekaka, loko switirha, kumbe laha swi lavekaka, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni muxaka wa mfanelo yaleyo na wa ntumbuluko wihi ni wihi lowu vekiweke hi mfanelo yaleyo.

(3) Eku tirhiseni makungu ya Nawumbisi wa Timfanelo eka vanhu-nene kumbe munhu loyi a tekiwaka a ri enawini hi ku landza xiyengenyana xa (2), khoto – B

(a) ku endlela ku nyika matimba mfanelo leyi nga ndzeni ka Nawumbisi lowu, yi fanele ku tirhisa, kumbe loko swi fanele, yi aka nawu wa ntolovelo ku fikela laha milawu yaleyo yi nga nyiketeki matimba eka mfanelo yaleyo; naswona

(b) yi fanele ku aka swinawana swa nawu wa ntolovelo ku veka swipimelo eka mfanelo yaleyo, ku ri leswaku ku veka swipimelo koloko swi landza xiyenge xa 36(1).

(4) Munhu loyi a tekiwaka a ri enawini u na mpfumelelo wa timfanelo eka Nawumbisi wa Timfanelo ku fikela laha swi laviwaka hi muxaka wa timfanelo na hi munhu loyi a tekiwaka a ri enawini.

Ku ringanana

9. (1) Un'wana ni un'wana wa ringanana emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo yo sirheleriwa hi ku ringanana ni ku pfuniwa hi nawu.

(2) Ku ringanana swi katsa na ku kuma ku tikhorwisa loku hetisekeke no ringanana ka timfanelo hinkwato na mintshunxeko. Ku yisa emahlweni ku kumeka ka ku ringanana, milawu na tindlela tin'wana leti nga endleriwa ku sirhelela no humelerisa vanhu, kumbe mintlawu yo karhi ya vanhu, lava va nga pfunekeki hikokwalaho ka fambiselo ra xihlawuhlawu leri ri nga fanelangiki swi nga ha endliwa.

(3) Mfumo a wu fanelangi ku khoma van'wana hi xihlawuhlawu hi mukhuva wo ka wu nga ri wunene hi ndlela leyi kongomeke kumbe leyi gegaka ehenhleri ka munhu wihi ni wihi hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula, ku katsa ni rixaka, rimbewu, ku va wanuna kumbe wansati, ku bebula, ku va munhu a tekile/tekiwile kumbe a nga takangi/tekiwangi, rixaka kumbe ntlawa wa vanhu lowu a humaka eka wona, muvala, ku voyamela eka rimbewu ro karhi, vukhale, vulamari, vugandzeri, ripfalo, swikholwakholwana, mfuwo, ririmi na ku tswariwa.

(4) Ku hava munhu loyi a nga tirhisaka xihlawuhlawu xo ka xi nga lulamangi hi ku kongomisa kumbe hi ku gega ehenhleri ka munhu wihi na wihi hikwalaho ka xivangelo xin'we kumbe ku tlula hi ku landza xiyengenyana xa (3). Milawu ya tiko yi fanele ku endliwa ku sivala kumbe ku yirisa xihlawuhlawu lexi nga lulamangiki.

(5) Xihlawuhlawu hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula eka leswi swi longoloxiweke eka xiyengenyana xa (3) a xi lulamangi handle ka loko ko kombisiwa leswaku ku hlawula koloko ku lulamile.

Ndzhuti wa Munhu

10. Munhu un'wana na un'wana u tshama a ri na ku xiximeka na ndzhuti, a tlhela a va na mfanelo yo xiximiwa na ku sirheleriwa ka ndzhuti wa yena.

Vutomi

11. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo hanya.

Ntshunxeko na vuhlayiseki bya munhu

12. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko na ku sirheleriwa ka yena, leswi katsaka na mfanelo ya leswaku-

(a) a nga tekeriwi ntshunxeko handle ka xivangelo xo twala, kumbe ku nga ri na xivangelo lexi faneleke;

(b) a nga pfaleriwi yexe nkarhinyana handle ka ku tengisiwa;

(c) yo va a ntshunxekile eka mikhuva hinkwayo ya madzolongu ya swivangelo swa tiko kumbe na swa le tlhelo;

(d) yo va a nga xanisiwi hi ndlela yihi na yihi; na

(e) ku va a nga khomiwi kumbe ku xupuriwa hi ndlela ya tihanyi, yo pfumaleka vumunhu no va yi chicha xiyimo.

(2) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku xiximiwa vuhetiseki bya miri na bya rihanyu ra miehleketo, leswi katsaka na mfanelo –

(a) yo tiehleketela hi yexe mayelana na ku tswala kumbe bebula;

(b) vuhlayiseki na ku lawula miri wa yena; na

(c) ku va a nga ngenisiwi eka mindzavisiso ya vutshunguri kumbe ya xisanyense handle ko nyika mpfumelelo wa yena.

Vuhlonga, ku tirhisiwa tani hi hlonga, na ku tirhisiwa hi nsindziso

13. Ku hava munhu loyi a nga ha endliwaka hlonga, ku tirhisiwa tani hi hlonga kumbe ku tirha hi nsindziso.

Xihundla xa Munhu

14. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya xihundla, leswi swi katsaka na mfanelo ya ku ka a nga –

(a) sechiwi miri wa yena kumbe muti wa yena;

(b) sechiwi nhundzu ya yena;

(c) vutleriwi leswi nga swa yena; kumbe

(d) a nga kavanyeteriwi xihundla xa fambelano kumbe vutihlanganisi bya yena.

Ntshunxeko wa vugandzeri, swikhohlwakhohlwana na mavonele

15. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wa ripfalo, vugandzeri, miehleketo, swikhohlwakhohlwana na mavonele.

(2) Maendlele ya vugandzeri ya nga ha endliwa eka swiakelwa-vupfuneki swa mfumo kumbe leswi pfuniwaka hi mfumo, ku ri leswaku –

(a) maendlelo yalawo ya landza milawu leyi yi vekiweke hi vulawuri bya tiko lebyi faneleke;

(b) swi fambisiwa hi ndlela leyi faneleke; naswona

(c) ku va kona eka wona swi ntshunxekile no ya hi ku tinyiketela.

(3) (a) Xiyenge lexi a xi siveli milawu ku amukela –

(i) matekanelo lama ya bohiweke hi ku landza ndhavuko wihi ni wihi kumbe sisiteme ya nawu wa vugandzeri, wa munhu kumbe wa ndyangu; kumbe

(ii) tisisiteme ta nawu wa munhu na wa ndyangu ku ya hi ndhavuko wihi ni wihi kumbe leti ku namarheriweke eka tona hi vanhu lava va amukeleke vugandzeri byo karhi.

(b) Ku amukeriwa hi ku landza ndzimana ya (a) ku fanele ku fambelana na xiyenge lexi na makungu laman'wana ya Vumbiwa leri.

Ntshunxeko wo humesa mavonele

16. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesela erivaleni miehleketo ya yena, ku katsa na –

(a) ntshunxeko wa matsalwa mo kandziyisiwa na switivisa-mahungu swin'wana;

(b) ntshunxeko wa ku amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo;

(c) ntshunxeko wa vutumbuluxi bya vutshila; na

(d) ntshunxeko wa swa xiakhademiki na ntshunxeko wa vulavisisi bya swa sayense.

(2) Mfanelo leyi nga eka xiyengenyana xa (1) a yi fiki eka –

(a) ku fambisa mahungu yo hlohletela nyimpi;

(b) ku hlohletela bubutsa ra madzolonga; kumbe

(c) ku hlohletela rivengo ro ya hi rixaka, muvala, rimbewu kumbe vugandzeri na leswi swi vumbaka ku hlohletela leswaku ku vaviseka van'wana.

Ku hlengeletana, ku kombisa matitwele, ku phiketa na tiphetixeni

17. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo, hi ndlela yo rhula, naswona a nga hlomanga, yo ngenela tinhlengeletano, ku kombisa matitwele, ku phiketa, na ku heleketa tiphetixeni.

Ntshunxeko wa ku Tihlanganisa na Van'wana

18. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wo tihlanganisa na van'wana. Timfanelo ta swa Tipolitiki
19. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana u ntshunxekile ku langa tlhelo ro karhi eka swa tipolitiki, leswi swi katsaka na mfanelo –
- (a) yo vumba ntlawa wa tipolitiki;
- (b) yo nghenela eka migingiriko ya ntlawa kumbe ku kumela ntlawa walowo wa tipolitiki swirho; na
- (c) ku yima a vulavulela ntlawa wa tipolitiki kumbe hi xikongelo xo karhi.
- (2) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo va eka minhlawulo leyi yi ntshunxekeke, yi lulameke no va yi khomiwa nkarhi na nkarhi ku vhotela vandla rihi ni rihi ro endla milawu ri simekiweke hi ku landza Vumbiwa.
- (3) Muaka-tiko un'wana na un'wana la nga ntswatsi u na mfanelo –
- (a) yo vhotela eka minhlawulo ya vandla rihi ni rihi ro endla milawu leri simekiweke hi ku landza Vumbiwa, naswona ku endla tano exihundleni; na
- (b) ya ku va muyimela-ku-langwa eka ntirho wa tipolitiki wa tiko naswona, loko a hlawuriwile, ku va eka ntirho walowo.
- Vuaka-tiko
20. Ku hava muaka-tiko loyi a faneleke ku tsoniwa mfanelo ya vuaka-tiko. Ntshunxeko wa ku famba-famba na vutshamo
21. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wo famba-famba.
- (2) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo suka laha Riphabiliki.
- (3) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo nghena, ku tama a ri kona no tshama kun'wana na kun'wana laha Riphabiliki.
- (4) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo kuma phasipoto. Ntshunxeko wo endla bindzu, ku tirha na ntirho wo dyondzeriwa
22. Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo langa hi ku ntshunxeka bindzu, ntirho kumbe ntirho wo dyondzeriwa. Ku tirhiwa ka bindzu, ntirho kumbe ntirho wo dyondzeriwa ku nga ha lawuriwa hi nawu. Vuxaka exikarhi ka vatirhi na vathori
23. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo khomiwa hi ndlela leyi faneleke eka maendlele ya swa mintirho.
- (2) Vatirhi hinkwavo va na mfanelo –
- (a) yo vumba no joyina yuniyoni ya vatirhi;
- (b) yo hoxa xandla eka migingiriko na minongonoko ya yuniyoni ya vatirhi; na.
- (c) ku tereka.
- (3) Vathori hinkwavo va na mfanelo –
- (a) yo vumba no joyina nhlango wa vathori;
- (b) yo hoxa xandla eka migingiriko na minongonoko ya nhlango wa vathori.
- (4) Yuniyoni yin'wana na yin'wana ya vatirhi na nhlango wun'wana na wun'wana wa vathori, wu na mfanelo ya –
- (a) ku boha mafambisele ya yona n'wini, minongonoko, na migingiriko ya yona;
- (b) ku kondletela;
- (c) ku vumba no joyina federexeni.
- (5) Yuniyoni yin'wana ni yin'wana ya vatirhi, nhlango wa vatirhi na vathori va ni mpfumelelo ku nghenela ntalo wa ntswariso. Mfumo wa milawu wa Tiko wu nga ha tirha ku khulukisa xikatsa xa ntswariso. Ku fikela laha mfumo wa milawu wu nga hungutaka mfanelo eka Xiyenge lexi, ku hunguta ka kona ku fanele ku yelana ni xiyenge 36(1).
- (6) Mfumo wa milawu wa Tiko wu nga ha pfumelela malulamisele ya vusirheleli bya yuniyoni lebyi vekiweke eka xikatsa xa mimpfumelelano. Ku fikela laha mfumo wa milawu wu nga

hungutaka mfanelo eka Xiyenge lexi, ku hunguta ka kona ku fanele ku yelana na xiyenge xa 36(1).
Mbangu

24. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo –

- (a) eka mbangu leri nga riki na khombo eka rihanyu kumbe vuhlayiseki bya yena; na
- (b) ku va mbangu wu va lowu sirheleriweke, ku endlela rixaka ra sweswi na leri ra ha taka, hi milawu yo twala na maendlele man'wana lama ya endleriweke –
 - (i) ku sivela ku thyakisiwa na ku onhaka ka ntumbuluko;
 - (ii) ku yisa emahlweni ku hlayisiwa ka ntumbuluko; na
 - (iii) ku tiyisisa leswaku ku va na nhluvuko lowu yaka emahlweni wa ntumbuluko na ku tirhisiwa ka switirisiwa swa ntumbuluko kuri karhi ku yisiwa emahlweni nhluvukiso wa ikhonomi leyi twalaka na nhluvuko wa vanhu.

Nhundzu

25. (1) Ku hava munhu loyi a fanelaka ku tsoniwa nhundzu handle ka hi ku landza nawu wa matirhele yo angarihela, kutani ku hava nawu lowu wu fanelaka ku pfumelela ku tsoniwa nhundzu ku ri hava xivangelo xo twala.

(2) Nhundzu yi nga ha tekiwa ntsena hi ku landza nawu wa matirhelo yo angarihela –

- (a) hi swikongomelo swa tiko kumbe swo pfuneta vanhu; na
- (b) hi ku ya hi ku hakeriwa ndziriso ntsengo wa kona lowu, nkarhi ni mukhuva wo hakela, ya faneleke ku va ku twananiwile eka lava khumbhekaka, kumbe swi bohiwa kumbe ku pfumeleriwa hi khoto.

(3) Ntsengo, wo hakela ndziriso swi fanele ku va leswi lulameke no fanela, swi kombisaka ndzinganano lowu faneleke exikarhi ka ku pfuneka ka tiko na ku pfuneka ka vanhu lava va khumbekaka, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni hinkwato timhaka leti yelanaka na swilaveko, ku katsa na –

- (a) matirhisiwele ya nkarhi walowo ya nhundzu yaleyo;
- (b) matimu ya ku kumeka na ku tirhisiwa ka nhundzu yaleyo;
- (c) nxavo wa yona wa le makete;
- (d) vukulu bya vuvekisi byo kongoma bya mfumo na timali to pfuneta eka ku kumeka na ku antswisiwa loku pfunetaka ka nhundzu yaleyo; na
- (e) xikongomelo xa ku tekiwa ka nhundzu yaleyo hi mfumo.

(4) Ku endlela swikongomelo swa xiyenge lexi –

- (a) ku pfuneka ka tiko swi katsa na ku tiboha ka rixaka eka ku lulamisiwa ka nawu wa maavele ya misava, ni le ka mindzulamiso yo tisa ku fikeleriwa ko ringanana ka swihlovo swa ntumbuluko swa Afrika Dzonga; naswona
- (b) nhundzu a swi vuli ntsena misava.

(5) Mfumo wu fanele ku teka magoza yo twala ya ku endliwa ka milawu na magoza man'wana, ku ya hi ku kumeka ka switirhiswa, ku undla matshamele lama ya endlaka leswaku vaaka-tiko va kota ku fikelela ku kuma misava hi maendlele yo ringanela.

(6) Munhu kumbe vaaka-ndhawu lava matirhisele ya vona ya misava ya nga tshamisekangiki hikwalaho ka xivangelo xa milawu ya nkarhi lowu hundzeke ya xihlawuhlawu xo ya hi nghohe kumbe hi mintolovelu, u na mfanelo ku fikela laha swi endleriweke makungu hi Nawu wa Palamende, hambi ku ri ya matirhisele lama ya tshamisekeke hi nawu, kumbe eka ndzulamiso lowu pimanyisekaka.

(7) Munhu kumbe vaaka-ndhawu lava va vutleriweke nhundzu endzhaku ka siku ra 19 Khotavuxika 1913 hikwalaho ka xivangelo xa milawu ya nkarhi lowu hundzeke ya xihlawuhlawu xo ya hi nghohe kumbe mintolovelu, u na mfanelo ku fikela laha swi endleriweke makungu hi Nawu wa Palamende, ku nga ku ttheriseriwa nhundzu yaleyo, kumbe hi ndzulamiso lowu faneleke.

(8) Ku hava kungu ra xiyenge lexi leri ri faneleke ku kavanyeta mfumo ku va wu tirhisa milawu no teka magoza man'wana ku fikelela mindzulamiso ya milawu ya maavele ya misava,

mati na swivumbeko leswi yelanaka na ntumbuluko ku endlela ku lulamisa vuyelo bya xihlawuhlawa xa nkarhi lowu nga hundza xo ya hi nghohe, ku ri leswaku ku hambuka kwihi na kwihi eka xiyenge lexi ku ya hi ku landza makungu ya xiyenge xa 36(1).

(9) Palamende yi fanele ku veka milawu leyi yi vuriwaka eka xiyengenyana xa (6).

Timhaka ta Tindlu

26. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo va na vurhurhelo lebyi ringaneleke bya yindlu.

(2) Mfumo wu fanele ku tirhisa milawu leyi yi twalaka, na magoza man'wana, ku ya hileswi swihlovo swa mfumo swi kumekaka hakona, ku vona leswaku xikongomelo lexi xa mfanelo leyi xi hela hi ku fikeleleka ku ya hi nkarhi.

(3) Ku hava munhu loyi a fanelaka ku humesiwa endlwini yakwe hi nsindziso, kumbe ku va yindlu ya yena yi mbindzumuxiwa, handle ka xileriso xa khoto lexi endlweke endzhaku ko tekela enhlokweni timhaka hinkwato leti yelanaka. Ku hava milawu leyi vekiweke leyi faneleke ku pfumelela ku humesiwa endlwini hi nsindziso handle ka xivangelo lexi twalaka.

Nhlayiso wa rihanyu, swakudya, mati na nhlayiseko wa vanhu

27. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo kota ku fikelela –

(a) vutirheri bya nhlayiso wa rihanyu, ku katsa na nhlayiso wa rihanyu hi tlhelo ro tswala;

(b) ku kuma swakudya leswi swi eneleke na mati; na

(c) nhlayiso wa vanhu ku katsa na, loko a nga koti ku tihlayisa yena n'wini na vaundliwa va yena, nhlayiso wa vanhu leri faneleke.

(2) Mfumo wu fanele ku tirhisa nawu leri wu twalaka na magoza man'wana, ku ya hi leswi swihlovo swa mfumo swi kumekaka hakona, ku endla leswaku ku fikeleriwa ka timfanelo leti hinkwato ku va xiviri hi ku famba ka nkarhi.

(3) Ku hava munhu loyi a nga ta aleriwaka vutshunguri bya xihatla.

Vana

28. (1) N'wana un'wana na un'wana, u na mfanelo –

(a) yo kuma vito na ku va xirho xa rixaka ku sukela eku velekiweni;

(b) yo hlayisiwa endyangu, kumbe yo hlayisiwa hi vatswari, kumbe ku kuma ku hlayiseka kun'wana loku faneleke loko o tshuka a susiwe eka mbangu wa ndyangu;

(c) ya ku nyikiwa swakudya swa masungulo, ndhawu ya vuhlayiselo, vutirheri bya nhlayiso wa rihanyu wa masungulo, na nhlayiso wa vanhu;

(d) yo sirheleriwa eka ku khomiwa hi tihanyi eka ku ka a nga hlayisiwi, ku xanisiwa, na eka ku khomiwa hi ndlela leyi yi chichaka xiyimo;

(e) yo sirheleriwa eka maendlele ya ntirho lama ya nga n'wi vuyiseleki nchumu;

(f) ku va swi nga laviwi kumbe a pfumeleriwa ku endla ntirho kumbe vutirheri lebyi –

(i) byi nga fanelangiki munhu wa vukhale bya n'wana yaloye; kumbe

(ii) leyi yi nga vekaka ekhombyeni vutomi bya n'wana yaloye, dyondzo, rihanyu ra miri kumbe ra miehleketo, kumbe ku kula hi swa moya, matikhomele kumbe ku tihluvukisa exikarhi ka vanhu;

(g) ku va a nga pfaleriwi, handle ka loko ku ri hava ndlela yin'wana, kutani kwalaho, ehenhla ka timfanelo leti a nga na tona ku ya hi swiyenge swa 12 na 35, n'wana yaloye a nga ha pfaleriwa ntsena nkarhi wuntsongo hi laha swi nga kotekaka, naswona u na mfanelo yo –

(i) hambanisiwa na vanhu van'wana lava pfaleriweke va vukhale bya malembe yo tlula 18; na

(ii) ku va a khomiwa no hlayisiwa hi ndlela leyi, eka matshamele lama ya tekelaka enhlokweni vukhale bya n'wana yaloye;

(h) yo va mfumo wu nyika n'wana yaloye muyimeri enawini, naswona loyi a hakeriwaka hi mfumo, eka milandzu ya mbangisano leyi khumbaka n'wana yaloye, loko ku ri leswaku handle ka swona ku nga pfumaleka vululami; na

(i) ku va a nga tirhisiwi eka timholovo to hlomelana matlhari, na ku va a sirheleriwa hi

minkarhi ya tinyimpi.

(2) Eka hinkwaswo leswi swi tsakisaka n'wana yaloye i swa nkoka lowukulu, eka hinkwaswo leswi khumbhaka n'wana yoloye.

(3) Eka xiyenge lexi, "n'wana" swi vula munhu loyi a nga hansi ka malembe ya 18 hi vukhale. Dyondzo

29. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo –

(a) ya dyondzo ya masungulo, ku katsa na dyondzo ya masungulo ya lavakulu;

(b) yo yisa dyondzo emahlweni, leyi eka yona mfumo hi ku tirhisa magoza man'wana lama faneleke, wu fanele ku endla leswaku dyondzo yi kumeka no fikeleleka.

(2) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo kuma dyondzo hi ririmi kumbe tindzimi ta ximfumo leti a tilangelaka tona eka mavandla ya dyondzo ya tiko laha dyondzo yaleyo swi kotekaka ku va yi kumeka. Ku endlela ku vonisisa ku fikeleriwa loku tirhaka ka, na ku tirhisiwa ka, mfanelo leyi, mfumo wu fanele ku kambisisa hinkwato tindlela to nyiketa dyondzo leti twalaka, ku katsa na tindhawu ta dyondzo leti tirhisaka ririmi rin'we, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni –

(a) ku fanela ka swona;

(b) ku kota ku tirheka; na

(c) xilaveko xo lulamisa leswi vangiwewe hi milawu ya nkarhi lowu nga hundza na mikhuva ya xihlawuhlawu.

(3) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo simeka no hlayisa, hi tihakelelo ta yena n'wini, tindhawu ta phurayivhete ta dyondzo leti –

(a) ti nga riki na xihlawuhlawu hi tlhelo ra rixaka;

(b) ti titsariseke eka mfumo; na

(c) ku hlayisa swiyimo swa dyondzo leswi swi nga riki ehansi hi xiyimo loko ku pimanisiwa na tindhawu ta dyondzo ya tiko.

(4) Xiyengenyana (3) a xi siyi ehandle swisekelelo swa mfumo mavandla ya dyondzo leswi tiyimeleke.

Ririmi na mfuwo

30. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku tirhisa ririmi no tlhela a tinghenisa eku hanyeni hi mfuwo lowu a wu tsakelaka, kambe ku hava loyi a tirhisaka timfanelo leti a fanelaka ku endla sweswo hi ndlela leyi nga fambelaneki na kungu rihi na rihi ra Nawumbisi lowu wa Timfanelo.

Vaaka-ndhawu lava hlanganeke hikwalaho mfuwo, vugandzeri na ririmi leri va ri tirhisaka

31. (1) Vanhu lava welaka eka ntlawa wa vanhu wa mfuwo, vugandzeri na ririmi ro karhi a va fanelanga ku tsoniwa mfanelo, vona na swirho swin'wana swa ntlawa wa vona hi vaaka-ndhawu –

(a) ku tihanyela mfuwo wa vona; ku yisa emahlweni vugandzeri bya vona na ku tirhisa ririmi ra vona; na

(b) ku vumba, ku tinghenisa eka, no hlayisa minhlangano ya mfuwo, vugandzeri na ririmi na swirho swin'wana swa vaaka-tiko ntsena.

(2) Timfanelo leti nga eka xiyengenyana xa (1) a ti fanelanga ku tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga fambelani na kungu rihi ni rihi ra Nawumbisi wa Timfanelo.

Ku kota ku fikelela mahungu

32. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo fikelela –

(a) mahungu wahi ni wahi lama ya nga mavokweni ya mfumo; na

(b) mahungu wahi ni wahi lama ya nga mavokweni ya munhu un'wana naswona lama ma lavekaka ku endlela ku tirhisa no sirhelela timfanelo tihi ni tihi.

(2) Milawu ya tiko yi fanele ku endliwa ku nyika mfanelo leyi matimba yo tirha, naswona yi fanele ku endla makungu ya magoza lama faneleke yo olovisa ndzhwalo wa mafambisele na timali

leri nga henhla ka mfumo.

Swiendlo swa mafambisele leswi lulameke

33. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo eka swiendlo swa mafambisele leswi nga nawini, swi twakalaka, naswona leswi fambiselo ra kona ri nga rinene.

(2) Munhu un'wana na un'wana loyi timfanelo ta yena ti nyamisiweke hi ndlela yo biha hi maendlele ya mafambisele u na mfanelo yo nyikiwa tinhlamuselo leti nga kunene.

(3) Milawu ya rixaka etikweni yi fanele ku vekiwa ku endlela ku nyika matimba eka timfanelo leti, naswona yi fanele –

(a) ku endla makungu yo vuyeketa maendlele ya mafambisele hi khoto kumbe, laha swi faneleke, khoto leyi yi tiyimeleke naswona yi nga voyameleki tlhelo ro karhi;

(b) ku barisa mfumo ku endlela ku nyika matimba eka timfanelo leti nga eka swiyengenyana swa (1) na (2); na

(c) ku yisa emahlweni mafambisele yo nyawula.

Ku kota ku fikelela tikhoto

34. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya leswaku mholovo yihi ni yihi leyi yi nga ahluriwaka hi ku tirhiseriwa nawu yi tsemiwa emahlweni ka khoto ya nawu leyinene yi tirhelaka erivaleni kumbe, laha swi faneleke ndhawu yamilawu-kumbe foramu yin'wana leyi yi tiyimeleke yi nga voyameleki tlhelo ro karhi.

Vanhu lava khomiweke, va khomeletuweke ku senga no hehliwa hi milandzu

35. (1) Munhu un'wana na un'wana loyi a khomeletuweke ku senga hi ku tekiwa ku va a endle nandzu u na mfanelo –

(a) yo va a nga hlamuseli nchumu;

(b) ya ku tivisiwa hi xihatla –

(i) hi mfanelo ya yena yo va a nga hlamuseli nchumu; na

(ii) leswi nga humelalaka loko o nyika nhlamuselo;

(c) ya ku ka a nga sindzisiwi ku boxa mhaka yihi ni yihi kumbe ku pfumela timhaka, leswi swi nga tirhisiwaka tani hi vumbhoni ehenhleri ka munhu yaloye;

(d) ku yisiwa emahlweni ka khoto hi ku hatlisa hi laha swi kotekaka kambe ku nga si hundza tiawara ta (i) 48 endzhaku ka ku khomiwa kumbe (ii) laha nkarhi wo sungula wa khoto endzhaku ko hela 48 wa tiawara, loko ku hela 48 wa tiawara ehandle ka khoto yinene kumbe eka siku leri nga riki ntsena ra khoto;

(e) loko a ri emahlweni ka khoto ro sungula endzhaku ko khomiwa, ku va a khomeletuweke ku senga kumbe ku tivisiwa xivangelo xo ya emahlweni ku khomeletywa ku senga ka yena, loko swaswo swi tsandza, u fanele ku ntshunxiwa.

(f) ku ntshunxiwa eka ku khomeletywa ku senga loko swilaveko swa vululami swi pfumela, ku ya hi swipimelo leswi twalaka.

(2) Munhu un'wana na un'wana loyi a khomeletuweke ku senga, ku katsa na vabohiwa hinkwavo lava gweviweke, u na mfanelo –

(a) yo tivisiwa hi ku hatlisa xivangelo xo va a pfaleriwa;

(b) yo langha, no tsundzuxana na muyimeri, no tivisiwa hi mfanelo leyi hi ku hatlisa;

(c) yo va na muyimeri loyi a nyikiwaka yena hi mfumo, na hi tihakelelo ta mfumo, loko swi tikomba handle ka swona, ku ta va na ku pfumala vululami eku sengiweni ka nandzu wa yena no va a tivisiwa hi mfanelo yaleyo hi ku hatlisa;

(d) yo phikiza ku va ku pfaleriwa ka yena swi ri enawini hi byakwe emahlweni ka khoto naswona, loko ku khomeletywa ku senga koloko swi nga ri enawini, a ntshunxiwa;

(e) ya swipimelo swa ku khomeletywa ku senga leswi yelanaka na ndzhuti no xiximeka ka munhu, ku katsa na hambu ku ri ku tiolola na ku nyikiwa hi ku hakeleriwa hi mfumo, vurhuhelo lebyi enetisaka, swakudya, swilo swo hlaya tani hi tibuku, ni ku tshunguriwa hi ku hakeleriwa hi mfumo; na

- (f) yo tihlanganisa na, no endzeriwa hi wa yena –
- (i) loyi a tekaneke na yena kumbe murhandziwa;
- (ii) xaka ra le kusuhi;
- (iii) mutsundzuxi hi tlhelo ra vugandzeri loyi a tilanghelaka yena;
- (iv) dokodela loyi a tilanghelaka yena.
- (3) Munhu la nga hehliwa u'wana ni un'wana u na mfanelo yo sengisiwa hi ndlela leyi lulameke, leswi katsaka na mfanelo –
 - (a) yo va a tivisiwa hi xihehlo na vuxokoxoko lebyi ringaneke ku va a kota ku hlamula xihehlo xexo;
 - (b) yo va na nkarhi leri ringaneke na swiolovisi ku va a kota ku lulamisa ku tiyimela/yimeriwa;
 - (c) ya ku senga ku ri na mani na mani emahlweni ka khoto ya ntolovelo;
 - (d) ku va ku sengisiwa ka yena ku sungula no hela handle ko dya nkarhi loku nga twaleki;
 - (e) yo va kona loko ku sengiwa nandzu wa yena;
 - (f) yo langa, no va a yimeriwa hi muyimeri enawini, no va a tivisiwa hi mfanelo leyi hi ku copeta ka tihlo;
 - (g) yo va na muyimeri loyi a nyikiwaka munhu loyi a nga muhehliwa hi mfumo, na hi ku hakeleriwa hi mfumo, loko handle ka swona swi tikomba ku humelela ku pfumalekaka vululami eku sengiweni ka nandzu wa yena, no va a tivisiwa hi mfanelo yaleyo hi ku copeta ka tihlo;
 - (h) yo tekiwa tani hiloko a nga ri na nandzu, no va a nga hlamuseli nchumu, no va a nga nyiki vumbhoni hi nkarhi wo sengisiwa;
 - (i) yo seketela vumbhoni bya yena no phikiza vumbhoni lebyin'wana;
 - (j) yo va a nga sindzisiwi ku nyika vumbhoni lebyi nga n'wi rhwexaka nandzu;
 - (k) yo sengisiwa hi ririmi leri muhehliwa a ri twisisaka kumbe, loko sweswo swi nga koteki, ku va ku sengisiwa ku hundzuluxeriwa eka ririmi rolero;
 - (l) yo va a nga boheriwi xiendlo kumbe ku va a nga endlanga swo karhi leswi a swi nga ri nandzu ku ya hi ku ri nawu wa tiko kumbe wa matiko ya misava hi nkarhi leri swi nga endlwiwa kumbe swi nga endlwangiki hawona;
 - (m) yo va a nga sengiseriwi nandzu hi tlhelo ra xiendlo kumbe ku va a nga endlanga swo karhi leswi haswona munhu yaloye eka nkarhi leri nga hundza a tshameke a voniwa kumbe a nga voniwanga nandzu kumbe a bohiwile;
 - (n) yo kuma nxupulo wa le hanshi-hansi eka leyi yi vekiweke loko nxupulo leri vekerike nandzu walowo wu tshame wu cinciwa exikarhi ka nkarhi leri nandzu wu endlwiweke hawona na nkarhi wo gweviwa; na
 - (o) yo apila kumbe ku rila eka, kumbe ku vuyeketeriwa nandzu, hi khoto ya le henhlanyana.
- (4) Laha xiyenge lexi xi lavaka leswaku mahungu ya nyikiwa munhu, mahungu yalawo ya fanele ku nyikiwa hi ririmi leri munhu yaloye a ri twisisaka.
- (5) Vumbhoni lebyi byi kumiweke hi mukhuva leri wu onhetelaka mfanelo yihi na yihi eka Nawumbisi ra Timfanelo a byi fanelanga ku katsiwa loko ku amukeriwa ka vumbhoni byolebyo byi nga endlaka leswaku ku sengisiwa koloko ku va ku nga lulamangi, kumbe hi ndlela yin'wana byi va no onhisela maaviwele ya vululami.

Swipimelo swa timfanelo

36. (1) Timfanelo leti ti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo ti nga ha vekerike swipimelo ntsena hi ku landza nawu wa matirhiselo yo angarhela ku fikela laha xipimelo xolexo xi twalaka no va xi lulamile exikarhi ka vanhu lava tirhelaka swilo erivaleni no va na xidemokhiresi, lava xiximaka vumunhu, ku ringanana, na ntshunxeko no tekela enhlokweni timhaka hinkwato leti yelanaka na swona ku katsa na –

- (a) muxaka wa mfanelo yaleyo;
- (b) nkoka wa xikongomelo xa xipimelo xolexo;
- (c) muxaka na vukulu bya xipimelo xolexo;

- (d) vuxaka exikarhi ka xipimelo na xikongomelo xa xona; na
- (e) maendlele man'wana lama nga ri ki na swipimelo ngopfu yo fikelela xikongomelo xolexo.
- (2) Handle ka laha swi endleriweke makungu eka xiyengenyana xa (1) kumbe eka kungu rin'wana rihi na rihi ra Vumbiwa leri, ku hava nawu leri wu faneleke ku vekela swipimelo eka mfanelo yihi na yihi leyi yi nga ndzeni ka Nawumbisi ra Timfanelo.

Swiyimo swa xihatla

37. (1) Xiyimo xa xihatla xi nga ha vikiwa ntsena hi ku landza Nawu wa Palamende naswona ntsena loko –

(a) vutomi bya rixaka byi xungetiwa hi nyimpi, ku ngheneriwa hi valala, ku pfukeriwa ka mfumo hi vanhu, minkitsikitsi, khombo ra ntumbuluko, kumbe khombo rin'wana ehenhla ka vanhu va tiko; na loko

(b) ku vikiwa ka xiyimo xa xihatla swi laveka ku vuyisa ku rhula na nawu.

(2) Ku vikiwa ka xiyimo xa xihatla, na milawu yihi ni yihi leyi yi vekiweke kumbe xiendlo xin'wana xi endlweke hikokwalaho ka xiviko xexo, xi nga ha tirha ntsena –

(a) hi kulangutela swa le mahlweni; naswona

(b) eka nkarhi leri nga tluriki 21 wa masiku ku sukela hi siku ra xiviko xexo, handle ka loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi boha ku engetela nkarhi wa xiviko xexo. Nhlengeletano yo endla Milawu yi nga ha boha ku engetela nkarhi wa xiviko xa xiyimo xa xihatla ku fikela nkarhi leri nga tluriki tin'hweti tinharhu hi nkarhi wun'we. Ku engeteriwa ko sungula ka xiviko xa xiyimo xa khombo ku fanele ku va hi xiboho lexi seketeriweke hi vhoti bya swirho swa Nhlengeletano yo endla Milawu. Ku engeteriwa kwihi ni kwihi loku landzelaka ku fanele ku va hi xiboho lexi tekiweke hi 60 wa tiphesente kumbe ku tlula wa tivhoti ta swirho swa Nhlengeletano yo endla Milawu. Xiboho hi ku landza ndzimana leyi xi fanele ku amukeriwa ntsena endzhaku ka njhekanjhekisano wa mani na mani eNhlengeletanweni yo endla Milawu.

(3) Khoto yihi na yihi leyi faneleke yi nga teka xiboho ehenhleni ka ku tirha ka-

(a) xiviko xa xiyimo xa xihatla;

(b) ku engeteriwa kwihi na kwihi ka nkarhi wa xiviko xa xiyimo xa xihatla; kumbe

(c) milawu yihi na yihi leyi vekiweke, kumbe xiendlo xin'wana xi endlweke, hikokwalaho ka xiviko xa xiyimo xa khombo.

(4) Milawu yihi ni yihi leyi yi vekiweke hikokwalaho ko va ku vikiwile xiyimo xa xihatla yi nga ha hambuka eka Nawumbisi ra Timfanelo ntsena ku fikela laha –

(a) ku hambuka koloko ku lavekaka ntsena hikwalaho ka xihatla rolero naswona;

(b) milawu leyi vekiweke –

(i) yi fambelanaka na swiboho swa Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava leri tirhaka eka swiyimo swa xihatla;

(ii) yi landzelelaka xiyengenyana xa (5); na

(iii) ku tivisiwa eka Gazete ya Mfumo ya tiko xikan'we- kan'we loko swi laveka endzhaku ka loko wu vekiwile.

(5) Ku hava Nawu wa Palamende lowu wu nyikaka matimba leswaku ku vikiwa xiyimo xa xihatla, naswona ku hava milawu leyi yi endlweke kumbe goza rin'wana ri tekiweke hikwalaho ko endla xiviko, wu nga ha pfumelelaka kumbe ku nyika matimba –

(a) yo rivaleriwa ka mfumo, kumbe ka munhu wihi ni wihi, hi kwalaho ka xiendlo xihi ni xihi lexi nga riki nawini;

(b) ku hambuka kwihi ni kwihi eka xiyenge lexi; kumbe

(c) ku hambuka kwihi na kwihi eka xiyenge lexi vuriwaka eka rixaxa ra 1 ra Nxaxamelo wa Timfanelo leti nga Hungutiweki, ku fikela laha swi kombisiweke eka rixaxa ra 3 ku langutana na xiyenge xolexo eka nxaxamelo walowo.

Nxaxamelo wa Timfanelo leti nga Xumbadzekiki

- Nomboro Nhlokomhaka Laha mfanelo yi nga xumbadzekiki
ya Xiyenge ya Xiyenge ku fikela kona
- 9 Ku Ringanana Hi tlhelo ra ku hambanisa ko kala vululami
ntsena hi tlhela ra rixaka, muhlovo, rixaka hi
ririmi kumbe vaaki, rimbewu, vukhongeri kumbe
ririmi
- 10 Ndhzuti na ku Hinkwaxo
xiximeka ka Munhu
- 11 Vutomi Hinkwaxo
- 12 Ntshunxeko na Hi tlhelo ra swiyengenyana swa (1)(d) na (e)
Vuhlayiseki bya na (2)(c) ntsena
munhu
- 13 Vuhlonga, ku Hi tlhelo ra vuhlonga na ku tirhisiwa tani hi
tirhisiwa tani hi hlonga ntsena
hlonga na ku
tirhisiwa hi
nsindziso
- 28 Vana Hi tlhelo ra swiyengenyana swa (1)(d), (1)(e)
na timfanelo leti nga eka tindzimananyana ta
(1)(g) xiyengenyana (1) (i) mayelana na vana
malembe ya 15 na le hansi
- 35 Vanhu lava Hi tlhelo ra swiyengenyana
khomeleteweke ku (1)(a), (b) na (c) na (2)(d); timfanelo
senga, va leti nga eka tipharagrafu
pfaleriweke na lava (a),(b),(c),(e),(f),(g), (h),(i),(j),(k),(l),(m) na (o) ya
hehliweke xiyengenyana (3) handle ka pharagrafu (d);
xinyengenyana (4); na xiyengenyana (5) hi ku
landza ku susiwa ka ku amukeriwa ka
xivonakalo ku va xi endla ku senga ku nga lulami.

(6) Loko munhu wihi ni wihi a pfaleriwa handle ko sengisiwa hikokwalaho ko hungutiwa ka timfanelo endzhaku ka ku vikiwa ka xiyimo xa xihatla, swipimelo leswi swi landzelaka swi fanele ku landzeleriwa:

(a) Munhu lonkulu a nga xirho xa ndyangu kumbe nakulobye wa mupfaleriwa handle ko sengisiwa ku fanele ku hlanganiwa na yena hi xihatla hi laha swi nga kotekaka hakona, a tivisiwa leswaku munhu yoloye u pfaleriwile handle ko sengisiwa.

(b) Xitiviso xi fanele ku hangalasiwa eka Gazete ya Mfumo ya tiko ku nga si hela masiku ya ntlhanu munhu yaloye a pfaleriwile, xi boxaka vito ra mupfaleriwa handle ko sengisiwa na ndhawu laha a pfaleriweke kona no vula magoza ya xiyimo xa xihetla lama munhu yaloye a pfaleriweke hawona.

(c) Mupfaleriwa handle ko sengisiwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa nkarhi wihi na wihi leri twalaka, hi dokodela;

(d) Mupfaleriwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa nkarhi wihi na wihi leri twalaka, hi muyimeri;

(e) Khoto yi fanele yi kambisisa nakambe ku pfaleriwa koloko hi xihatla hi laha swi nga kotekaka hakona, kambe ku nga si hundza masiku ya 10 endzhaku ka loko munhu yaloye a pfaleriwile, kutani khoto yi fanele ku ntshunxa mupfaleriwa handle ko sengisiwa handle ka loko ku pfaleriwa koloko ku laveka ku endlela ku vuyisa xiyimo xa ku rhula na nawu.

(f) Mupfaleriwa handle ko sengisiwa loyi a nga ntshunxiwiki hi ku landza mbalango wa

ndzimana ya (e), kumbe loyi a nga ntshunxiwiki hi ku landza ku vuyeketiwa ku ya hi ndzimana leyi, a nga endla xikombelo ekhoto xa ku vuyeketeriwa nakambe ku pfaleriwa koloko nkarhi wihi ni wihi loko ku hundzile 10 wa masiku hi mpfuka xa mbalango lowu hundzeke naswona, khoto yi fanele ku ntshunxa mupfaleriwa yaloye handle ka loko swa ha laveka ku yisa emahlweni ku pfaleriwa koloko ku endlela ku vuyisa nawu na ku rhula.

(g) Mupfaleriwa u fanele ku pfumeleriwa ku va ekhoto yihi ni yihi leyi yi kambisisaka ku pfaleriwa ka yena, ku yimeriwa hi muyimeri eku tengisiweni kwaloko, na ku endla vuyimeri eka ku phikizana no yisiwa emahlweni ka ku pfaleriwa ka yena.

(h) Mfumo wu fanele ku nyiketa khoto tinhlamuselo to tsariwa ku hlamusela ku lulama ka ku yisiwa emahlweni ku pfaleriwa ka munhu yaloye, naswona wu fanele ku nyiketa mupfaleriwa yaloye kopi ya tinhlamuselo toleto hi masiku lama nga riki hansi ka mambirhi khoto yi nga si kambisisa ku pfaleriwa ka yena.

(7) Loko khoto yi ntshunxa mupfaleriwa handle ko sengisiwa, munhu yaloye a nga ha pfaleriwi nakambe hi swivangelo swo fana na sweswo handle ka loko mfumo wu rhangwa wu kombisa khoto xivangelo xo twakala xo va munhu yaloye a pfaleriwa nakambe.

(8) Swiyengenyana swa (6) na (7) a swi tirhi eka vanhu lava nga riki vaaka-tiko va Afrika Dzongu naswona lava va pfaleriweke handle ko sengisiwa hikokwalaho ka nyimpi ya matlhari ya matiko ya misava. Ematshan'weni ya swona, mfumo wu fanele ku landza swiyelo leswi bohaka Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava wa ku komba vumunhu hi tlhelo ra ku pfaleriwa ka vanhu votanu.

Ntiyisiso wo vona leswaku timfanelo ta xiximiwa no landzeleriwa

38. Munhu wihi ni wihi loyi a longoloxiweke eka xiyenge lexi u na mfanelo yo tihlanganisa na khoto leyi faneleke, a koxa leswaku mfanelo leyi hlamuseriweke eka Nawumbisi ra Timfanelo yi kavanyetiwele kumbe ku xungetiwa, kutani khoto yi nga ha nyika ku pfuneka loku faneleke, ku katsa na ku hlamusela timfanelo. Vanhu lava va nga tihlanganisaka na khoto i –

(a) wihi ni wihi loyi a yimelaka ku pfuneka ka yena n'wini;

(b) wihi ni wihi loyi a yimelaka un'wana loyi a nga swi kotiki ku tiyimela hi yexe;

(c) munhu wihi ni wihi loyi a swi endlaka tani hi xirho xa, kumbe hi ku yimela ntlawa kumbe avelo ra vanhu;

(d) munhu wihi ni wihi loyi a yimelaka ku navela ka vanhu; na

(e) nhlango leri yimelaka ku navela ka swirho swa wona.

Nhlamuselo ya Tsalwa ra Timfanelo

39. (1) Loko yi hlamusela Nawumbisi wa Timfanelo, khoto, huvo yo hlawuleka kumbe foramu –

(a) yi fanele ku yisa emahlweni minsinya leyi nga xiseketelo xa rixaka leri tirhelaka swilo erivaleni no va ra xidemokhiratiki leyi yi simekiweke eka ku xixima ndzhuti wa vumunhu, ku ringanana, na ntshunxeko;

(b) yi fanele ku tekela enhlokweni nawu wa matiko ya misava; naswona

(c) yi nga ha tlhela yi langutisisa nawu wa matiko mambe.

(2) Loko yi karhi yi hlamusela milawu ya tiko yihi ni yihi, na le ku endliweni ka nawu wa ntlovelo kumbe nawu wa xintu, khoto yin'wana na yin'wana, huvo yo hlawuleka kumbe foramu yi fanele ku yisa emahlweni moya na swikongomelo swa Nawumbisi ra Timfanelo.

(3) Nawumbisi wa Timfanelo a wu arisi ku va kona ka timfanelo tihi na tihi tin'wana kumbe mintshunxeko leyi yi amukeriweke kumbe yi haverisiweke hi nawu wa ntlovelo, nawu wa xintu kumbe milawu leyi vekiweke, ku fikela laha yi yelanaka kona na Nawumbisi lowu.

Kavanyisa ka 3

Mfumo wa Vutirhisani

Mfumo wa laha Riphabliki

40. (1) Laha Riphabliki, mfumo wu vumbiwe tani hi xiyenge xa rixaka, xa swifundzankulu

na xa mimfumo ya tindhawu, leswi swo hlawuleka, swi tiyimeleke no tirhelana.

(2) Swiyenge hinkwaswo swa mfumo swi fanele ku xixima no namarhela eka minsinya leyi nga ndzeni ka Kavanyisa loku naswona swi fanele ku tirha mintirho ya swona exikarhi ka swipimelo leswi vekiwaka hi Kavanyisa loku.

Mfumo wa vutirhisani

41. (1) Swivandla hinkwaswo swa mfumo na swirho hinkwaswo swa mfumo endzeni ka xivandla xin'wana na xin'wana swi fanele –

(a) ku hlayisa ku rhula, vun'we bya rixaka na ku va Riphabliki ri nga pandziwi hi le xikarhi;

(b) ku tiyisisa nhlaysiseko wa vanhu va Riphabliki;

(c) ku hoxa xandla eka mfumo leri nyawulaka, wu nga tirheleki exihundleni, wa vutihlamuleri no twala wa Riphabliki hinkwaro;

(d) ku tshembeka eka Vumbiwa, Riphabliki, na vanhu va rona;

(e) ku hlonipha xiyimo xa vumbiwa, mavandla, matimba na mintirho ya mfumo eka swiyenge leswin'wana;

(f) ku va swi nga teki matimba wahi ni wahi kumbe ntirho handle ka leswi yi haverisiweke swona hi ku landza Vumbiwa;

(g) ku tirhisa matimba ya swona na ku endla mintirho ya vona hi mukhuva leri wu nga ngheneleleki eka xivumbeko na ku xiximiwa ka misava, mintirho na mfumo wa xivandla lexin'wana; na

(h) ku tirhisana swin'we na van'wana hi ku tshembana na hi ku pfunana-

(i) hi ku undla moya wa vuxaka lebyinene;

(ii) hi ku pfunana no seketelana na van'wana;

(iii) hi ku tivisana no tsundzuxana na van'wana hi timhaka leti ti khumbaka ku navela hi ku ringanana;

(iv) hi ku hlanganyeta swiendlo swa swona na milawu leyi vekiweke ya swona; na

(v) hi ku namarhela eka maendlele lama ku twananiweke hawona no papalata ku yisana etikhoto.

(vi) ku papalata swiendlo swa nawu ehenhla ka van'wana.

(2) Nawu wa Palamende wu fanele

(a) ku simeka no endla makungu ya swivumbeko na mavandla yo endlela ku yisa emahlweni no olovisa vuxaka exikarhi ka mimfumo; na ku

(b) endla leswaku ku va na matirhele lama faneleke na maendlele yo olovisa ku herisiwa ka minkanetano.

(3) Xirho xa mfumo lexi khumbekaka eka nkanetano wa le xikarhi ka mimfumo xi fanele ku endla matshalatshala hinkwawo lama kotekaka yo herisa nkanetano walowo hi ku tirhisa matirhele na maendlele lama ya lulamiseriweke xikongomelo xolexo, kutani xi fanele ku tirhisa tindlela hinkwato to lulamisa xi nga si titshineta ekhoto leswaku yi ololoxa nkanetano walowo.

(4) Loko Khoto yi nga enetisiwangi leswaku swilaveko swa xiyengenyana xa (3) swi enetisiwile, yi nga ha tlherisela nkanetano eka swirho swa mfumo leswi khumbekaka.

Kavanyisa ka 4

Palamende

Mavumbiwele ya Palamende

42. (1) Palamende yi vumbiwa hi –

(a) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu; na

(b) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.

(2) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu na Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu swa ngenela eka endlele ro veka milawu hi mukhuva leri wu hlamuseriweke eka Vumbiwa.

(3) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi hlawuleriwa ku yimela vanhu no vonisisa mfumo hi vanhu ku ya hi Vumbiwa. Yi endla leswi hi ku hlawula Presidente, hi ku endla leswaku

ku va na foramu ya rixaka yo va tiko ri kambisisa timhaka, hi ku langutisisa no kambela swiendlo swa ta matirhiwele ya makungu.

(4) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi yimela swifundzankulu ku endlela ku vonisisa leswaku swilaveko swa swifundzankulu swi tekeriwa enhlokweni eka xiyimo xa tiko hinkwaro xa mfumo. Leswi yi swi endla ngopfu-ngopfu hi ku ngenela eka endlele ra tiko ro veka milawu na hi ku endla leswaku ku va na foramu ya rixaka yo va tiko ri kambisisa timhaka leti khumbaka swifundzankulu.

(5) Presidente a nga ha rhamba Palamende eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.

(6) (a) Palamende yi hlengeletana e Cape-Town, kambe Nawu wa Palamende, wu vekiweke ku va nawu hi ku landza xiyenge xa 76(1) na (5) wu nga ha veka leswaku Palamende yi hlengeletana kun'wana.

Matimba yo endla milawu ya Riphabliki

43. ERiphabliki, matimba yo endla milawu –

(a) eka xiyimo xa mfumo wa tiko hinkwaro ya haverisiwile Palamende, tani hi laha swi hlamuseriwaka eka xiyenge xa 44;

(b) eka xiyimo xa mfumo wa swifundzankulu ya haverisiwile mimfumo ya milawu, tani hi laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 104; naswona

(c) eka xiyimo xa mimfumo ya tindhawu ya haverisiwile Tihuvo ta Vamasipala, tani hi laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 156.

Matimba yo endla milawu ya tiko

44. (1) Matimba yo endla milawu ya tiko tani hi laha ya haverisiweke Palamende –

(a) ya nyika Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu matimba –

(i) yo hundzuluxa Vumbiwa;

(ii) yo pasisa milawu leyi endliweke hi mayelana na mhaka yihi na yihi, ku katsa na mhaka leyi yi welaka endzeni ka ndhawu ya mintirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4, kambe ku nga katsiwi, ku ya hi xiyengenyana xa (2), na mhaka leyi yi welaka eka tindhawu ta mintirho ta Xedulu ya 5; na

(iii) ku avela matimba yo endla milawu wahi ni wahi wa yona, handle ka matimba yo hundzuluxa Vumbiwa eka vandla rihi ni rihi ro endla milawu eka xiyenge xin'wana xa mfumo; na

(b) ku havela Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu matimba –

(i) yo ngenela eku hundzuluxiweni ka Vumbiwa, hi ku landza xiyenge xa 74;

(ii) yo pasisa hi ku landza xiyenge xa 76, milawu yo endliwa hi mayelana na mhaka yihi na yihi leyi yi welaka endzeni ka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4, na mhaka yin'wana yihi ni yihi leyi yi laviwaka hi Vumbiwa leswaku yi pasisiwa hi ku landza xiyenge xa 76; na

(iii) ku kambisisa, hi ku landza xiyenge xa 75, milawu yihi na yihi yin'wana leyi pasisiweke hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu.

(2) Palamende yi nga ha nghenda hi ku pasisa milawu, hi ku landza xiyenge xa 76(1), hi tlhelo ra mhaka leyi welaka eka ndhawu ya mintirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 5, loko swi laveka –

(a) ku hlayisa nhlayiseko wa rixaka;

(b) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;

(c) ku hlayisa swiyimo leswi lavekaka swa nkoka swa rixaka;

(d) ku simeka swiyimo swa vugimu-ntsongo laveriwaka ku nyika vutirheri; na

(e) ku sivela magoza lama ma nga twaleki ku va ma tekiwa hi xifundzankulu, lama ma nga onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana, kumbe swa tiko hinkwaro ka rona.

(3) Ku vekiwa ka milawu loku ku lavekaka no fanela ka, kumbe loku ku yelanaka na, ku tirhisiwa hi ku nyawula ka matimba mayelana na mhaka yihi na yihi leyi longoloxiweke eka

Xedulu ya 4, ku endlela swikongomelo hinkwaswo, i milawu leyi yi khumbaka mhaka leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4.

(4) Loko yi karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Palamende yi bohiwa ntsena hi Vumbiwa, kutani yi fanele ku tirha hi ku landza, na hi ku tirhela endzeni ka swipimelo swa Vumbiwa.

Milawu ya mafambisele leyi hlanganisiweke

45. (1) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ti fanele ku simeka komiti leyi hlangeke ya milawu leyi yi endlaka milawu ya mafambisele leyi khumbaka mintirho wa tona leyi hlangeke yanhlango na Huvo, ku katsa na milawu ya mafambisele –

(a) ku veka maendlele yo pfuneta endlele ro veka milawu, ku katsa na ku veka mpimo wa nkarhi wo hetisa goza rihi na rihi eka endlelo rero;

(b) ku simeka tikomiti leti hlangeke leti vumbiweke hi vayimeri la va katsaka Nhlengeletano ya Milawu na Huvo ku endlela ku kanela no endla swiviko hi Milawumbisi leyi yi languteriweke eka swiyenge swa 74 na 75;

(c) ku simeka komiti leyi hlangeke yo vuyeketa Vumbiwa leri hi vugimu-ntsongo bya lembe na lembe; na

(d) ku lawula ntirho wa –

(i) komiti leyi hlangeke ya milawu ya mafambisele;

(ii) Komiti yo Lamula

(iii) komiti yo vuyeketa timhaka ta vumbiwa; na

(iv) tikomiti tihhi ni tihhi leti hlangeke leti simekiweke hi ku landza ndzimana ya (b).

(2) Swirho swa Khabinete, swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na vurhumiwa eka Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu swi na mimpfumelelo ni nhlango wa swisevelelo emahlweni ka Nhlengeletano kumbe Khansele.

Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu

Mavumbiwele na Nhlawulo

46. (1) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi vumbiwa hi vavasati na vavanuna lava nga xikarhi ka nhlayo ya 350 na ku va yi nga tluli 400, lava hlawuriweke ku va swirho hi ku landza sisiteme ya nhlawulo leyi –

(a) yi vekiweke hi milawu ya tiko;

(b) yi simekiweke ehlehla ka nongoloko wun'we wa vavhoti;

(c) yi endlaka makungu ya vugimu-ntsongo bya vukhale byo vhoti bya 18 wa malembe; na

(d) yi vangaka, hi ku angarhela, vuyimeri byo landza mpimo.

(2) Nawu wa Palamende wu fanele ku endla leswaku ku va na ndandzeriso wo pima nhlayo ya swirho swa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu.

Vuxirho

47. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana loyi a enetaka swilaveko swo vhotela Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu, u na mfanelo yo va xirho xa Nhlengeletano yo endla Milawu, handle ka –

(a) munhu wihi na wihi loyi a thoriweke hi, kumbe loyi a nga eka vutirheri bya mfumo naswona a kumaka muholo wa ku thoriwa koloko kumbe vutirheri byolebyo, handle ka –

(i) Presidente, Museketeri wa Presidente, Vaholobye na Vaseketeri va Vaholobye; na

(ii) vakhomi va mintirho lavan'wana lava mintirho ya vona yi fambelanaka na ya mintirho ya xirho xa Nhlengeletano yo endla Milawu, naswona yi va yi vuriweke ku va yi fambelana na mintirho yaleyo hi milawu ya tiko;

(b) varhumiwa va nkarhi hinkwawo va Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, kumbe swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu kumbe Huvo ya Masipala;

(c) vachoni lava nga ha pfukangiki;

(d) munhu wihi na wihi loyi a vuriweke ku va a nga pfukanga ebyongweni hi khoto ya laha

Riphabliki; na

(e) munhu wihi ni wihi loyi, endzhaku ka loko xiyenge lexi xi sungurile ku tirha, a boheriwile nandzu no gweviwa ku pfalleriwa ekhotsweni ku tlula 12 wa tin'hweti handle ka ku tihlawulela ndziho, hambu ku ri laha Riphabliki kumbe ehandle ka Riphabliki, kambe ku hava munhu loyi a nga tekiwaka tani hiloko a gweviwile ku kondza xikombelo ehenhleni ka ku bohiwa koloko kumbe xigwevo xi vekiwile, kumbe ku kondza nkarhi wo apila wu hela. Ku va ku nga ha enetiwi swilaveko ku ya hi ndzimana leyi ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.

(2) Munhu loyi a nga riki na mfanelo yo va xirho xa Nhlengeletano yo endla Milawu hi ku landza xiyengenyana xa (1)(a) kumbe (b) a nga va muyimela- ku- langwa wa Nhlengeletano yo endla Milawu, ku ya hi swipimelo swihi ni swihi kumbe matshamele ya timhaka lama ya simekiweke hi milawu leyi vekiweke ya tiko.

(3) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu loko munhu yaloye –

(a) a va a nga ha ri na mfanelo; kumbe

(b) a xwa eka Nhlengeletano yo endla Milawu handle ka mpfumelelo eka matshamele ya timhaka lama eka wona milawu ya mafambisele ya Nhlengeletano yo endla Milawu yi vekaka ku lahlekeriwa hi vuxirho.

(4) Swivandla kumbe mimpfuleko eka Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.

Xihlambanyo kumbe ku tiyisisa

48. Loko swirho swa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu swi nga si sungula ku tirha mintirho ya swona eka Nhlengeletano yo endla Milawu, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka ka swona eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, ku ya hi Xedulu ya 2.

Nkarhi wo tirha wa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu

49. (1) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi hlawuleriwa ku tirha nkarhi wa ntlhanu wa malembe.

(2) Loko Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi herisiwa hi ku landza xiyenge xa 50, kumbe loko nkarhi wa yona wo tirha wu hela, Presidente, hi xitivisanawu, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo, leri wu faneleke ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela eka siku leri Nhlengeletano yo endla Milawu yi herisiwile harona, kumbe ku herile nkarhi wa yona.

(3) Loko vuyelo bya nhlawulo wa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu byo ka byi nga tivisiwi hi nkarhi leri wu vekiweke hi ku landza xiyenge xa 190 kumbe loko nhlawulo wu bakanyiwa hi khoto, Presidente, hi xitivisanawu, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo wun'wana, leri wu fanelaka ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku endzhaku ka ku hela ka nkarhi walowo kumbe siku leri nhlawulo wu bakanyiweke harona.

(4) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi tama ya ha fanerile ku tirha ku sukela eka nkarhi wa ku herisiwa ka yona, kumbe loko ku hela nkarhi wa yona wo tirha, ku fikela siku leri tlhandlamiwaka hi siku ro sungula ro vhotela Nhlengeletano yo endla Milawu leyi landzelaka.

Ku herisiwa ka Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu ku nga si hela nkarhi wa yona wo tirha

50. (1) Presidente u fanele ku herisa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu loko –

(a) Nhlengeletano ya Milawu yi amukerile xiboho xo yi herisa, lexi seketeriweke hi vhoti ya vuninging bya swirho swa wona; na

(b) loko ku hele malembe manharhu ku sukela loko Nhlengeletano yo endla Milawu yi hlawuriwile.

(2) Presidente wo Khomela u fanele ku herisa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu loko-

(a) ku ri na xivandla xa ntirho wa Presidente; na

(b) loko Nhlengeletano yo endla Milawu yi tsandzeka ku hlawula Presidente un'wana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko xivandla xolexo xi endlekile.

Mintshamo na minkarhi yo wisa

51. (1) Endzhaku ka nhlawulo, ntshamo wo sungula wa Nhlengeletano yo endla Milawu wu fanele ku va kona hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hela masiku ya 14 endzhaku ka loko ku tivisiwile vuyelo bya nhlawulo. Nhlengeletano yo endla Milawu yi nga ha veka nkarhi na ku leha ka nkarhi wa mintshamo ya yona leyin'wana ni ka minkarhi ya yona yo wisa.

(2) Presidente a nga ha vitana Nhlengeletano yo endla Milawu, eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi ni wihi ku endlela ku tirha mintirho yo hlawuleka.

(3) Mintshamo ya Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu ya pfumeleriwa etindhawini tin'wana handle ka laha ku hnlengeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambisele ya Nhlengeletano ya Milawu.

Xipikara na Museketeri wa Xipikara

52. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ko hlawuriwa ka yona, kumbe loko swi laveka ku endlela ku siva xivandla kumbe mpfuleko, Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi fanele ku hlawula Xipikara na Museketeri wa Xipikara vo huma exikarhi ka swirho swa yona.

(2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku va mufambisi eku hlawuriweni ka Xipikara, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Xipikara u va mufambisi eku hlawuriweni ka Museketeri wa Xipikara.

(3) Endlele leri ri hlamuseriwaka eka Xiyenge xa A kumbe Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Xipikara na Museketeri wa Xipikara.

(4) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi nga ha susa Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara entirhweni hi xiboho. Vunyingi bya swirho swa Nhlengeletano yo endla Milawu swi fanele ku va kona loko xiboho xolexo xi amukeriwa.

(5) Hi ku landza milawu ya yona ya mafambisele, Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi nga ha hlawula eka swirho swa yona vatirhela-tiko van'wana vo fambisa ku pfuneta Xipikara na Museketeri wa Xipikara.

Swiboho

53. (1) Handle ka laha Vumbiwa ro hlamusela hi ndlela yin'wana –

(a) vunyingi bya swirho swa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka Nawumbisi kumbe hundzuluxo ehenhla ka Nawumbisi;

(b) swirho swa n'we-xa-nharhu kumbe ku tlula swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yihi na yihi yin'wana leyi nga mahlweni ka Nhlengeletano yo endla Milawu; naswona

(c) timhaka hinkwato leti nga mahlweni ka Nhlengeletano yo endla Milawu ti tsemiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke.

(2) Xirho lexi xi fambisaka xa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu xi hava vhoti yo kana, kambe –

(a) xi fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka matlhelo hamambirhi ya mhaka leyi kaneriwaka; naswona

(b) xi nga ha hoxa vhoti yo kana loko mhaka yi fanele ku tsemiwa hi ku seketela ka vhoti ya mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula ya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

Timfanelo ta swirho swin'wana swa Khabinete eka Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu

54. Presidente na xirho xihi ni xihi xa Khabinete lexi nga riki xirho xa Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu va nga ha va kona, naswona va nga ha vulavula eka Nhlengeletano yo endla Milawu, kambe a va fanelanga ku vhoti.

Matimba ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

55. (1) Eku tirhiseni ka yona ka matimba ya yona yo endla milawu, Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele –

- (a) ku kambisisa, ku pasisa, ku hundzuluxa no ala milawu yihi ni yihi leyi vekiweke leyi yi nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Milawu; na
- (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu, handle ka Milawumbisi ya timali.
- (2) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele ku endla makungu ya matirhele –
 - (a) swo vonisisa leswaku swirho hinkwaswo swa mfumo swo tirha makungu eka xiyenge xa tiko xa mfumo swi na vutihlamuleri eka yona; na
 - (b) ku hlayisa vulanguteri ehenhleri ka –
 - (i) ku tirhisiwa ka matimba ya ku tirha makungu ya tiko, ku katsa na ku endla leswaku milawu yi tirhisiwa; na
 - (ii) xirho xihi ni xihi xa mfumo.

Vumbhoni kumbe mahungu lama nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

56. Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe yihi ni yihi ya tikomiti ta yona yi nga ha –
- (a) vitana munhu wihi ni wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyiwa kumbe le byi tiyisiseweke kumbe ku va a humesa matsalwa;
 - (b) lava leswaku munhu wihi ni wihi kumbe vandla ri tivonakisa xiviko eka yona;
 - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambisele, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya (a) kumbe ya (b); na
 - (d) ku amukela tiphetixeni, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi ni vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Mikunguhato ya ta mafambisele ya le ndzeni, maendlele na matirhele ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

57. (1) Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu yi nga –
- (a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambisele ya le ndzeni, maendlele na makanelele; na
 - (b) ku endla milawu ya mafambisele leyi khumbaka ntirho wa yona, kuri karhi ku tekeriwa enhlokweni demokhiresi ya vuyimeri na ku ngehenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku ngenisa vanhu va tiko.
 - (2) Milawu ya mafambisele ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele ku endla makungu ya-
 - (a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mintirho, maendlele na ku leha ka nkarhi wa ku tirha ka tikomiti ta yona;
 - (b) ya ku ngehenela eka makanelele ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona ka hinkwayo mintlawa ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu, hi mukhuva leri landzaka demokhiresi
 - (c) ku pfuniwa hi tlhelo ra timali na hi mafambisele ka ntlawa wun'wana na wun'wana wa tipolitiki leri wu yimeriweke eNhlengeletaneni ya Milawu, hi ku ya hi mpimo wa vuyimeri bya wona, ku endlela leswaku ntlawa wun'wana na wun'wana na murhangeri wa wona va kota ku tirha mintirho ya vona ya le Nhlengeletaneni ya Milawu hi ku hetiseka; na
 - (d) ku amukeriwa ka murhangeri wa ntlawa lerikulu swinene wa vukaneti eka Nhlengeletano ya Milawu tani hi Murhangeri wa Vukaneti.

Xifundzho

58. (1) Swirho swa Khabinete na swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu –
- (a) swi na ntshunxeko wo vulavula eka Nhlengeletano ya Milawu na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambisele; naswona
 - (b) a swi tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hinkwalaho ka –
 - (i) nchumu wihi ni wihi leri va wu vuleke eka, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke

emahlweni ka Nhlengeletano ya Milawu kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe

(ii) nchumu wihi na wihi leri wu paluxiweke hikokwalaho ka leswi va swi vuleke, va swi humeseke emahlweni, kumbe va swi yiseke eka Nhlengeletano ya Milawu kumbe eka yihi ni yihi ya tikomiti ta yona.

(2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, swirho swa Khabinete na swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.

(3) Miholo, swengetelo na swipfuno leswi hakeriwaka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu i ndzhwalo leri rhwariwaka hi Nkwama wa Mali ya Tiko ya Rixaka.

Mfikelelo wa vanhu eka, no tinghenisa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

59. (1) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele –

(a) ku olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlele man'wana ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na

(b) ku tirha mintirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mintshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, ku fanele ku tirhisiwa magoza yo twala –

(i) yo lawula mfikelelo hi vanhu va tiko, ku katsa na mfikelelo hi swihangalasa – mahungu, eka Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na

(ii) ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi ni wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ka ku nghena ka munhu wihi ni wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.

(2) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu a yi fanelanga ku tsimbisa vanhu, ku katsa swihangalasa – mahungu, ku vona ntshamo wa komiti handle ka loko swi ri ni nhlamuselo no twala ku endlisa sweswo eka vaaki va xidemokratiki.

Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu

Mavumbiwele ya Huvo ya Tiko

60. (1) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi vumbiwa hi vurhumiwa byin'we byo huma eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana lebyi vumbiweke hi varhumiwa va khume.

(2) Varhumiwa lava va khume i –

(a) varhumiwa vo hlawuleka va mune lava va vumbiwaka hi –

(i) Holobyenkulu wa xifundzankulu kumbe, loko Holobyenkulu a nga ri kona, xirho xihi ni xihi xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu lexi xi vekiweke hi Holobyenkulu ku nga va hi ku angarhela kumbe ku endlela mintirho yo karhi eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu; na

(ii) varhumiwa van'wana vanharhu vo hlawuleka; na

(b) varhumiwa va ntsevu va nkarhi hinkwawo lava thoriweke hi ku landza xiyenge xa 61(2).

(3) Holobyenkulu wa xifundzankulu, kumbe loko Holobyenkulu a nga ri kona, xirho xa vurhumiwa bya xifundzankulu lexi vekiweke hi Holobyenkulu, xi va murhangeri wa vurhumiwa byolebyo.

Maaviwele ya Varhumiwa

61. (1) Mintlawu leyi yi yimeriweke eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu va fanele ku va na varhumiwa eka vurhumiwa bya xifundzankulu ku ya hi ndzandzeriso lowu hlamuseriweke eka Xiyenge xa B xa Xedulu ya 3.

(2) Ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko vuyelo bya nhlawulo wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu byi hlayiwile, mfumo wa milawu, ku vomisisa ku nghenela ka mintlawu ya vuntsongo eka Huvo hi ndlela leyi fambisanaka na demokhiresi, wu fanele –

(a) ku pima, hi ndlela leyi vekiweke hi milawu ya tiko, leswaku i va ngani eka varhumiwa va ntlawa wun'wana na wun'wana lava va faneleke ku va varhumiwa va nkarhi hinkwawo naswona i va ngani lava va faneleke ku va varhumiwa vo hlawuleka; na

(b) ku thola varhumiwa valavo va nkarhi hinkwawo hi ku ya hi nhlayo ya lava langhiweke va mintlawu yaleyo.

(3) Mfumo wa tiko wa milawu lowu kombisiweke eka xiyengenyena (2)(a) wu fanele ku vona

ku gingirika ka tiphati leti ntsongo eka swirho swa vurhumiwa bya nkarhi hinkwawo kumbe nkarhinyana hi ndlela leyi.

(4) Mfumo wa milawu, ni hi ku va kona Holobyenkulu na vafambisi va tiphati lava nyikiweke matimba ya vuyimeri byo hlawuleka eka vuyimeri bya xifundzankulu, wu fanele ku thola vayimeri vo hlawuleka, tani hi laha swi lavekaka hakona nkarhi ni nkarhi, va huma exikarhi ka swirho swa mfumo wa milawu.

Varhumiwa va nkarhi hinkwawo

62. (1) Munhu loyi a langhiweke ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo u fanele ku va loyi a nga na mfanelo yo va xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu.

(2) Loko munhu loyi a nga xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo, munhu yaloye wa yima ku va xirho xa mfumo wa milawu walowo.

(3) Varhumiwa va nkarhi hinkwawo va thoriwa nkarhi wo tirha leri helaka xikan'we-kan'we ku nga si va na ntshamo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu endzhaku ko hlawuriwa ka wona loku landzelaka.

(4) Munhu wa yima ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo loko munhu yaloye –

(a) a nga ha ri na mfanelo yo va xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu hikokwalaho ka xivangelo xihi na xihi handle ko va a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo;

(b) a va xirho xa Khabinete;

(c) loko mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha ri na ku tshemba eka yena kutani a vitaniwa ku tlhelela endzhaku hi ntlawa lowu langheke munhu yaloye;

(d) a nga ha ri xirho xa ntlawa leri wu langheke munhu yaloye kutani a vitaniwa ku tlhelela endzhaku hi ntlawa walowo;kumbe

(e) a xwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu handle ka mpfumelelo eka matshamele lama eka wona milawu ya mafambisele ya Huvo yi vekaka ku lahlekeriwa hi ntirho wa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo.

(5) Swivandla swa ntirho exikarhi ka varhumiwa va nkarhi hinkwawo swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.

(6) Loko varhumiwa va nkarhi hinkwawo va nga si sungula ku tirha mintirho ya vona eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa vutshembeki eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Mintshamo ya Huvo ya Tiko

63. (1) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha veka minkarhi na ku leha ka minkarhi ya mintshamo ya yona na minkarhi ya yona yo wisa.

(2) Presidente a nga ha vitana Huvo ya Tiko eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi ni wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.

(3) Mintshamo ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ya pfumeleriwa eka tindhawu tin'wana handle ka laha ku hlengeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambisele ya Huvo.

Mutshami wa Xitulu na Vaseketeri va Mutshami wa xitulu

64. (1) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi fanele ku hlawula Mutshami wa Xitulu na Vaseketeri va Mutshami va Xitulu vambirhi vo huma eka varhumiwa.

(2) Mutshami wa Xitulu na un'we wa Vaseketeri va Mutshami wa Xitulu va hlawuriwa va huma eka varhumiwa va nkarhi hinkwawo, ku tirha ntlhanu wa malembe handle ka loko nkarhi wa vona wo tirha tani hi varhumiwa wu hela nkarhi walowo wu nga si fika.

(3) Museketeri wa Mutshami wa Xitulu lo un'wana u hlawuleriwa ku tirha lembe rin'we, kutani u fanele ku landziwa hi murhumiwa wo huma eka xifundzankulu xin'wana, ku endlela leswaku swifundzankulu hinkwaswo swi va na nkarhi wo yimeriwa.

(4) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa eka ku hlawuriwa ka Mutshami wa Xitulu, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Mutshami wa Xitulu hi yena a fambisaka eka ku hlawuriwa ka Vaseketeri va Mutshami wa Xitulu.

(5) Endlele leri hlamuseriweke eka Xiyenge xa A Xedulu ya 3 ra tirha eka ku hlawuriwa ka Mutshami wa Xitulu na Vaseketeri va Mutshami wa Xitulu.

(6) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha susa Mutshami wa Xitulu kumbe Museketeri wa Mutshami wa Xitulu entirhweni.

(7) Hi ku landza milawu na mafambisele, Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha hlawula exikarhi ka varhumiwa vatirhi va tihofisi van'wana ku pfuneta Mutshamaxitulu na Swandla swa Vatshamaxitulu.

Swiboho

65. (1) Handle ka laha Vumbiwa ri hlamusela ka hi ndlela yin'wana –

(a) xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na vhoti yin'we leyi yi hoxiwaka hi ku yimela xifundzankulu yi hoxiwaka hi murhangeri wa vurhumiwa bya yona; naswona

(b) timhaka hinkwato emahlweni ka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ku twananiwa hatona loko swifundzankulu swa ntlhanu kumbe ku tlula swi vhoti hi ku yima na mhaka yoleyo.

(2) Nawu wa Palamende, lowu vekiweke hi ku ya hi endlele leri vekiweke ku nga va hi xiyengenyana xa (1) kumbe xa (2) swa xiyenge xa 76, wu fanele ku endla makungu ya endlele ro fanana leri ha rona swifundzankulu swi nyiketaka matimba eka varhumiwa ku hoxa tivhoti hi ku yimela swona.

Ku hoxa xandla hi swirho swa huvonkulu ya tiko

66. (1) Swirho swa Khabinete na Vaseketeri va Vaholobye, va nga ha ngenela, naswona va nga vulavula, eka Huvo, kambe a va fanelanga ku vhota.

(2) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha lava leswaku xirho xa Khabinete, Museketeri wa Holobye kumbe mukhomi wa ntirho eka mufambisi wa huvonkulu ya rixaka kumbe ya xifundzankulu a ngenela nhlangeletano ya Huvo kumbe ya komiti ya Huvo.

Ku hoxa xandla hi vayimeri va mfumo wa ndhawu

67. Vayimeri lava va nga riki henhla ka khume va nkarhinyana lava vekiweke hi mfumo wa ndhawu leri kondleteraweke, hi ku landza xiyenge xa 163, ku yimela minkhetekanyo yo hambana ya vamasipala, va nga ha ngenela loko swi laveka eka makanelele ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, kambe a va fanelanga ku vhota.

Matimba ya Huvo ya Tiko

68. Loko yi karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha –

(a) kambisisa, yi pasisa, yi hundzuluxa, yi ringanyeta mihundzuluxo eka, kumbe yi ala nawu wihi ni wihi leri endliwaka emahlweni ka Huvo hi ku landza Kavanyisa loku; na

(b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu leyi yi welaka endzeni ka ndhawu ya mintirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4 kumbe milawu yin'wana leyi endliweke leyi vuriwaka eka xiyenge xa 76(3), kambe a yi fanelanga ku sungula kumbe ku lulamisa Milawumbisi ya timali.

Vumbhoni kumbe mahungu lama nga mahlweni ka Huvo ya Tiko

69. Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta yona yi nga ha –

(a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyiwa kumbe xitiyisiso kumbe ku humesa matsalwa;

(b) lava leswaku munhu wihi ni wihi kumbe vandla ri tivonakisa eka yona;

(c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambisele, ku sindzisa munhu wihi ni wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya kumbe ya (a) na (b);

(d) ku amukela tiphaxeni, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi ni vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Kunguhato wa ta mafambisele ya le ndzeni, makanelele na maendlele ya Huvo ya Tiko

70. (1) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga ha –

(a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambisele ya le ndzeni, makanelele na maendlele; na

(b) ku endla milawu ya mafambisele leyi khumbaka ntirho wa yona, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni demokhiresi ya vuyimeri na ku ngenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku ngenisa vanhu va tiko.

(2) Milawu ya mafambisele ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya –

(a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mintirho, maendlele na ku leha ka nkarhi wa ku tirha ka tikomiti ta yona;

(b) ku ngenela ka swifundzankulu hinkwaswo eka makanelele ya yona hi mukhuva leri fambisanaka na demokhiresi; na

(c) a ku ngenela eka makanelele ya Huvo na mintlawu ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yi yimeriweke eka Huvo, hi mukhuva leri landzaka demokhiresi, nkarhi wun'wana na wun'wana loko ku fanele ku tsemiwa mhaka hi ku landza xiyenge xa 75.

Xifundzho

71. (1) Varhumiwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67 –

(a) va na ntshunxeko wo vulavula eka Huvo na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambisele; naswona

(b) a va tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfalleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hikwalaho ka –

(i) nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke emahlweni, kumbe va wu yiseke emahlweni ka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe

(ii) nchumu wihi na wihi leri wu paluxiweke wu humeseleke erivaleni hikwalaho ka nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke eka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona.

(2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, varhumiwa eka Huvo na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67, swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.

(3) Miholo, swengetelo na swipfuno leswi hakeriwaka swirho swa nkarhi hinkwawo swa Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu i ndzhwalo leri rhwariwaka hi Nkwama wa Mali ya Tiko ya Rixaka.

Ku va vanhu va fikelela na ku khumbeka eka Huvo ya Tiko

72. (1) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi fanele –

(a) ku olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlele man'wana ya Huvo na tikomiti ta yona; na

(b) ku tirha mintirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mintshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, ku fanele ku tirhisiwa magoza yo twala yo –

(i) lawula mafikeleriwele hi vanhu va tiko, ku katsa na mafikeleriwele hi swihangalasa – mahungu, eka Huvo na tikomiti ta yona;

(ii) na ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi ni wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ku ngenela ka munhu wihi ni wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.

(2) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu a yi nga sivele vanhu, ku katsa ni vateki va mahungu, eka ntshamo wa komiti handle ka nhlamuselo lowu twelaka ku endla sweswo erivaleni na le ka vanhu va tiko ra xidemokratiki.

Endlele ro veka Milawu ya Tiko

Milawumbisi hinkwayo

73. (1) Nawumbisi wihi ni wihi wu nga tivisiwa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu.
- (2) I xirho xa Khabinete ntsena kumbe Museketeri wa Holoby, kumbe xirho, kumbe komiti, ya Nhlengeletano ya Milawu, yi nga ha tivisaka Nawumbisi eka Nhlengeletano ya Milawu; kambe i xirho xa Khabinete ntsena lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta timali ta rixaka, lexi, xi nga ha tivisaka Nawumbisi wa timali eka Nhlengeletano ya Milawu.
- (3) Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyenge xa 76(3), handle ka Nawumbisi wa timali, wu nga ha tivisiwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.
- (4) I xirho, kumbe komiti, ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ntsena leyi yi nga ha tivisaka Nawumbisi eka Huvo.
- (5) Nawumbisi leri pasisiweke hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, loko wu fanele ku kaneriwa hi Huvo; Nawumbisi leri pasisiweke hi Huvo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu.
- ## Milawumbisi leyi hundzuluxaka Vumbiwa
74. (1) Xiyenge xa 1 na ya xiyengenyana lexi, swi nga ha hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi –
- (a) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa 75 wa tiphesente; na
- (b) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu hi ku seketeriwa hi vhoti ya swifundzankulu swa ntsevu kumbe ku tlula.
- (2) Xiyenge xa 2 xi nga ha hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu humesiweke hi –
- (a) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, leyi siketeriweke hi vhoti ya swirhu leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhi; na
- (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, na vhoti leyi seketelaka hi swifundzankulu leswi nga riki hansi ka tsevu.
- (3) Nchumu wun'wana ni wun'wana wa Vumbiwa wu nga ha hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu humesiweke –
- (a) hi nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, hi ku seketela hi vhoti ya swirho leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu; na
- (b) kambe hi Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu; hi ku seketeriwa hi vhoti ya swifundzankulu leswi nga riki hansi ka tsevu, loko ku hundzuluxa –
- (i) ku yelana na mhaka leyi khumbhaka Khansele;
- (ii) ku cinca mindzelekano, matimba, milawu kumbe swivandla; kumbe
- (iii) ku hundzuluxa mhaka leyi tirhanaka hi ku kongomisa ni timhaka ta xifundzankulu.
- (4) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu fanelanga ku ngenisa timhaka tin'wana handle ka swihundzuluko swa vumbiwa na timhaka leti yelanaka ni swihundzuluko leswi.
- (5) Ku nga ri hansi ka 30 wa masiku Nawumbisi wu nga si hundzuluxa Vumbiwa leswi khumbhaka xiyenge xa 73(2), munhu kumbe komiti leyi lavaka ku ngenisa Nawumbisi yi fanele ku –
- (a) hangalasa eka Gazete ya Hulumente ya tiko, na hi ku landza milawu na swileriso swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, vuxokoxoko bya ku hundzuluxa loku ehleketiweke hi miehleketo ya vanhu;
- (b) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Nhlengeletano ya Milawu, vuxokoxoko lebyiya bya mimfumo ya milawu ya swifundzankulu ku yimela miehleketo ya kona; na ku
- (c) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu, vuxokoxoko lebyiya bya Khansele ya njekanjekisano wa vanhu, loko ku ri leswaku ku cinca loku komberiweke a hi ku cinca loku lavekaka ku va ku nyikiwa kumbe ku humesiwa hi Khansele.
- (6) Loko Nawumbisi wo hundzuluxa Vumbiwa wu tivisiwa, munhu kumbe komiti leyi tivisaka Nawumbisi swi fanele ku rhumela miehleketo leyi tsariweke yihi kumbe yihi leyi kumekeke

evanhwini ni le ka mfumo wa milawu ya swifundza –

- (a) eka Xipikara ku swi xaxameta eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu; na
- (b) hi mayelana ni swihundzuluxo leswi kombisiweke eka xiyengenyana (1), (2), kumbe (3)(b), eka Mutshama-xitulu wa Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu ku xaxametiwa eka Khansele.
- (7) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu vekwi eka vhoti eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu eka 30 masiku ya
 - (a) ku tivisiwa ka yona loko Nhlengeletano ya Milawu yi hlangana ku tivisa Nawumbisi; kumbe
 - (b) ku xaxameta ka rona eka Nhlengeletano wa Malawu, loko Nhlengeletano wa Milawu wu ri kun'wana hi nkarhi wo tivisa Nawumbisi.
- (8) Loko Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengenyana xa (3)(b), kumbe xiphemu xin'wana xa Nawumbisi, xi khumbha ntsena xifundzankulu a swi fanelanga swi humesa Nawumbisi kumbe xiphemu lexi faneleke handle ka loko xi pfumeriwile hi Mfumo kumbe Mifumo ya Milawu ya swifundzankulu sweswo.
- (9) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa leri nga humesiwa hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na loko, laha swi endlekaka, hi Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu, ri fanele ri kongomisiwa eka Presidente ku va a pfumelelana na rona.

Milawumbisi yinene leyi nga Khumbhiki swifundzankulu

75. (1) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi pasisa Nawumbisi handle ka Nawumbisi lowu eka wona tirhelo leri kombiweke eka xiyenge xa 74 kumbe xa 76, Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu na ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlele leri landzelaka:

- (a) Huvo ya Tiko yi fanele –
 - (i) ku pasisa Nawumbisi walowo;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa walowo ku ya hi mihundzuluxo leyi yi ringanyetiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi walowo.
- (b) Loko Huvo ya Tiko yi pasisa Nawumbisi handle ko ringanyeta mihundzuluxo, Nawumbisi walowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pfumelela.
- (c) Loko Huvo ya Tiko yi Landzula Nawumbisi kumbe wu hundzuluxiwa, Nawumbisi walowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, kutani loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, ku va swi vuriwile hi Huvo, nakona swi nga –
 - (i) pasisa Nawumbisi walowo nakambe, ku nga va ku ri na mihundzuluxo kumbe ku ri hava; kumbe
 - (ii) ku boha ku va yi nga yi emahlweni na Nawumbisi walowo.
- (d) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (c) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.

(2) Loko Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi vhoti ehenhla ka mhaka hi ku landza xiyenge lexi, xiyenge xa 65 a xi tirhi; ematshan'weni ya swona –

- (a) murhumiwa un'wana na un'wana eka vurhumiwa bya xifundzankulu u na vhoti yin'we;
- (b) ku sukela eka n'we-nharhu eka varhumiwa va fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yaleyo; naswona
- (c) mhaka yaleyo yi tsemiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke, kambe loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka tlhelo rin'wana na rin'wana ra mhaka yaleyo, murhumiwa loyi a fambisaka u fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka.

Milawumbisi leyi khumbhaka swifundzankulu

76. (1) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka swiyengentsongo swa (3), (4) kumbe (5), Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka

Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlele leri landzelaka:

- (a) Huvo ya Tiko yi fanele –
 - (i) ku pasisa Nawumbisi;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi walowo.
- (b) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi handle ka hundzuluxo, Nawumbisi walowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumela.
- (c) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi walowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, kutani loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (d) Loko Huvo yi ala Nawumbisi, kumbe loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu vuriwaka hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi walowo na, laha swi tirhaka, ku katsa na Nawumbisi wo hundzuluxiwa, wu fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi yi nga pfumelelanaka hi –
 - (i) Nawumbisi tani hi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu;
 - (ii) Nawumbisi wo hundzuluxiwa tani hi laha wu pasisiweke hi Huvo; kumbe
 - (iii) Nawumbisi lowu tani hi laha wu tsariweke hi ndlela yin'wana.
- (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko rhumeriwa ka Nawumbisi walowo eka yona, Nawumbisi walowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa nakambe Nawumbisi walowo, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
- (f) Loko komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi tani hi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi walowo, Nawumbisi walowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tani hi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi matsariwele man'wana ya Nawumbisi walowo, Nawumbisi walowo wa matsariwele laman'wana wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu xikan'we na Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu na Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
 - (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Huvo hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Huvo, Nawumbisi walowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
- (j) Loko Nawumbisi lowu hundziseriweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (g) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Nhlengeletano ya Milawu Nawumbisi walowo wu hundzela hi nkarhi, kambe Nawumbisi tani hi laha a wu pasisiwile hi Nhlengeletano ya Milawu eku sunguleni wu nga ha pasisiwa nakambe hi Nhlengeletano ya Milawu, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
- (k) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (e),(i) kumbe (j) wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pfumelela.
- (2) Loko Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengentsongo xa (3), Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlele leri landzelaka:
 - (a) Nhlengeletano ya Milawu yi fanele –

- (i) ku pasisa Nawumbisi walowo;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi leri hundzuluxiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi walowo.
- (b) Nawumbisi lowu wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (a)(i) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (c) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi walowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi walowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (d) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala Nawumbisi kumbe loko Huvo yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu kongomisiweke eka yona hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi walowo na, laha swi tirhaka, Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, yi fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi yi nga ha twananaka hi-
- (i) Nawumbisi walowo tani hi laha wu pasisiweke hi Huvo;
 - (ii) Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tani hi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu; kumbe
 - (iii) Nawumbisi walowo hi matsariwele man'wana.
- (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga swi koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko va wu kongomisiwile eka yona, Nawumbisi wu hundzela hi nkarhi.
- (f) Loko Komiti yo Ahlula yi twanana hi Nawumbisi tani hi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi pasisa Nawumbisi walowo, Nawumbisi wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tani hi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi walowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi matsariwele man'wana ya Nawumbisi, matsariwele malamo ya Nawumbisi ya fanele ku kongomisiwa eka Huvo xikan'we na Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo na Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi walowo wu hundzela hi nkarhi.
- (3) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlele leri simekiweke hi xiyengenyana xa (1) kumbe xa (2) loko lama wu wela eka makungu lama nga longoloxiwa eka Xedule 4 kumbe xihhi na xihhi xa xiyenge lexi landzelaka:
- (a) xiyenge xa 65(2);
 - (b) xiyenge xa 163;
 - (c) xiyenge xa 182;
 - (d) xiyenge xa 195(3) na (4);
 - (e) xiyenge xa 196; na
 - (f) xiyenge xa 197.
- (4) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlele leri simekiweke hi xiyengenyana xa (1) loko wu ri lowu endlaka makungu ya ku endla milawu –
- (a) leyi languteriweke eka xiyenge xa 44(2), kumbe 220(3); kumbe
 - (b) leyi languteriweke eka Kavanyisa ka 13, naswona leyi yi khumbaka timhaka ta timali ta xiyimo xa xifundzankulu xa mfumo.
- (5) Nawumbisi lowu wu languteriweke eka xiyenge xa 42(6) ku fanele ku tirhaniwa no wona

hi ku landza endlele leri simekiweke hi xiyengenyana xa (1), handle ka leswaku B –

(a) loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi vhotela Nawumbisi walowo, makungu ya xiyenge xa 53(i) a ma tirhi; ematshan'weni ya swona, Nawumbisi walowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vunyingi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhotela hi ku yima na wona; na
(b) loko Nawumbisi walowo wu hundziseriwa eka Komiti yo Lamula, swinawana leswi landzelaka swa tirha:

(i) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi kanela Nawumbisi tani hi laha swi languteriweke eka xiyengenyana xa (1)(g) kumbe (h), Nawumbisi walowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vunyingi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhotela hi ku yima na wona.

(ii) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi kanela kumbe yi kambisisa-nakambe Nawumbisi tani hi laha swi languteriweke eka xiyengenyana xa (1)(e),(i) kumbe (j), Nawumbisi walowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhotela hi ku yima na wona.

(6) Xiyenge lexi a xi tirhi eka Milawumbisi ya timali
Milawumbisi ya Timali

77. (1) Nawumbisi lowu pimanyetaka timali kumbe leri vekaka swibalo, mindzuvo kumbe swibalo swa nhundzu i Nawumbisi wa timali. Nawumbisi wa timali a wu fanelanga ku tirhana na timhaka tihi ni tihi tin'wana handle ka ku barisa tihakelo ta vatirhisi, kumbe mindziho kumbe minxupulo yin'wana ya timali.

(2) Milawumbisi ya timali hinkwayo yi fanele ku kaneriwa hi ku ya hi endle leri simekiweke hi xiyenge xa 75. Nawu wa Palamende wu fanele ku endla makungu ya maendlele lama hawona Palamende yi nga hundzuluxaka Nawumbisi wa timali.

Komiti yo Lamula

78. (1) Komiti yo Lamula yi vumbiwa hi –

(a) swirho swa nkaye swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu uswi hlawuriweke hi Nhlengeletano ya Milawu ku ya hi endlele leri ri vekiweke hi milawu ya mafambisele ya Nhlengeletano ya Milawu, naswona swi vangaka vuyimeri bya mintlawu mpimo leri ringanaka na mintlawu leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; na

(b) muyimeri un'we wo huma eka vurhumiwa bya xifundzankulu byi'wana na byin'wana eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, a hlawuriweke hi vurhumiwa byolebyo.

(2) Komiti yo Lamula yi va yi twananile hi matsariwele ya Nawumbisi, kumbe yi tsemile mhaka, loko matsariwele malamo, kumbe tlhelo rin'we ra mhaka, ri seketeriwa hi –

(a) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu; na

(b) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.

Ku pfumelela Milawumbisi

79. (1) Presidente u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi lowu pasisiweke hi ku landza Kavanyisa loku kumbe, loko Presidente a ri na ku kanakana hi loko Nawumbisi walowo wu landza vumbiwa, wu tlherisela endzhaku eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leswaku wu kambisisiwa-nakambe.

(2) Milawu ya mafambisele leyi hlanageriweke, ni swileriso swi fanele ku endla makungu ya, ku kambisisiwa-nakambe ka Nawumbisi hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na migigingiriko ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.

(3) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi fanele ku ngenela eka ku kambisisiwa-nakambe ka Nawumbisi lowu Presidente a ri tlheriseleke eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu:

(a) ku kanakana ka Presidente hi loko Nawumbisi wu landza vumbiwa mayelana na mhaka ya maendlele na makanelele lama ya khumbaka Huvo; kumbe

(b) xiyenge xa 74 (1), (2) kumbe (3)(b) kumbe 76 xi tirhisiwile eku pasisiweni ka Nawumbisi walowo.

(4) Loko Nawumbisi lowu , endzhaku ko kambisisiwa-nakambe wu amukela hi ku hetiseka

mianakanyo ya Presidente, Presidente u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi walowo; loko swi nga ri tano, Presidente u fanele:

- (a) ku pfumelela no sayina Nawumbisi; kumbe
- (b) a wu hundzisela eKhoto ya Vumbiwa ku endlela xiboho xa loko wu landza kumbe wu nga landzi vumbiwa.

(5) Loko Khoto ya Vumbiwa yi boha leswaku Nawumbisi walowo wu landza vumbiwa, Presidente u fanele ku wu pfumelela no wu sayina.

Swikombelo hi swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu eka Khoto ya Vumbiwa

80. (1) Swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu swi nga ha endla xikombelo eka Khoto ya Vumbiwa ku endlela xileriso xo hlamusela leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu wa Palamende, a wu landzi Vumbiwa.

(2) Xikombelo –

(a) xi fanele ku seketeriwa hi swirho swa Nhlengeletano ya milawu swa n’we-xa-nharhu kumbe ku tlula; naswona

(b) xi fanele ku endliwa ku nga si hela masiku ya 30 ku sukela siku leri Presidente a nga pfumelela no sayina Nawu walowo.

(3) Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka xikombelo xolexo hi ku landza xiyengenyana xa (1) a wu tirhi ku kondza Khoto yi endla xiboho hi xikombelo loko –

(a) ku tirha ka vululami swi lava swona; na

(b) loko xikombelo xolexo xi ri na xitshembiso xo humelela.

(4) Loko xikombelo xi nga humeleli, no va xi nga kumanga mihandzu yo nyawula Khoto ya Vumbiwa yi nga lerisa vakomberi ku va va hakela tihakelelo.

Ku tivisiwa ka Milawu

81. Nawumbisi lowu pfumeleriweke no sayiniwa hi Presidente wu va Nawu wa Palamende, wu fanele ku tivisiwa hi ku hatlisa, kutani wu sungula ku tirha loko wu tivisiwile kumbe hi siku leri vekikeke hi ku landza Nawu walowo.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende

82. Kopi leyi sayiniweke ya Nawu wa Palamende i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya Nawu walowo kutani, endzhaku ko wu tivisa, wu fanele ku nyiketwa eka vuhlayiselo bya Khoto ya Vumbiwa.

Kavanyisa ka 5

Presidente na Huvonkulu ya Rixaka

Presidente

83. Presidente –

(a) i Nhloko ya Tiko na ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;

(b) u fanele ku tlakusa, a sirhelela no xixima Vumbiwa tani hi nawu leri kulukumba wa Riphabliki; na

(c) ku yisa emahlweni vun’we bya rixaka na leswi swi nga yisaka emahlweni Riphabliki.

Matimba na mintirho ya Presidente

84. (1) Presidente u na matimba lama a haverisiweke wona hi Vumbiwa na milawu leyi vekikeke, ku katsa na lama ya lavekaka ku va a tirha mintirho ya Nhloko ya Tiko na ya nhloko ya huvonkulu ya rixaka.

(2) Presidente u na vutihlamuleri –

(a) byo pfumelela no sayina Milawumbisi;

(b) byo thlerisela Nawumbisi eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leswaku ku kambisiwa-nakambe loko Nawumbisi wolowo wu landza Vumbiwa;

(c) byo hundzisela Nawumbisi eka Khoto ya Vumbiwa ku endlela xiboho xa loko wu landza Vumbiwa;

- (d) byo vitana Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu kumbe Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku endlela ntirho wo hlawuleka;
- (e) ku tirha ku thola kwihi na kwihi loku Vumbiwa kumbe milawu leyi vekiweke yi lavaka leswaku Presidente a ku tirha, handle ka ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;
- (f) ku thola tikhomixini ta ndzavisiso;
- (g) ku vitana tireferendamu ta tiko, hi ku landza Nawu wa Palamende;
- (h) byo vuyisa no amukela vuyimeri bya tintsumi ta le matikweni mambe na vayimeri;
- (i) ku thola vayimeri va le matikweni ya le handle, varhumiwa lava haverisiweke matimba na tintsumi ematikweni ya le handle;
- (j) ku rivalela kumbe ku yimisa ka nkarhinyana swigwevo swa vaonhi no hunguta kumbe ku herisa mindziho yihi na yihi, minxupulo na ku lova nhundzu; na
- (k) ku haverisa swidlodlo swa swifundzho.

Matimba ya huvonkulu ya Riphabliki

85. (1) Matimba yo tirha makungu ya Riphabliki ya haverisiwile Presidente.
- (2) Presidente u tirhisa matimba yo endla makungu, kun'we na swirho leswin'wana swa Khabinete, hi –
- (a) ku endla leswaku ku tirhisiwa milawu yo vekiwa ya tiko handle ka loko Vumbiwa kumbe milawu yin'wana yi hlamusela hi ndlela yin'wana;
 - (b) ku hlulukisa no endla leswaku ku tirhisiwa milawu ya matirhele ya rixaka;
 - (c) ku hlanganyeta mintirho ya tindzawulo ta tiko na mintirho ya ta mafambisele;
 - (d) ku lulamisa no sungula milawu; na
 - (e) ku tirha mintirho yihi na yihi yin'wana ya makungu leyi yi lulamiseriweke swona eka Vumbiwa na le ka milawu yo vekiwa ya tiko.

Ku hlawuriwa ka Presidente

86. (1) Eka ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko yi hlawuriwile, na loko swi laveka ku siva xivandla, Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele ku hlawula wansati kumbe wanuna eka swirho swa yona ku va Presidente.
- (2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa nhlawulo wa Presidente, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla sweswo. Endlele leri ri andlariweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Presidente.
- (3) Nhlawulo wa ku siva xivandla xa ntirho wa Presidente wu fanele ku endliwa hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hundza 30 wa masiku endzhaku ka loko ku pfuleke xivandla.

Ku sungula ntirho hi Presidente

87. Loko a hlawuriwile ku va Presidente, munhu wa tshika ku va xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, naswona, ku nga si hela ntlhanu wa masiku, u fanele ku sungula ntirho hi ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Nkarhi wa ku tirha wa Presidente

88. (1) Nkarhi wa ku tirha wa Presidente wu va loko a sungula ku tirha no hela loko ku va na xivandla kumbe loko munhu loyi a hlawuriweke ku va Presidente loyi a landzelaka a sungula ku tirha.
- (2) Ku hava munhu loyi a nga khomaka ntirho wa Presidente ku tlula ka mbirhi; kambe, loko munhu a hlawuriwa ku va a siva xivandla xa ntirho wa Presidente, nkarhi leri wu nga xikarhi ka nhlawulo walowo na nhlawulo leri landzelaka wa Presidente a wu tekiwi wu ri nkarhi wo tirha.

Ku susiwa ka Presidente entirhweni

89. (1) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, hi xiboho lexi seketeriweke hi vhoti ya swirho leswi nga riki ehansi ka mbirhi-xa-nharhu, yi nga ha susa Presidente entirhweni ntsena hi swivangelo swa –

- (a) swiendlo swo eyisa Vumbiwa kumbe nawu;
- (b) matikhomele lama nga nkhensekeki mo biha; kumbe
- (c) ku tsandzeka ku tirha mintirho ya xiyimo xa yena.
- (2) Munhu wihi na wihi loyi a nga susiwa eka ntirho wa Presidente hi ku landza xiyengenyana xa (1)(a) kumbe (b), a nga ha kumi swipfuno swa ntirho walowo, naswona a nga ha tirhi ka ntirho wihi na wihi wa tiko.

Presidente wo Khomela

90. (1) Loko Presidente a nga ri kona laha Riphabliki kumbe loko hikokwalaho ka swin'wana a nga swi koti ku hetisa mintirho ya Presidente, kumbe hi nkarhi leri ku nga na xivandla xa ntirho wa Presidente, mukhomi un'wana wa ntirho hi ndzandzelelano wu nga laha hansi u tirha tani hi Presidente –

- (a) Museketeri wa Presidente.
- (b) Holobye loyi a hlawuriweke hi Presidente.
- (c) Holobye loyi a hlawuriweke hi swirho leswin'wana swa Khabinete.
- (d) Xipikara, ku kondza Nhlengeletano ya Tiko ya milawu yi veka un'wana wa swirho swa yona.
- (2) Mukhomeri wa Presidente u na vutihlamuleri, matimba na mintirho ya Presidente.
- (3) Loko a nga si teka vutihlamuleri, matimba na mintirho ya Presidente, Presidente wo Khomela u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Khabinete

91. (1) Khabinete yi vumbiwa hi Presidente, tani hi nhloko ya Khabinete, Museketeri wa Presidente na Vaholobye.

- (2) Presidente u thola Museketeri wa Presidente na Vaholobye, u va nyika matimba na mintirho ya vona, naswona a nga va hlongola.
- (3) Presidente –
 - (a) u fanele ku hlawula Museketeri wa Presidente exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko Milawu;
 - (b) a nga ha hlawula nhlayo yihi na yihi ya Vaholobye exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; naswona
 - (c) a nga ha hlawula Vaholobye lava nga tluriki vambirhi ku suka ehandle ka Nhlengeletano ya Milawu.
- (4) Presidente u fanele ku thola xirho xa Khabinete ku va murhangeri wa ntirho wa mfumo eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu.
- (5) Museketeri wa Presidente u fanele ku pfuna Presidente eku tirhiweni ka mintirho ya mfumo.

Vutihlamuleri na Mintirho

92. (1) Museketeri wa Presidente na Vaholobye va na vutihlamuleri bya matimba na mintirho ya huvonkulu leswi va nyikiweke swona hi Presidente.

- (2) Swirho swa Khabinete swi hlenganile na hi un'we-un'we swi na vutihlamuleri, bya ku kombisa matimba ya swona ePalamende.
- (3) Swirho swa Khabinete swi fanele –
 - (a) ku tirha hi ku landza Vumbiwa; na
 - (b) ku nyika Palamende swiviko leswi hetisekeke swa nkarhi na nkarhi hi mayelana na timhaka leti welaka ehansi ka vutihlamuleri bya swona.

Vaseketeri va Vaholobye

93. Presidente a nga ha hlawula Vaseketeri va Vaholobye vo huma exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu ku va va pfuna swirho swa Khabinete, naswona a nga ha va hlongola.

Ku ya emahlweni ka Khabinete endzhaku ka minhlawulo

94. Loko ku khomiwa nhlawulo wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, Khabinete, Museketeri wa Presidente, Vaholobye na Vaseketeri vahi ni vahi va Vaholobye va tama va ha fanele ku tirha ku kondza munhu loyi a hlawuriweke ku va Presidente hi Nhlengeletano ya Milawu leyi landzelaka a sungula ku tirha.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

95. Loko Museketeri wa Presidente, Vaholobye na Vaseketeri va Vaholobye vahi kumbe vahi va nga si sungula ku tirha mintirho ya vona, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Matikhomele ya swirho swa Khabinete na Vaseketeri va Vaholobye

96. (1) Swirho swa Khabinete na Vaseketeri va Vaholobye va fanele ku tikhoma hi ku landza khodi ya matikhomele leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

(2) Swirho swa Khabinete na Vaseketeri va Vaholobye a va fanelanga –

(a) ku tirha ntirho wihi ni wihi wun'wana leri wu hakelaka;

(b) ku tikhoma hi ndlela yihi ni yihi leyi yi nga fambelaniki na swiyimo swa vona kumbe va tiveka eka xiyimo lexi xi va vekaka ekhombiyeni ra leswaku ku va na ku kwetlembetana exikarhi ka vutihlamuleri bya vona bya ximfumo na swilaveko swa vutomi bya vona bya le tlhelo; kumbe

(c) ku tirhisa xiyimo xa vona kumbe mahungu wahi ni wahi lama va nyikiweke wona ku tifumisa kumbe ku pfuna munhu wihi ni wihi un'wana hi ndlela leyi yi nga ri ku yinene.

Ku hundziseriwa ka mintirho

97. Presidente hi xitivisanawu, a nga ha hundzisela eka xirho xa Khabinete –

(a) mafambisele ya milawu yihi ni yihi eka xirho xin'wana xa Khabinete; kumbe

(b) matimba wahi ni wahi kumbe mintirho leyi yi nyikiweke xirho xin'wana.

Ku nyikiwa mintirho ka nkarhinyana

98. Presidente a nga ha nyiketa eka xirho xa Khabinete mintirho yihi ni yihi ya xirho xin'wana lexi xi nga riki kona entirhweni kumbe lexi xi nga swi kotiki ku tirha mintirho yaleyo.

Ku nyiketwa mintirho

99. Xirho xa Khabinete xi nga ha nyiketa matimba wahi ni wahi kumbe mintirho leyi yi fanelaka ku tirhiwa kumbe ku endliwa hi ku landza Nawu wa Palamende eka xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu kumbe eka Huvo ya Masipala. Ku nyikiwa ntirho –

(a) swi fanele ku va hi ku landza ntwanano exikarhi ka xirho xa Khabinete na xirho xa Huvonkulu kumbe Huvo ya Masipala;

(b) swi fanele ku fambelana na Nawu wa Palamende leri hi ku landza wona matimba lama fanelaka na mintirho ya tirhisiwa no tirhiwa; naswona

(c) swi sungula ku tirha hi xitivisanawu xa Presidente.

Vulanguteri bya mfumo wa rixaka bya mafambisele ya swifundzankulu

100. (1) Loko xifundzankulu xi nga swi koti kumbe xi nga enetisi xiboho xa ntirho wa huvonkulu hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe Vumbiwa leri, huvonkulu ya rixaka yi nga ha nghenelela hi ku teka magoza wahi ni wahi lama faneleke ku vonisisa ku landzeleriwa ka swona, ku katsa na –

(a) ku humesa xiletelo xo ya eka huvonkulu ya xifundzankulu, lexi hlamuselaka mpimo wa ku tsandzeka ku enetisa swiboho swa xona na ku hlamusela magoza wahi ni wahi lama ya lavekaka ku eneta swiboho swa xona; na

(b) ku teka vutihlamuleri bya xiboho lexi khumbekaka eka xifundzankulu xolexo ku fikela laha swi fanelaka ku endlela –

(i) ku hlayisa swiyelo swa rixaka leswi lavekaka kumbe ku eneta swiyelo swa minimamu leswi vekiweke swa ku nyika vutirheri;

(ii) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;

(iii) ku hlayisa vuhlayiseki bya rixaka; kumbe

(iv) ku sivela xifundzankulu xolexo ku teka goza leri nga twaleki leri onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana kumbe swa tiko hinkwaro.

(2) Loko huvonkulu ya rixaka yi nghenelela eka xifundzankulu hi ku landza xiyengenyana xa (1)(b) –

(a) xitiviso xa ku nghenelela xi fanele ku andlariwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 14 ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko ku sunguriwile ku nghenelela koloko;

(b) ku nghenelela koloko ku fanele ku hela handle ka loko ku pfumeleriwa hi Huvo ku nga si hela masiku ya 30 ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko ku suguriwile ku nghenelela koloko; naswona

(c) Huvo yi fanele ku vuyeketa ku nghenelela koloko nkarhi na nkarhi na ku endla swibumabumelo swihi na swihi leswi faneleke eka huvonkulu ya rixaka.

(3) Milawu leyi vekiweke ya tiko yi nga ha lawula endlele leri simekiwaka hi xiyenge lexi. Swiboho swa huvonkulu

101. (1) Xiboho xa Presidente xi fanele xi ri xo tsariwa loko –

(a) xi fikeleriwile hi ku landza milawu; kumbe

(b) xi ri ni mbuyelo wo karhi etlhelweni ra milawu

(2) Xiboho xo tsariwa xa Presidente xi fanele ku sayiniwa hi ku tiyisisa hi xirho xin'wana xa Khabinete loko.

(3) Switivisanawu, swinawana na switirhisiwa swin'wana swa milawu ya le hansinyana swi fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu va tiko.

(4) Milawu leyi vekiweke ya tiko yi nga ha boxa mukhuva leri hawona, na mpimo leri ku fikela eka wona, switirhisiwa leswi vuriwaka eka xiyengenyana xa (3) swi fanele –

(a) ku andlariwa ePalamende; na

(b) ku pfumeleriwa hi Palamende.

Makungu yo kombisa ku pfumala ku tshemba

102. (1) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ra ku komba ku pfumala ku tshemba eka Khabinete ku nga katsiwi na Presidente, Presidente u fanele ku vumba hi vuntshwa Khabinete.

(2) Loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ro komba ku pfumala ku tshemba eka Presidente, Presidente na swirho leswin'wana swa Khabinete na Museketeri wa Holobye wihi ni wihi va fanele ku lan'wa ntirho.

Kavanyisa ka 6

Swifundzankulu

Swifundzankulu

103. (1) Riphabliki yi na swifundzankulu leswi landzelaka:

(a) Kapa-Vuxa

(b) Free State

(c) Gauteng

(d) Kwazulu-Natal

(e) Mpumalanga

(f) Kapa-N'walungu

(g) Xifundzankulu xa N'walungu

(h) N'walungu-Vupeladyambu

(i) Kapa-Vupeladyambu

(2) Mindzilekano ya swifundzankulu hi leyi a yi ri kona loko Vumbiwa ri sungula ku tirha.

Mimfumo ya Milawu ya Swifundzankulu

Matimba yo endla milawu ya swifundzankulu

104. (1) Matimba yo endla milawu ya swifundzankulu ya haverisiwile mimfumo ya swona

yo endla milawu, naswona ya nyika mimfumo ya milawu ya swifundzankulu matimba –

(a) yo pasisa vumbiwa ra xifundzankulu xa wona kumbe ku hundzuluxa vumbiwa rihi na rihi leri pasisiweke hi wona hi ku landza swiyenge swa 142 na 143;

(b) yo pasisa milawu leyi vekiweke endzeni ka na ku endlela xifundzankulu xa wona hi tlhelo ra –

(i) mhaka yihi ni yihi leyi welaka eka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4;

(ii) mhaka yihi ni yihi leyi welaka eka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 5; na

(iii) mhaka yihi ni yihi leyi nga handle ka tindhawu toleto ta mintirho, naswano leyi yi nyikiweke hi swikongomelo swa xifundzankulu xolexo hi milawu ya tiko; na

(iv) mhaka yihi ni yihi leyi eka Vumbiwa yi kombisaka ku tirhisa milawu ya swifundzankulu; na

(c) ku nyika wahi ni wahi ya matimba ya wona yo endla milawu eka Huvo ya Masipala eka xifundzankulu xolexo.

(2) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu, hi xiboho lexi tirhisiweke hi nseketelo wa vhoti ku sukela eka mbirhi-xa-nharhu eka swirho swa wona, wu nga kombela Palamende ku cinca vito ra xifundzankulu xolexo.

(3) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu bohiwa ntsena hi Vumbiwa leri naswona, loko wu pasisile vumbiwa ra xifundzankulu xa wona, hi vumbiwa rolero, kutani wu fanele ku tirha hi ku ya hi, na hi le ndzeni ka swipimelo swa Vumbiwa leri na vumbiwa rolero ra xifundzankulu.

(4) Milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu hi mayelana na mhaka leyi lavekaka hi ndlela yo twala ku endlela, kumbe hi ku yelana na, ku tirhisiwa hi ku nyawula ka matimba ya wona hi tlhelo ra mhaka leyi welaka eka ndhawu ya mintirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4, hi swikongomelo hinkwaswo i milawu leyi tirhelanaka na mhaka leyi welaka eka Xedulu ya 4.

(5) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha bumabumela eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu milawu leyi vekiweke yi khumbaka mhaka yihi na yihi yi nga handle ka vulawuri bya mfumo walowo wa milawu, kumbe leri hi tlhelo ra wona Nawu wa Palamende wu nga na matimba ku tlula nawu wa xifundzankulu.

Mavumbiwele na nhlawulo wa mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

105. (1) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu vumbiwa hi vavasati na vavanuna lava va hlawuriweke ku va swirho hi ku landza sisiteme ya nhlawulo leyi –

(a) yi vekiweke hi milawu ya tiko;

(b) yi simekiweke ehenhla ka xiphemu xa xifundzankulu xolexo xa nongoloko wun'we wa vavhoti;

(c) yi endlaka makungu ya minimamu ya vukhale byo vhoti bya 18 wa malembe; na

(d) leyi endlaka leswaku vuyelo, hi ku angarhela, byi va vuyimeri byo landza mpimo.

(2) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu vumbiwa hi swirho swa le xikarhi ka 30 na 80. Nhlayo ya swirho, leyi yi nga hambanaka hi ku ya hi swifundzankulu, yi fanele ku vekiwa hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko.

Vuxirho

106. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana loyi a enetaka swilaveko swo vhotela Nhlengeletano ya Tiko yo endla Milawu u na mfanelo yo va xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu handle ka –

(a) munhu wihi na wihi loyi a thoriweke hi, kumbe loyi a nga eka vutirheri bya mfumo naswona a kumaka muholo wa ku thoriwa kwaloko kumbe vutirheri byolebyo, handle ka –

(i) Holobyenkulu na swirho leswin'wana swa Huvonkulu ya xifundzankulu xolexo; na

(ii) vakhomi va mintirho van'wana lava mintirho ya vona yi fambelanaka na mintirho ya xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu, naswona yi va yi vuriweke ku va yi fambelana na

mintirho yaleyo hi milawu ya tiko;

(b) Swirho swa Nhlengoletano ya Tiko ya Milawu, varhumiwa va nkarhi hinkwawo va Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu kumbe swirho swa Huvo ya Masipala;

(c) vachoni lava nga ha pfukangiki;

(d) munhu wihi ni wihi loyi a vuriweke ku va a nga pfukangi ebyongweni hi khoto ya Riphabliki; kumbe

(e) munhu wihi ni wihi loyi, endzhaku ka loko xiyenge lexi xi sungurile ku tirha, a boheriwile nandzu no gweviwa ku pfaleriwa ekhotsweni ku tlula 12 wa tin'hweti handle ka ku tihlawulela ndziho, hambu ku ri laha Riphabliki kumbe ehandle ka Riphabliki loko matikhomele lama ya vumbaka nandzu a ma ta va ma ve nandzu laha Riphabliki; kambe, ku hava munhu loyi a nga tekiwaka tani hiloko a gweviwile ku kondza apili ehenhleri ka ku bohiwa koloko kumbe xigwevo yi tsemiwile, kumbe ku kondza nkarhi wo apila kumbe ku kombela wu herile. Ku va ku nga ha enetiwi swilaveko ku ya hi ndzimana leyi ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.

(2) Munhu loyi a nga riki na mfanelo yo va xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu hi ku landza xiyengenyana xa (1)(a) kumbe (b) a nga va muyimela-ku-langwa wa mfumo wa milawu ku ya hi swipimelo swihi ni swihi kumbe matshamele ya timhaka lama ya simekiweke hi milawu leyi vekiweke ya tiko.

(3) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya mfumo wa milawu wa xifundzankulu loko munhu yaloye –

(a) a va a nga ha ri na mfanelo; kumbe

(b) a xwa eka mfumo wa milawu handle ka mpfumelelo eka matshamele ya timhaka lama eka wona milawu ya mafambisele ya mfumo wa milawu yi vekaka ku lahlekeriwa hi vuxirho.

(4) Swivandla eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.

Swihlambanyo kumbe ku tiyisisa

107. Loko swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu swi nga si sungula ku tirha mintirho ya swona eka mfumo wa milawu, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka ka swona eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, ku ya hi Xeduluya 2.

Nkarhi wo tirha wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu

108. (1) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu hlawuleriwa ku tirha nkarhi wa ntlhanu wa malembe.

(2) Loko mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu heirsiwa hi ku landza xiyenge xa 109, kumbe loko nkarhi wa wona wo tirha wu hela, Holobyenkulu wa xifundzankulu xolexo hi xitivisanawu, u vitana no veka masiku ya nhlawulo, leri wu faneleke ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela eka siku leri mfumo wa milawu wu herisiweke, kumbe ku herile nkarhi wa wona.

(3) Loko vuyelo bya nhlawulo wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu byi nga tivisiwi ku nga si hela nkarhi leri wu vekiweke hi ku landza xiyenge xa 190, kumbe loko nhlawulo wu bakanyiwa hi khoto, Presidente, hi xitivisanawu, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo wun'wana, leri wu fanelaka ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku endzhaku ka ku hela ka nkarhi walowo kumbe ka siku leri nhlawulo wu bakanyiweke harona.

(4) Mfumo wa Milawu wa xifundzankulu wu tama wa ha fanerile ku tirha ku sukela eka nkarhi wa ku herisiwa ka wona, kumbe loko ku hela nkarhi wa wona wo tirha, ku fikela siku leri tlhandlamiwaka hi siku ro sungula ro vhotela mfumo wa milawu leri landzelaka.

Ku herisiwa ka mimfumo ya milawu ya swifundzankulu ku nga si hela nkarhi wa yona wo tirha

109. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku herisa mfumo wa milawu wa xifundzankulu loko –

(a) mfumo wa milawu walowo wu amukela xiboho xo wu herisa xi seketariwaka hi vhoti ya

vunyingi bya swirho swa wona; na

- (b) loko ku hundze malembe manharhu ku sukela loko mfumo wa milawu wu hlawuriwile.
- (2) Holobyenkulu wo Khomela u fanele ku herisa mfumo wa milawu wa xifundzankulu loko

–

- (a) ku ri na xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu; na
- (b) loko mfumo wa milawu wu tsandzeka ku hlawula Holobyenkulu un'wana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko xivandla xolexo xi pfulekile.

Mintshamo na minkarhi yo wisa

110. (1) Endzhaku ka nhlawulo, ntshamo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku va kona hi nkarhi na hi siku leri vekiweke muavanyisi loyi a hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hela masiku ya 14 endzhaku ka loko ku tivisiwile vuyelo bya nhlawulo. Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha veka nkarhi na ku leha ka nkarhi wa mintshamo ya wona leyin'wana na minkarhi ya wona yo wisa.

(2) Holobyenkulu wa xifundzankulu a nga ha vitana mfumo wa milawu wa xifundzankulu eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha mintirho yo hlawuleka.

(3) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku veka ndhawu leyi hi ntlovelo wu nga ta hlangana kona.

Swipikara na Vaseketeri va Swipikira

111. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ko hlawuriwa ka wona, kumbe loko swi laveka ku endlela ku siva xivandla, mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku hlawula Xipikara na Museketeri wa Xipikara vo huma exikarhi ka swirho swa wona.

(2) Muavanyisi loyi a vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku va mufambisi eku hlawuriweni ka Xipikara. Xipikara u va mufambisi eku hlawuriweni ka Museketeri wa Xipikara.

(3) Endlele leri ri hlamuseriwaka eka Xiyenge xa A eka Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Swipikara na Vaseketeri va Swipikara.

(4) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha susa Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara entirhweni hi xiboho. Vunyingi bya swirho swa mfumo wa milawu swi fanele ku va kona loko xiboho xolexo xi amukeriwa.

(5) Hi ku landza milawu ya wona ya mafambisele, mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha hlawula eka swirho swa wona vatirhela-tiko van'wana vo fambisa ku pfuneta Xipikara na Museketeri wa Xipikara.

Swiboho

112. (1) Handle ka laha Vumbiwa ri hlamusela hi ndlela yin'wana –

(a) vunyingi bya swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka Nawumbisi kumbe hundzuluxo ehenhla ka Nawumbisi;

(b) swirho swa n'we-xa-nharhu kumbe ku tlula swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mfumo wa milawu; naswona

(c) timhaka hinkwato leti nga mahlweni ka mfumo wa milawu wa xifundzankulu ti tsemiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke.

(2) Xirho lexi xi fambisaka nhlengeletano ya milawu ya xifundzankulu xi hava vhoti yo kanela, kambe –

(a) xi fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka matlhelo havumbirhi ya mhaka leyi kaneriwaka; naswona

(b) xi nga ha hoxa vhoti yo kanela loko mhaka yi fanele ku tsemiwa hi ku seketela ka vhoti ya mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula ya swirho swa mfumo wa milawu.

Timfanelo ta varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

113. Varhumiwa va nkarhi hinkwawo va xifundzankulu eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu va nga ha va kona, naswona va nga vulavula eka, mimfumo ya milawu ya swifundzankulu swa

vona na tikomiti ta wona, kambe a va fanelanga ku vhota. Mfumo wa milawu wu nga ha lava leswaku murhumiwa wa nkarhi hinkwawo a va kona eka mfumo wa milawu kumbe tikomiti ta wona.

Matimba ya mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

114. (1) Eku tirhiseni ka wona ka matimba ya wona yo endla milawu, mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele –

(a) ku kambisisa, ku pasisa, ku hundzuluxa kumbe ku ala Nawumbisi wihi na wihi leri vekiweke emahlweni ka mfumo wa milawu; na

(b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu, handle ka Milawumbisi ya timali.

(2) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku endla makungu ya switirhisiwa –

(a) swo vonisisa leswaku swirho hinkwaswo swa mfumo swo tirha makungu eka xifundzankulu swi na vutihlamuleri eka wona; na

(b) ku hlayisa vulanguteri ehenhleni ka –

(i) ku tirhisiwa ka matimba ya ku tirha makungu eka xifundzankulu ku katsa na ku endla leswaku milawu yi tirhisiwa; na

(ii) xirho xihi na xihi xa mfumo.

Vumbhoni kumbe mahungu lama nga mahlweni ka mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

115. Mfumo wa milawu wa xifundzankulu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona, wu nga ha –

(a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka wona ku nyika vumbhoni byo hlambanyiwa kumbe byi tiyisisiweke kumbe ku humesa matsalwa;

(b) lava leswaku munhu wihi ni wihi kumbe vandla ra xifundzankulu ri tivonakisa eka wona;

(c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu kumbe milawu ya mafambisele, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya (a) kumbe ya (b); na

(d) ku amukela tiphētixeni, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi ni vahi lava swi tsakelaka kumbe swivandla.

Mindzulamiso ya ta mafambisele ya le ndzeni, maendlele na matirhele ya mimfumo ya swifundzankulu

116. (1) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga –

(a) veka no lawula mindzulamiso ya wona ya mafambisele ya le ndzeni, maendlele na makanelele; na

(b) ku endla milawu ya mafambisele leyi khumbaka ntirho wa wona, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni demokhiresi ya vuyimeri na ku ngenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku ngenisa vanhu va tiko.

(2) Milawu ya mafambisele ya mfumo wa milawu wa xifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya –

(a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mintirho, maendlele na ku leha ka nkarhi wa ku tirha ka tikomiti ta wona;

(b) ku ngenela eka makanelele ya mfumo wa milawu ka hinkwayo mintlawu ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yi yimeriweke eka mfumo wa milawu, hi mukhuva leri landzaka demokhiresi.

(c) ku pfuniwa hi timali na mafambisele eka ntlawa wun'wana na wun'wana wa tipolitiki leri wu yimeriweke eka mfumo wa milawu, ku ya hi mpimo wa ndzinganelano wa wona, ku endlela leswaku ntlawa wun'wana na wun'wana na murhangeri wa wona va kota ku tirha mintirho ya wona eka mfumo wa milawu; na

(d) ku amukeriwa ka murhangeri wa ntlawa lerikulu wa vuntsongo eka mfumo wa milawu, tani hi Murhangeri wa Vukaneti.

Xifundzho

117. (1) Swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu na varhumiwa va nkarhi

hinkwawo eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu –

(a) va na ntshunxeko wo vulavula eka mfumo wa milawu na le ka tikomiti ta wona, ku ya hi milawu ya wona ya mafambisele; naswona

(b) a va tengiseriwi milandzu ya mbanzisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hikwalaho ka –

(i) nchumu wihi ni wihi leri va wu vuleka eka, va wu humeseke emahlweni ka, kumbe va wu yiseke emahlweni ka mfumo wa milawu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona; kumbe

(ii) nchumu wihi ni wihi leri wu paluxiweke hikwalaho ka leswi va swi vuleke eka, va swi humeseke emahlweni ka, kumbe va swi yiseke eka mfumo wa milawu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona.

(2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya mfumo wa milawu wa xifundzankulu na swirho swa wona swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.

(3) Miholo, swengetelo na swipfuno leswi hakeriwaka swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu i xikweleti lexi rhwariwaka hi Nkwama wa Mali ya Tiko ya Xifundzankulu.

Mfikelelo wa vanhu na ku khumbeka eka mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

118. (1) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele –

(a) Wu ngenisa vanhu eka milawu ya tiko na tikomiti ta kona hi –

(b) (i) ku olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlele man'wana ya mfumo wa milawu na tikomiti ta wona; na

(ii) ku tirha mintirho ya wona yo lava munhu wihi komba wihi, na ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi ni wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ka ku ngena ka munhu wihi ni wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.

(2) Mfumo wa milawu ya swifundzankulu a wu fanelanga ku hunisa vanhu, ku katsa ni vahangelasi va mahungu, eka ntshamo wa komiti handle ka loko swi kombisiwile kahle eviraleni ni le ka vanhu va xidemokratiki.

Ku tivisiwa ka Milawumbisi

119. I swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu ntsena kumbe komiti kumbe xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu xi fanelaka ku tivisa Nawumbisi eka mfumo wa milawu; kambe i xirho xa Huvonkulu ntsena lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta timali ta xifundzankulu, xi nga ha tivisaka Nawumbisi wa timali eka mfumo wa milawu.

Milawumbisi ya Timali

120. (1) Nawumbisi lowu pimanyetaka timali kumbe leri wu vekaka swibalo, mindzuvo kumbe swibalo swa nhundzu i Nawumbisi wa timali. I Nawumbisi wa timali ntsena lowu nga pimanyetaka timali, kumbe ku veka swibalo, mindzuvo na swibalo swa nhundzu, kutani Nawumbisi wa timali a wu fanelanga ku tirhana na timhaka tin'wana handle ka ku barisa tihakelo ta vatirhisi, kumbe mindziho kumbe minxupulo yin'wana ya timali.

(2) Nawu wa xifundzankulu wu fanele ku endla makungu ya maendlele lama hawona Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga hundzuluxaka Nawumbisi wa timali.

Ku pfumelela Milawumbisi

121. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi lowu pasisiweke hi mfumo wa milawu wa xifundzankulu hi ku landza Kavanyisa loku kumbe, loko Holobyenkulu a ri na ku kanakana hi loko Nawumbisi walowo wu landza Vumbiwa, u wu tlherisela endzhaku eka mfumo wa milawu leswaku wu kambisiwiwa nakambe.

(2) Loko, endzhaku ko kambisiwiwa-nakambe, Nawumbisi wu amukela hi ku hetiseka miehleketo ya Holobyenkulu, Holobyenkulu u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi; handle ka swona Holobyenkulu u fanele a –

(a) pfumelela no sayina Nawumbisi; kumbe

(b) a wu hundzisela eKhoto ya Vumbiwa leswaku yi teka xibocho mayelana na loko wu landza vumbiwa.

(3) Loko Khoto ya Vumbiwa yi boha leswaku Nawumbisi wu landza vumbiwa, Holobyenkulu u fanele ku wu pfumelela no wu sayina.

Swikombelo hi swirho eka Khoto ya Vumbiwa

122. (1) Swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu swi nga ha endla xikombelo eka Khoto ya Vumbiwa ku endlela xileriso xo hlamusela leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu, wa swifundzankulu a wu landzi vumbiwa.

(2) Xikombelo –

(a) xi fanele ku seketeriwa hi 20 wa tiphesente wa swirho swa mfumo wa milawu; naswona

(b) xi fanele ku endliwa ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko Holobyenkulu se a pfumelerile no sayina Nawu walowo.

(3) Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu leri ku vulavuriwaka hawona eka xikombelo xolexo hi ku landza xiyengenyana xa (1) a wu tirhi ku kondza Khoto yi endla xiboho hi xikombelo loko –

(a) ku tirha ka vululami swi lava swona; na

(b) loko xikombelo xolexo xi ri na xitshembiso xo humelela.

(4) Loko xikombelo xi nga humeleli nakona xi nga vanga na xivono xo nyawula xo humelela, Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa vakomberi ku va va hakela tihakelelo.

Ku hangalasina ka Milawu ya swifundzankulu

123. Nawumbisi leri wu pfumeleriweke no sayiniwa hi Holobyenkulu wu va Nawu wa xifundzankulu wu fanele ku tivisiwa ni ku hatlisa naswona wu sungula ku tirha hi siku leri tivisiweke kumbe endzhaku ka rona hi ku landza Nawu walowo.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya swifundzankulu

124. Kopi leyi sayiniweke ya Nawu wa xifundzankulu i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya Nawu walowo kutani, endzhaku ko tivisiwa, wu fanele ku nyiketwa eka vuhlayiselo bya Khoto ya Vumbiwa.

Vatirhi va Makungu va Swifundzankulu

Vulawuri bya huvonkulu eka swifundzankulu

125. (1) Vulawuri bya huvonkulu eka xifundzankulu byi haverisiwile Holobyenkulu wa xifundzankulu xolexo.

(2) Holobyenkulu u tirhisa matimba yo fambisa milawu, kun'we na swirho leswin'wana swa Huvonkulu, hi –

(a) ku tirhisa milawu yo endliwa endzeni ka xifundzankulu;

(b) ku fambisa milawu hinkwayo yo endliwa ya tiko hinkwaro endzeni ka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4 kumbe 5 handle ka laha Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende wu hlamusela hi ndlela yin'wana;

(c) ku fambisa endzeni ka xifundzankulu milawu hinkwayo ya tiko ehandle ka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4 kumbe 5, lama mafambisele ya kona ya nyikiweke eka vufambisi bya xifundzankulu hi ku landza Nawu wa Palamende;

(d) ku aka no tirhisa mikhuva ya matirhele ya xifundzankulu;

(e) ku hlanganyeta mintirho ya tindzawulo ta swifundzankulu;

(f) ku lulamisa no sungula milawu ya xifundzankulu; na

(g) ku tirha ntirho wihi ni wihi wun'wana leri wu nyikiweke wona eka vufambisi bya swifundzankulu hi ku landza Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende.

(3) Xifundzankulu xi na matimba yo fambisa milawu hi ku landza xiyengenyana xa 2(b) ntsena ku fikela laha xifundzankulu xolexo xi nga na matimba ya vufambisi ku kota ku teka vutihlamuleri hi ndlela leyi tirhaka. Mfumo wa rixaka, hi milawu leyi vekiweke na hi magoza man'wana, wu fanele ku pfuneta swifundzankulu ku hlulukisa vuswikoti bya mafambisele lebyi lavekaka ku endlela ku tirhisa matimba ya swona hi ku nyawula na ku tirha mintirho ya swona leyi vuriwaka eka xiyengenyana xa (2).

(4) Nkanetano wihi na wihi leri khumbaka vuswikoti bya mafambisele bya xifundzankulu mayelana na ntirho wihi na wihi, wu fanele ku hundziseriwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu leswaku ku tekiwa xiboho ku nga si hela masiku ya 30 wu hundziseriwile eka Huvo.

(5) Ku ya hi xiyenge xa 100, matirhisiwele ya milawu ya xifundzankulu eka xifundzankulu i matimba yo tirha lama ya vekiweke xifundzankulu xolexo ntsena.

(6) Huvonkulu ya xifundzankulu yi fanele ku tirha hi ku landza –

(a) Vumbiwa leri; na

(b) vumbiwa ra xifundzankulu, loko ku pasisiwile vumbiwa ra xifundzankulu xolexo.

Ku rhwexiwa mintirho

126. Xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu xi nga ha rhumisa ntirho wihi ni wihi leri faneleke ku tirhiwa hi ku landza Nawu wa Palamende, kumbe Nawu wa xifundzankulu, eka Huvo ya Masipala. Ku rhwexa mintirho –

(a) swi fanele ka landza ntwanano exikarhi ka xirho xa Huvonkulu lexi khumbekaka na Huvo ya Masipala;

(b) swi fanele ku fambisana na Nawu walowo leri hi ku landza wona ntirho leri khumbekaka wu tirhisiwaka xiswona; na

(c) ku sungula ku tirha loko wu tivisiwile hi Holobyenkulu.

Matimba na mintirho ya Vaholobyenkulu

127. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u na matimba na mintirho leyi nyiketaweke evuhlayisekweni bya xiyimo xolexo xa ntirho hi Vumbiwa leri na milawu yihi na yihi yin'wana.

(2) Holobyenkulu wa xifundzankulu u na vutihlamuleri byo –

(a) pfumelela no sayina Milawumbisi;

(b) tlherisela Nawumbisi endzhaku eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu leswaku ku kambisisiwa nakambe loko Nawumbisi walowo wu landza Vumbiwa;

(c) byo hundzisa Nawumbisi eka Khoto ya Vumbiwa ku endlela xiboho xa loko wu landza vumbiwa;

(d) byo vitana mfumo wa milawu eka nhlengeletano yo hlawuleka ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka;

(e) ku thola tikhomixini ta ndzavisiso; na

(f) ku vitana referendamu endzeni ka xifundzankulu xolexo ku ya hi milawu ya tiko.

Ku hlawuriwa ka Vaholobyenkulu

128. (1) Eka ntshamo wa wona wo sungula endzhaku ka loko wu hlawuriwile, na loko swi laveka ku siva xivandla, mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku hlawula wansati kumbe wanuna eka swirho swa wona ku va Holobyenkulu wa xifundzankulu xolexo –

(2) Muavanyisi loyi a vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa nhlawulo wa Holobyenkulu. Endlele leri ri andlariweke eka Xirho A Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Holobyenkulu.

(3) Nhlawulo wa ku siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu wu fanele ku endliwa hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hundza 30 wa masiku endzhaku ka loko ku pfuleke xivandla.

Ku sungula ntirho ka Vaholobyenkulu

129. Munhu loyi a ha ku hlawuriwaka ku va Holobyenkulu u fanele ku siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu ku nga si hela masiku ya ntlhanu a hlawuriwile, hi ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eRiphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Nkarhi wa ku tirha wa no susiwa Vaholobyenkulu

130. (1) Nkarhi wa ku tirha wa Holobyenkulu wu sungula loko a sungula ku tirha no hela loko ku va na xivandla kumbe loko munhu loyi a hlalwuriweke ku va Holobyenkulu loyi a landzelaka a sungula ku tirha.

(2) Ku hava munhu loyi a faneleke ku khoma ntirho wa Holobyenkulu ku tlula ka mbirhi;

kambe, loko munhu a hlawuriwa ku siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu, nkarhi leri nga xikarhi ka nhlawulo walowo na nhlawulo leri landzelaka wa Holobyenkulu a wu tekiwi tani hi nkarhi wo tirha.

(3) Milawu ya xifundzankulu, hi swiboho leswi vumbiweke hi ku seketeriwa hi vhoti leyi nga riki hanshi ka mbirhi xa nharhu, yi nga ha susa Holobyenkulu entirhweni ntsena hi ku landza –

(a) ku tlula nawu wa Vumbiwa hi ndlela yo nyawula;

(b) matikhomele yo biha swinene; kumbe

(c) ku hluleka ku endla mintirho ya yena yo hofisi.

(4) Munhu wihi kumbe wihi la susiweke eka hofisi ya ku va Holobyenkulu hi ku landza xiyengenyana xa (3)(a) kumbe (b) a anga amukeli nchumu swa hofisi yaleyo, nakona a nga ha tirhi eka hofisi yihi ni yihi ya vanhu.

Vakhomeri va Vaholobyenkulu

131. (1) Loko Holobyenkulu a nga ri kona kumbe loko, hikokwalaho ka swin'wana, a nga swi koti ku hetisa mintirho ya Holobyenkulu, kumbe hi nkarhi leri ku nga na xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu, mukhomi un'wana wa ntirho hi ndzandzelelano leri nga laha hanshi u tirha tani hi Holobyenkulu –

(a) Xirho xa Huvonkulu lexi hlawuriweke hi Holobyenkulu.

(b) Xirho xa Huvonkulu lexi hlawuriweke hi swirho leswin'wana swa Huvonkulu.

(c) Xipikara, ku kondza mfumo wa milawu wu veka un'wana wa swirho swa wona.

(2) Mukhomeri wa Holobyenkulu u na vutihlamuleri, matimba na mintirho ya Holobyenkulu.

(3) Loko a nga si teka vutihlamuleri, matimba na mintirho ya Holobyenkulu, Holobyenkulu wo Khomela u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa vutshembeki eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa hi ku landza Xedulu ya 2.

Tihuvonkulu

132. (1) Huvonkulu ya xifundzankulu yi vumbiwa hi Holobyenkulu, tani hi nhloko ya Huvo, na swirho leswi nga riki hanshi ka ntlhanu no va swi nga ri henhla ka khume leswi thoriweke hi Holobyenkulu swo huma eka swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu.

(2) Holobyenkulu wa xifundzankulu u thola swirho swa Huvonkulu, a swi avela matimba ni mintirho ya swona, naswona a nga ha swi hlongola.

Vutihlamuleri na mintirho

133. (1) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi na vutihlamuleri bya mintirho ya huvonkulu leyi swi averiweke yona hi Holobyenkulu.

(2) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi na vutihlamuleri swi hlanganile na hi xin'we-xin'we eka mfumo wa milawu, bya ku tirhisa matimba ya swona ni mintirho.

(3) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi fanele –

(a) ku tirha hi ku landza Vumbiwa na, loko vumbiwa ra xifundzankulu ri pasisiwile, na loko vumbiwa; na

(b) ku nyika mfumo wa milawu swiviko leswi hetisekeke swa nkarhi na nkarhi hi mayelana na timhaka leti welaka ehansi ka vutihlamuleri bya swona.

Ku ya emahlweni ka Tihuvonkulu endzhaku ka minhlawulo

134. Loko ku khomiwa nhlawulo wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu, Huvonkulu na swirho swa yona va tama va ha fanele ku tirha ku kondza munhu loyi a hlawuriweke ku va Holobyenkulu hi mfumo wa milawu leri landzelaka a sungula ku tirha.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

135. Loko swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi nga si sungula ku tirha mintirho ya swona, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Matikhomele ya swirho swa Huvonkulu

136. (1) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu va fanele ku tikhoma hi ku landza khodi

ya matikhomele leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

(2) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu a swi va fanelanga –

(a) ku amukela ntirho wihi ni wihi wun'wana leri wu hakelaka;

(b) ku tikhoma hi ndlela yihi ni yihi leyi yi nga fambelaniki na swiyimo swa swona, kumbe swi tiveka eka xiyimo lexi xi swi vekaka ekhombyeni ra leswaku ku va na ku kwetlembetana exikarhi ka vutihlamuleri bya swona bya ximfumo na swilaveko swa vutomi bya swona bya le tlhelo; kumbe

(c) ku tirhisa xiyimo xa swona kumbe mahungu wahi ni wahi lama nyikiweke wona ku tifumisa kumbe ku pfuna munhu wihi ni wihi un'wana hi ndlela leyi yi nga riki yinene.

Ku hundziseriwa ka mintirho

137. Holobyenkulu hi xitivisanawu a nga ha hundzisela eka xirho xa

Huvonkulu –

(a) mafambisiwele ya milawu yihi na yihi leyi vekiweke eka xirho xin'wana; kumbe

(b) va tirhisa swiyimo swa vona kumbe hungu rin'wana ni rin'wana leri va rhweriweke rona, eka munhu un'wana.

Ku nyikiwa mintirho ka nkarhinyana

138. Holobyenkulu wa xifundzankulu a nga ha hundzisela eka xirho xa Huvonkulu matimba wahi ni wahi kumbe ntirho wa xirho xin'wana lexi xi nga riki kona entirhweni kumbe lexi xi nga swi kotiki ku tirhisa matimba yalawo kumbe ku tirha mintirho yoleyo.

Vulanguteri bya xifundzankulu bya mfumo wa ndhawu

139. (1) Loko masipala a nga swi koti kumbe a nga enetisi xiboho xa ntirho wa huvonkulu hi ku landza milawu leyi vekiweke, huvonkulu ya xifundzankulu lexi khumbekaka yi nga ha nghenelela hi ku teka magoza wahi ni wahi lama faneleke ku vonisisa ku enetisiwa ka swona ku katsa na –

(a) ku humesa xiletelo xo ya eka Huvo ya Masipala, lexi hlamuselaka mpimo wa ku tsandzeka ku enetisa swiboho swa yona na ku hlamusela magoza wahi ni wahi lama ya lavekaka ku eneta swiboho swa yona; na

(b) ku teka vutihlamuleri bya xiboho lexi khumbekaka eka masipala yaloye ku fikela ha swi lavekaka ku endlela –

(i) ku hlayisa mimpimo ya swa rixaka leswi lavekaka kumbe ku simeka ya minimamu leswi vekiweke swa ku nyika vutirheri;

(ii) ku sivela masipala yaloye ku teka goza leri nga twaliki leri onhinselaka swilaveko swa masipala un'wana kumbe swa xifundzankulu hinkwaxo;

(iii) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi.

(2) Loko huvonkulu ya xifundzankulu yi nghenelela eka masipala hi ku landza xiyengenyana xa (1)(b) –

(a) ku nghenelela koloko ku fanele ku hela handle ka loko ku pfumeleriwa hi xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta mfumo wa ndhawu ku nga si hela masiku ya 14 endzhaku ka loko ku sunguriwile ku nghenelela koloko;

(b) xitiviso xa ku nghenelela xi fanele ku andlariwa eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu ni le ka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 14 ya mintshamo ya yona yo sungula hi ku landzelelana, endzhaku ka loko ku sunguriwele ku nghenelela koloko;

(c) ku nghenelela koloko ku fanele ku hela handle ka loko ku pfumeleriwa hi Huvo ku nga si hela masiku ya 30 ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ko sunguriwa ka ku nghenelela koloko; naswona

(d) huvo yi fanele ku vuyeketa ku nghenelela koloko nkarhi na nkarhi no endla swibumabumelo swihi na swihi leswi faneleke eka huvonkulu ya xifundzankulu.

(3) Milawu ya tiko yi nga ha lawula endlele leri ri simekiwaka hi xiyenge lexi.

Swiboho swa huvonkulu

140. (1) Xiboho xa Holobyenkulu xi fanele ku va xi tsariwile loko –
- (a) xi tekiwa hi swivangelo swa nhlengeletano wa milawu; kumbe
 - (b) loko milawu yaleyo yi ri ni mbuyelo lowu khumbhanaka ni swa nawu.
- (2) Xiboho lexi nga tsariwa xa Holobyenkulu xi fanele xi sayiniwa hi xirho xin'wana xa Hunonkulu.
- (3) Switivisa-nawu, swinawana na switirhiswa swin'wana swa milawu ya xifundzankulu swi fanele ku fikeleriwa hi vanhu va tiko.
- (4) Milawu ya Xifundzankulu yi nga ha boxa ndlela leyi, na hi laha yi nga fikelelaka hakona, switirhiswa leswi vuriweke eka xiyengenyana (3) swi fanele –
- (a) ku andlariwa eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu; na
 - (b) ku pfumeleriwa hi mfumo wa milawu wa xifundzankulu.

Makungu yo kombisa ku pfumala ku tshemba

141. (1) Loko mfumo wa milawu wa xifundzankulu, hi xiboho lexi seketeriweke hi vunyingi bya swirho swa wona, wu pasisa kungu ra ku komba ku pfumala ku tshemba eka Huvonkulu ya xifundzankulu ku nga katsiwi na Holobyenkulu, Holobyenkulu u fanele ku vumba Huvo hi vuntshwa.

(2) Loko mfumo wa milawu wa xifundzankulu, hi xiboho lexi seketeriweke hi vunyingi bya swirho swa wona, wu pasisa kungu ro komba ku pfumala ku tshemba eka Holobyenkulu, Holobyenkulu na swirho leswin'wana swa Huvonkulu va fanele ku lan'wa ntirho.

Mavumbiwa ya Swifundzankulu

Ku amukeriwa ka mavumbiwa ya swifundzankulu

142. Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga pasisa vumbiwa ra xifundzankulu xolexo kumbe, laha swi tirhaka, ku hundzuluxa vumbiwa ra xona, loko mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula eka swirho swa wona va vhota hi ku seketela Nawumbisi walowo.

Leswi nga ndzeni ka mavumbiwa ya swifundzankulu

143. (1) Vumbiwa ra xifundzankulu, kumbe hundzuluxo wa vumbiwa, a swi fanelanga ku va swi hambana na Vumbiwa leri, kambe swi nga endla makungu ya –

- (a) swivumbeko swo endla milawu swa xifundzankulu kumbe swo fambisa milawu na maendlele lama ya hambanaka ni lama ya endleriweke makungu eka Kavanyisa loku; kumbe
- (b) ku sunguriwa, ntirho, matimba ya vulawuri na xiyimo xa hosi ya ndhavuko, laha swi tirhaka.

(2) Makungu lama ya ngenisiweke eka vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa hi ku landza tindzimana ta (a) kumbe (b) ta xiyengenyana xa (1) –

- (a) ya fanele ku landzelela minsinya ya nkoka leyi nga eka xiyenge xa 1 na Kavanyisa ka 3; naswona
- (b) a ma fanelanga ku haverisa xifundzankulu matimba wahi ni wahi lama ya welaka-
 - (i) ehandle ka ndhawu ya mintirho hi ku landza TiXedulu ta 4 na 5; kumbe
 - (ii) ehandle ka matimba na mintirho leyi haverisiweke xifundzankulu hi swiyenge leswin'wana swa Vumbiwa leri.

Ku tiyisiwa ka mavumbiwa ya swifundzankulu

144. (1) Loko mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu pasisile kumbe ku hundzuluxa vumbiwa, Xipikara wa mfumo wa milawu walowo u fanele ku yisa tsalwa rolero ra vumbiwa kumbe hundzuluxo wa vumbiwa eka Khoto ya Vumbiwa leswaku ri tiyisiwa.

(2) Ku hava tsalwa ra vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa leri nga va ka nawu ku kondza Khoto ya Vumbiwa yi tiyisisa –

- (a) leswaku tsalwa rolero ri pasisiwile hi ku landza xiyenge xa 142; na
- (b) leswaku tsalwa hinkwaro ka rona ri landza xiyenge xa 143.

Ku sayiniwa, ku tivisiwa na ku hlayisiwa ka mavumbiwa ya swifundzankulu

145. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku pfumelela no sayina tsalwa ra

vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa leri se wu tiyisiseweke hi Khoto ya Vumbiwa.

(2) Nawumbisi lowu pfumeleriweke no sayiniwa hi Holobyenkulu wu fanale ku tivisiwa eka Gazete ya Mfumo ya rixaka na ku sungula ku tirha loko wu tivisiwa kumbe siku ra le mahlweninyana ka siku leri vekiweke hi ku landza vumbiwa rolero kumbe hundzuluxo.

(3) Nawumbisi lowu sayiniweke ra vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya rona naswona, endzhaku ko tivisiwa, ri fanele ku nyiketwa evuhlayisekweni bya Khoto ya Vumbiwa.

Milawu leyi kwetlembetanaka

Minkanetano exikarhi ka milawu leyi endliweke ya tiko na ya xifundzankulu

146. (1) Xiyenge lexi xi tirha eka ku kwetlembetana exikarhi ka milawu leyi endliweke ya tiko na ya xifundzankulu leyi welaka eka ndhawu ya mintirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4.

(2) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi tirhaka hi ndlela yo fana hi mayelana na tiko hinkwaro yi na matimba ku tlula milawu ya xifundzankulu leyi kanetanaka na yona loko ku enetisiwa xihi ni xihi xa swipimelo leswi landzelaka:

(a) Milawu ya tiko yi tirhanaka na mhaka leyi yi nga kotekeki ku va yi lwuriwa hi ku hetiseka hi milawu leyi vekiweke hi swifundzankulu hi ku hambana ka swona haxin'we-xin'we.

(b) Ku khumbeka ka tiko hinkwaro ka rona swi lavaka leswaku mhaka ku tirhaniwa na yona hi ndlela yo fana eka tiko hinkwaro ka rona, kutani milawu yi endla leswaku ku va na ku fanana koloko hi ku simeka –

(i) mikhuva na swiyelo;

(ii) mapulaniwele ya matirhele; kumbe

(iii) milawu ya matirhele ya rixaka.

(c) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi laveriwaka –

(i) ku hlayisiwa ka vuhlayiseki bya rixaka;

(ii) ku hlayisiwa ka vun'we bya ikhonomi;

(iii) ku sirheleriwa ka makete wa ntolovelolo hi tlhelo ra ku fambafambisiwa ka tinhundzu, vutirheri, mali na mintirho;

(iv) ku tlakusiwa ka xiyimo xa migingiriko ya ikhonomi loku tsemakanyaka mindzilekano ya swifundzankulu;

(v) ku tlakusiwa ka xiyimo xa ku kota ku endla swilo hi ku ringanana na ku fikelela vutirheri bya mfumo hi ku ringanana; kumbe

(vi) ku sirheleriwa ka mbangu.

(3) Milawu leyi endliweke ya tiko yi na matimba ku tlula milawu ya swifundzankulu loko milawu ya tiko yi kongomisiwile eku siveriweni ka swiendlo leswi nga twaliki swa xifundzankulu leswaku

(a) swi onhiselaka swilaveko swa ikhonomi, rihanyu kumbe vuhlayiseki bya xifundzankulu xin'wana kumbe tiko hinkwaro ka rona; kumbe

(b) swi kavanyetaka ku tirhisiwa ka milawu ya tirhele ra ikhonomi ra rixaka.

(4) Loko ko va ni ku kaneta kumbe xisololo mayelana ni milawu ya tiko leyi tirhanaka na mhaka yihi na yihi leyi vuriweke eka xiyengenyana xa (2)(c) naswona xisololo xexo xo yisiwa ekhoto ku yi lulamisiwa, khoto ye fanele yi pfumelela kumbe ku alelana na milawu ya Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu.

(5) Milawu leyi endliweke ya Xifundzankulu yi na matimba ku tlula milawu ya tiko loko xiyengenyana xa (2) kumbe (3) xi nga tirhi.

(6) Nawu lowu endliweke hi ku landza Nawu wa Palamende kumbe Nawu wa xifundzankulu ntsena loko nawu walowo wu pfumeleriweke hi Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.

(7) Loko Huvo yi nga fikeleli xiboho ku nga si hela masiku ya 30, ya ntshamo wa yona wo

sungula endzhaku ka loko nawu walowo wu hundziseriwile eka yona, hi swikongomelo hinkwaswo yi fanele ku tekiwa yi pfumeleriwile hi Huvo.

(8) Loko Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi nga pfumeleli nawu leri vuriwaka eka xiyengenyana xa (6)(a), ku nga si hela masiku ya 30 ya xiboho xa yona, yi fanele ku rhumela swivangelo swa ku ala nawu koloko eka vulawuri lebyi hundziseleke nawu walowo.

Minkanetano yin'wana

147. (1) Loko ku ri ni ku kwetlembetana exikarhi ka milawu yo endliwa ya tiko na kungu ra vumbiwa ra xifundzankulu hi mayelana na –

(a) mhaka, leyi hi tlhelo ra yona Vumbiwa leri ri lavaka hi ku kongoma kumbe ri langutelaka ku vekiwa ka nawu wa tiko, milawu yo endliwa ya tiko yi na matimba ku tlula kungu leri khumbekaka ra vumbiwa ra xifundzankulu;

(b) ku nghenelela ka milawu yo endliwa ya tiko hi ku landza xiyenge xa 44(2), milawu ya tiko yi na matimba ku tlula kungu ra vumbiwa ra xifundzankulu; kumbe

(c) mhaka leyi welaka eka tindhawu ta mintirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4, xiyenge xa 146 xa tirha tani hiloko kungu leri khumbekaka ra vumbiwa ra xifundzankulu ri ri milawu yo endliwa ya xifundzankulu leyi vuriwaka eka xiyenge xolexo.

(2) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi vuriwaka eka xiyenge xa 44(2) yi na matimba ku tlula milawu leyi endliweke ya xifundzankulu hi tlhelo ra timhaka leti vuriwaka eka tindhawu ta mintirho leti nga longoloxiwa ka Xedulu ya 5.

Minkanetano leyi nga ololoxekiki

148. Loko nkanetano leri khumbaka nkwetlembetano wu nga ololoxeki hi khoto, milawu yo endliwa ya tiko yi na matimba ku tlula milawu ya xifundzankulu kumbe vumbiwa ra xifundzankulu.

Xiyimo xa milawu leyi nga tluriki leyin'wana

149. Xiboho xa khoto leswaku milawu yo endliwa yi na matimba ku tlula milawu leyin'wana a xi herisi matimba ya ku tirha ka milawu yaleyo leyin'wana, kambe milawu leyin'wana yona yo tshama yi nga tirhi nkarhi walowo loko ka ha ri na nkwetlembetano.

Nhlamuselo ya minkwetlembetano

150. Loko ku karhi ku kambisisiwa nkwetlembetano leri wu tikombaka wu ri kona exikarhi ka milawu ya tiko na milawu ya xifundzankulu, kumbe exikarhi ka milawu ya tiko na vumbiwa, ra xifundzankulu, khoto yin'wana ni yin'wana yi fanele ku tilangela nhlamuselo yihi na yihi leyi twalaka ya milawu yaleyo kumbe ya vumbiwa leyi papalataka nkwetlembetano, ku tlula nhlamuselo yihi ni yihi yo siva leyi yi vangaka nkwetlembetano.

Kavanyisa ka 7

Mfumo wa ndhawu

Xiyimo xa vamasipala

151. (1) Xiyenge xa mfumo wa ndhawu xi vumbiwa hi vamasipala, lava va faneleke ku simekeriwa ndhawu hinkwayo ya mfumo wa Riphabliki.

(2) Matimba yo fambisa mintirho na yo veka milawu ya haverisiwile Huvo ya Masipala.

(3) Masipala u na mfanelo yo fuma, hi ku tisungulela ka yena, timhaka ta mfumo wa ndhawu ta vaaki va yena, hi ku landza milawu ya tiko na ya xifundzankulu, tani hi laha swi endleriweke makungu eka Vumbiwa leri.

(4) Mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu a yi fanelanga ku onhisela kumbe ku kavanyeta vuswikoti bya masipala ku tirhisa matimba kumbe ku tirha mintirho ya yena.

Swikongomelo swa mfumo wa ndhawu

152. (1) Swikongomelo swa mfumo wa ndhawu i –

(a) ku endla leswaku ku va na mfumo wa xidemokhiratiki na vutihlamuleri wa vaaki va ndhawu;

(b) ku tiyisisa leswaku vaaki va ndhawu va endleriwa mintirho hi mukhuva leri khomelelaka

nkarhi wo leha;

- (c) ku yisa emahlweni nhluvukiso wa vanhu na wa ikhonomi;
 - (d) ku tlakusa xiyimo xa ndhawu ya vuhlayiseki no tenga; na
 - (e) ku khutaza ku tinghenisa ka vaaka-ndhawu na minhlangano ya vaaka-ndhawu etimhakeni ta mfumo wa ndhawu.
- (2) Masipala u fanele ku hisekela, hi laha a nga swi kotaka ku ya hi timali na hi mafambisele ya yena, ku fikelela swikongomelo leswi andlariweke eka xiyengenyana xa (1).

Mintirho ya vamasipala yo hluvukisa

153. Masipala u fanele –

- (a) ku vumba no lawula mafambisele ya yena, mimpimanyeto, na maendlele ya mapulanele, ku endla leswaku swilaveko swa masungulo swa vaaka-ndhawu swi va xirhangana, no yisa emahlweni nhluvukiso wa vanhu na ikhonomi ya vaaka-ndhawu; na
- (b) ku ngenela eka minongoloko ya nhluvuko ya rixaka na ya swifundzankulu.

Vamasipala eka mfumo wa vutirhisani

154. (1) Mpfapfarhuto wa rixaka na ya swifundzankulu, hi milawu lowu vekiweke na magoza man'wana, yi fanele ku seketela no tiyisa vuswikoti bya vamasipala ku fambisa timhaka ta vona vini, ku tirhisa matimba ya vona na ku tirha mintirho ya vona.

(2) Mpfapfarhuto wa rixaka kumbe wa xifundzankulu lowu wu khumbaka xiyimo, mavandla, matimba na mintirho ya mfumo wa ndhawu wu fanele ku kangala leswaku vanhu va kota ku boxa mavonele ya vona wu nga si tivisiwa ePalamende kumbe mfumo wa milawu wa xifundzankulu, hi mukhuva leri wu pfumelelaka mfumo leri kondleteraweke, vamasipala na vanhu van'wana lava khumbekaka nkarhi wo endla vuyimeri hi mayelana na mpfapfarhuto wa nawu walowo.

Ku simekiwa ka vamasipala

155. (1) Ku ni minkhetekano leyi landzelaka ya masipala:

(a) Nkhetekanyo A: Masipala loyi a nga ni matimba ya vufambisi ni milawu a ri yexe endhawini ya yena.

(b) Nkhetekanyo B: Masipala loyi a nyikotanaka ni van'wana matimba ya vufambisi ni milawu endhawini ya yona ni masipala wa nkhetekanyo C a nga loyi a welaka eka ndhawu ya yena (B).

(c) Nkhetekanyo C: Masipala loyi a nga ni matimba ya vufambisi ni milawu eka ndhawu leyi yi tekaka ku hundza masipala wun'we.

(2) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele wu veka erivaleni tinxaka to hambana ta va masipala lava nga simekiwaka eka nkhetekano wun'wana ni wun'wana.

(3) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele –

(a) ku simeka swipimelo swo vona loko ndhawu yi fanele ku va na masipala wa nkhetekanyo A kumbe loko wu fanele ku va ni vamasipala vo katsa nkhetekanyo B na nkhetekanyo C;

(b) ku simeka swipimelo na mafambisele yo komba mindzelekano ya masipala hi vufambisi lebyi nga byoxe; no

(c) va hansi ka xiyenge xa 229, ku endla swilaveko swo avanyisa matimba lama ringaneke na mintirho exikarhi ka vamasipala loko ndhawu yi ri ni vamasipala va nkhetekanyo B na nkhetekanyo C. Maavanyisele ya matimba ni mintirho exikarhi ka masipala B na masipala wa nkhetekanyo C ya nga hambana na maavanyisele ya matimba ni mintirho exikarhi ka nkhetekanyo wun'wana wa B wa masipala na lowu wa masipala wa nkhetekanyo wa C.

(4) Mfumo wa milawu lowu kombiweke eka xiyenge xa (3) wu fanele ku vona leswaku swilaveko swo nyika ntirhelo wa masipala hi mukhuva wo ringana no fanela.

(5) Mfumo wa milawu wa swifundza wu fanele wu kombisa tinxaka to hambana ta vamasipala leti faneleke ku simekiwa eka xifundzankulu

(6) Mfumo wun'wana ni wun'wana wa xifundzankulu wu fanele ku simeka vamasipala eka xifundzankulu xa wona. Swi fanele swi va hi mukhuva lowu khulukaka ni milawu leyi tirhisiwaka hi ku landza swiyengenyana swa (2) na (3) nakona, hi ku landza milawu kumbe tindlela tin'wana,

wu fanele –

- (a) ku nyika mafambisele ni nseketelo wa mfumo wa xikaya eka xifundzankulu; no
- (b) yisa emahlweni nhluvuko wa mfumo wa xikaya leswaku vamasipala va kota ku endla mintirho ya vona no fambisa timhaka ta vona.

(7) Mfumo wa tiko, hi ku landza Xiyenge xa 44, na mimfumo ya swifundzankulu yi na matimba ya milawu na huvo ku vona leswaku matirhele ya vamasipala ni mintirho ya vona hi lamanene hi ku landza timhaka leti nga xaxametiwa eka Xedulu 4 no 5. Leswi swi va hi ku fambisa mafumele ni matimba ya vamasipala lama nga kombisiwa eka Xiyenge xa 156(1).

Matimba ni mintirho ya vamasipala

156. (1) Masipala u na matimba yo tirha mintirho ya makungu hi mayelana na, naswona u na mfanelo yo fambisa –

- (a) timhaka ta mfumo wa ndhawu leti longoloxiweke eka Xiyenge xa B xa Xedulu ya 4 na Xiyenge xa B xa Xedulu ya 5, na
- (b) mhaka yihi na yihi leyi yi nyikiweke yena hi milawu leyi vekiweke ya tiko na ya xifundzankulu.

(2) Masipala a nga ha endla no tlhela a fambisa milawu ya doroba ku endlela mafambisele yo nyawula ya timhaka leti a faneleke ku ti fambisa.

(3) Ku ya hi xiyenge xa 151 (4) nawu wa doroba leri kwetlembetanaka na milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe ya xifundzankulu a wu tirhi. Loko ku ri na ku kwetlembetana exikarhi ka nawu wa doroba na milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe ya xifundzankulu leyi yi nga riki ku tirheni hikwalaho ka ku kwetlembetana loku vuriwaka eka xiyenge xa 149, nawu walowo wa doroba wu fanele ku tekiwa tani hiloko wu tirha eka nkarhi walowo loko milawu yaleyo yi nga riki ku tirheni.

(4) Mimfumo ya rixaka na xifundzankulu yi fanele ku nyiketa kumbe ku rhumisa eka masipala, hi ntswanano na hi ku landza swipimelo swihi na swihi, mafambisele ya mhaka leyi longoloxiweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu ya 4 kumbe Xiyenge xa A xa Xedulu ya 5 leyi ngopfu-ngopfu yi yelanaka na mfumo wa ndhawu, loko –

- (a) mhaka yaleyo yi nga fambisiwaka ku antswa kwalaho ndhawini; na
- (b) loko masipala yaloye a ri na vuswikoti byo yi fambisa

(5) Masipala u na mfanelo yo tirhisa matimba wahi ni wahi lama ya khumbanaka na mhaka leyi faneleke, kumbe yi khumbanaka na ku tirhiwa hi ku nyawula ka mintirho ya yona.

Mavumbiwele ya Tihuvo ta Vamasipala

157. (1) Huvo ya Masipala yi vumbiwa hi –

- (a) swirho leswi hlawuriweke hi ku landza swiyengenyna swa (2),(3), (4) na (5); kumbe
- (b) loko swi endleriwile makungu hi milawu ya tiko –
 - (i) swirho leswi thoriweke hi Tihuvo tin'wana ta Masipala ku yimela Tihuvo toleto leyin'wana; kumbe
 - (ii) swirho havumbirhi leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimana ya (a) na swirho leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimananyana ya (i) ya ndzimana leyi.

(2) Nhlawulo wa swirho swa Huvo ya Masipala tani hi laha swi languteriweke eka xiyengenyanana xa (1)(a) wu fanele ku ya hi milawu ya tiko, leyi yi faneleke ku veka sisiteme ya –

- (a) vuyimeri byo ya hi mpimo wa ndzinganelano leri simekiweke ehenhleni ka xiphemu xa masipala yaloye xa nononoko wun'we wa vavhoti, naswona leyi yi endlaka makungu ya ku hlawuriwa ka swirho ku sukela eka minongoloko ya vayimela-ku-langwa va mintlawu leyi yi tsariweke ku ya hi ku tsakela ka mintlawu yoleyo; kumbe
- (b) vuyimeri bya mpimo wa ndzinganelano tani hi laha swi hlamuseriweke eka ndzimana ya (a) yi katsaneke na sisiteme ya vuyimeri bya tiwadi byi simekiweke ehenhla ka xiphemu xa masipala yaloye xa mongonoko wun'we wa vavhoti.

(3) Sisiteme ya nhlawulo hi ku landza xiyengenyanana xa (2) yi fanele ku vonisisa leswaku

ntsengo wa nhlayo ya swirho leswi hlawuriweke eka ntlawa wun'wana na wun'wana yi yimela no kombisa ntsengo hinkwawo wa mpimo wa ndzinganelano wa tivhoti leti rhekodiweke ta mintlawa yoleyo.

(4) Loko sisiteme ya nhlawulo yi katsa na vuyimeri bya tiwadi, tsemiwa ka mindzilekano ya tiwadi swi fanele ku endliwa hi vandla leri faneleke ri tiyimeleke leri thoriweka hi ku landza, naswona ri tirhaka hi ku ya hi maendlele na swipimelo leswi vekiweke hi milawu ya tiko.

(5) Munhu a nga vhotela masipala ntsena loko a rhijisitariwile eka xiphemu xa masipala yaloye xa nongoloko wun'we wa vavhoti.

(6) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi yi vuriwaka eka xiyengenyana xa (1)(b) yi fanele ku simeka sisiteme ya matholele leyi yi pfumelelaka mintlawa na swilaveko leswi tikombaka endzeni ka Huvo ya Masipala na leswaku matholele, ya komba vuyimeri lebyinene.

Vuxirho eka Tihuvo ta Vamasipala

158. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana loyi a enetaka swilavebo swo vhotela Huvo ya Masipala u na mfanalo yo va xirho xa Huvo yaleyo, handle ka –

(a) munhu wihi na wihi byi a thoriweke hi, kumbe a nga eka vutirheri bya masipala yaloye, naswona a kumaka muholo wa ku thoriwa koloko kumbe ku tirha koloko, naswona loyi a nga ntshunxi wangiki eka ku va a nga ha eneti swilavelo swo vhoti hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;

(b) munhu wihi ni wihi loyi a thoriweke hi, no va a ri eka vutirheri bya mfumo, eka xiyenge xinwana, naswona a kumaka muholo wa ku thoriwa koloko kumbe ku tirha, naswona loyi a nga ha eneteki swilaveko swo va xirho xa Huvo ya Masipala, hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;

(c) munhu wihi ni wihi loyi a nga ha eneteki swilaveko swo vhotela Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe a nga ha eneteki swilaveko hi ku landza xiyenge xa 46(1)(c), (d)kumbe (e) ku sukela eka xirho xa Nhlengeletano ya Milawu;

(d) xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, murhumiwa wa Huvo ya Tiko ya swifundzankulu kumbe xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu; kambe ku va munhu a nga ha eneti swilaveko a swi tirhi eka xirho xa Huvo ya Masipala lexi yimelaka mfumo wa ndhawu eka Huvo ya Tiko; kumbe

(e) xirho xa huvo yin'wana ya masipala; kambe ku holeriwa hi ku eneta swilaveko a swi tirhi eka xirho xa huvo ya masipala xi yimelaka huvo yaleyo eka huvo yin'wana ya masipala ya nkhetekanyo wun'wana.

(2) Munhu loyi a nga fanelangiki ku va xirho xa huvo ya masipala hi ku landza xiyengenyana xa (1)(a), (b),(d) kumbe (e) a nga ha va muyimela-ku-langwa eka huvo, ku ya hi swipimelo swihi na swihi leswi simekiweke hi milawu ya tiko.

Minkarhi yo tirha ya Tihuvo ta Vamasipala

159. Nkarhi wo tirha wa Huvo ya Masipala a wu fanelanga ku tlula malembe ya mune, tani hi laha swi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mafambisele ya le ndzeni

160. (1) Huvo ya Masipala yi –

(a) endla swiboho leswi khumbhaka matirhele ya matimba hinkwawo na matirhele ya mintirho ya masipala;

(b) fanele ku hlawula mutshamaxitulu;

(c) yi nga na hlawula komiti ya huvo na tikomiti tin'wana; leti welaka ehansi ka mfumo wa milawu wa tiko; nakona

(d) yi nga ha tirhisa vatirheli lava lavekeka ku fambisa mintirho ya yona.

(2) Mintirho leyi landzeleka a yi fanelanga yi va ni vurhumiwa bya Huvo ya Masipala:

(a) ku humesa nawu wa ka masipala;

(b) ku pfumelela ka tibajete;

- (c) ku xupula ka swibalo, mindzuvo na swibalo swa nhundzu; no
- (d) tlakusa timali to lombisa.
- (3) (a) Swirho hi xitalo swa Huvo ya ka Masipala swi fanele ku va kona loko vhoti yi nga si endliwa ehenhla ka mhaka yihi kumbe yihi.
- (b) Swivutiso hinkwaswo leswi khumbhaka timhaka leti vuriweke eka xiyengenyana (2) swi endliwile hi swiboho leswi tekiweke hi Huvo ya Masipala hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona hi xitalo.
- (c) Swivutiso hinkwaswo swin'wana emahlweni ka Huvo ya Masipala swi anakanyiwile hi ntala wa tivhoti leti nga endliwa.
- (4) A ku na nawu wa ka masipala lowu nga nyikiwaka hi Huvo ya Masipala handle ka loko –
- (a) swirho hinkwaswo swa Huvo swi nyikiwile xitiviso xo twakala; no va
- (b) nawu wa ka masipala wu hangalasiwile leswaku vanhu va wu hlahluva.
- (5) Mfumo wa milawu wa Tiko wu nga ha endla xipimo xo endla –
- (a) vukulu bya Huvo ya Masipala;
- (b) loko Tihuvo ta Masipala ti nga ha hlawula komiti ya vufambisi kumbe komiti yin'wana; kumbe
- (c) vukulu bya komiti ya vufambisi kumbe tikomiti tin'wana ta Huvo ya Masipala.
- (6) Huvo ya Masipala yi nga ha endla nawu wa yona lowu nyikaka milawu ni swileriso swa –
- (a) ndzulamiso wa wona wa xikaya;
- (b) mafambisele ya wona; na
- (c) ku simeka, ku vumba, matirhele, matimba na mintirho ya tikomiti ta yona.
- (7) Huvo ya Masipala yi fanele yi fambisa ntirho wa wona hi ndlela yo kala vuciva, nakona yi nga ha pfala mintshamo ya yona, kumbe ya tikomiti ta yona, ntsena loko swi twakala ku endla tano hi ku languta mixaka wa ntirho wa kona.
- (8) Swirho swa Huvo ya Masipala swi pfumeleriwile ku nghena eka mafambisele ya yona na tikomiti leswaku –
- (a) yi endla leswaku swinavelo leswi kombisiweke eka Huvo swi endliwa hi ndlela yo twakala.
- (b) yi twanana na demokrasi; na leswaku
- (c) yi nga ha fambisiwa hi milawu ya tiko.

Xifundzho

161. Milawu ya xifundzankulu hi ku tirhisa pulani ya matirhele ya milawu ya tiko yi nga ha endla makungu ya swifundzho na mindzivalelo ya Tihuvo ta Vamasipala na swirho swa tona.

Ku hangalasiwa ka milawu ya madoroba

162. (1) Nawu wa doroba wa masipala wu nga ha landzeleriwa no tirhisiwa endzhaku ka loko wu hangalasiwile hi gazete ya ximfumo ya xifundzankulu lexi khumbekaka.

(2) Gazete ya ximfumo ya xifundzankulu yi fanele ku kandziyisa no hangalasa nawu wa doroba wa masipala loko wu kombiriwa hi masipala yaloye.

(3) Milawu ya doroba ya masipala yi fanele ku fikeleriwa hi mani na mani.

Mfumo wa ndhawu lowu kondleteriweke

163. (1) Nawu wa Palamende leri wu vekiweke hi ku landza endlele leri simekiweke eka xiyenge xa 76 wu fanele –

(a) ku endla makungu ya ku amukeriwa ka minhlangano ya rixaka na ya xifundzankulu leyi yi yimelaka vamasipala; na

(b) ku veka maendlele lama hawona mfumo wa ndhawu wu –

(i) nga ha tsundzuxanaka na mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu;

(ii) nga ha vekaka vayimeri vo ngenela eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu; na

(iii) ku langa vanhu vo yimela eka Khomixini ya Timali na Nkwama.

Timhaka tin'wana

164. Mhaka yin'wana ni yin'wana leyi khumbaka mfumo wa ndhawu leti nga tirhiwangiki eka Vumbiwa leri ti nga ha vekywa hi milawu leyi vekweke ya tiko kumbe milawu leyi vekweke ya xifundzankulu hi ku tirhela endzeni ka mapulaniwele ya ntirho ya milawu leyi vekweke ya tiko.

Kavanyisa ka 8

Tikhoto na Mafambisele ya Vululami

Matimba ya Vuavanyisi

165. (1) Matimba ya vuavanyisi ya Riphabliki ya haverisiwile tikhoto.

(2) Tikhoto ti tiyimele hi toxwe naswona ti tirha ntsena hi ku landza Vumbiwa na nawu, leswi ti faneleke ku swi tirhisa handle ko voyamela tlhelo ro karhi naswona handle ko chava, ku hlawula tlhelo rin'wana ehenhla ka rin'wana kumbe xihlawuhlawa.

(3) Ku hava munhu kumbe xirho xa mfumo lexi xi nga nghenelelaka eka matirhele ya tikhoto.

(4) Swirho swa mfumo, hi ku tirhisa milawu leyi endliweke na magoza man'wana, swi fanele ku pfuneta no sirhelela tikhoto ku tiyisisa ku va ti tiyimela hi toxwe, ti nga voyameli tlhelo ro karhi, vuxiximeki,ku kota ku fikeleriwa na ku kota ku tirha ka tona.

(5) Xileriso kumbe xiboho lexi humesiweke hi khoto xa boha eka vanhu hinkwavo lava eka vona na swirho swa mfumo leswi ti tirhaka eka swona.

Sisiteme ya vuavanyisi

166. Tikhoto hi leti ku nga:

(a) Khoto ya Vumbiwa

(b) Khoto-Nkulu yo Apila

(c) Tikhoto ta le Henhla, ku katsa na khoto yihi ni yihi ya le henhla ya apili leyi yi nga simekiwaka hi Nawu wa Palamende ku yingisela tiapili to huma eka Tikhoto ta le Henhla;

(d) Tikhoto ta Vamajisitarata; na

(e) Khoto yihi ni yihi leyi simekiweke kumbe yi amukeriweke hi ku landza Nawu wa Palamende, leswi swi katsaka na khoto yihi ni yihi ya xiyimo lexi fanaka na xa Tikhoto ta le Henhla kumbe Tikhoto ta Vamajisitarata.

Khoto ya Vumbiwa

167. (1) Khoto ya Vumbiwa yi vumbiwa hi Presidente, Museketeri wa Presidente, na vaavanyisi van'wana va nkaye.

(2) Mhaka leyi nga mahlweni ka Khoto ya Vumbiwa yi fanele ku tsemiwa hi vaavanyisi lava nga riki hansi ka nhungu hi nhlayo.

(3) Khoto ya Vumbiwa –

(a) i khoto ya le henhla-henhla eka timhaka hinkwato leti khumbaka vumbiwa;

(b) yi nga tsema timaka leti khumbaka vumbiwa ntsena; na

(c) ku teka swiboho hi tlhelo ro va mhaka yo karhi yi fambelana na vumbiwa kumbe yi nga fambelani na rona.

(4) I Khoto ya Vumbiwa ntsena leyi –

(a) yi tsemaka minkanetano ya le xikarhi ka swirho swa mfumo eka xiyenge xa tiko kumbe xa swifundzankulu hi mayelana na xiyimo xa timhaka eka vumbiwa, matimba kumbe mintirho ya swirho swihi na swihi swoleswo swa mfumo;

(b) yi tsemaka hi ku landzeleriwa ka vumbiwa hi Nawumbisi wihi ni wihi wa palamende kumbe wa xifundzankulu, kambe yi nga ha endla sweswo ntsena eka matshamele ya timhaka lama ya languteriweke Xiyenge xa 79 kumbe 121;

(c) yi boha matirhisele lama languteriweke eka Xiyenge 80 kumbe 122;

(d) boha ehenhla ka xiyimo xa vumbiwa xa ku hundzuluxa ka Vumbiwa;

(e) boha leswaku Palamende kumbe Presidente u hlulekile ku koxometa timfanelo ta vumbiwa, kumbe

(f) enerisa vumbiwa ra xifundza hi ku landza yinge xa 144.

(5) Khoto ya Vumbiwa yi teka xiboho xo hetelela xa loko Nawu wa Palamende, Nawu wa Xifundzankulu kumbe swiendlo swa Presidente swi landza vumbiwa, kutani yi fanele ku tiyisisa xileriso xihhi na xihhi xa ku kerisiwa ka matimba yo tirha lexi endliweke hi Khoto-Nkulu ya Apili kumbe Khoto ya le Henhla kumbe khoto ya xiyimo lexi fanaka, xileriso xelexo xi nga si sungula ku tirha.

(6) Milawu yo endliwa ya tiko kumbe swinawana swa Khoto ya Vumbiwa swi fanele ku pfumelela munhu, loko swi pfuneta eka mafambisele ya vululami na hi mpfumelelo wa Khoto ya Vumbiwa –

(a) ku tisa mhaka hi ku kongoma eka Khoto ya Vumbiwa; kumbe

(b) ku endla apili hi ku kongoma eka Khoto ya Vumbiwa ku suka eka Khoto yihhi na yihhi yin'wana.

(7) Mhaka leyi yelanaka na vumbiwa swi katsa na mhaka yihhi na yihhi leyi khumbaka nhlamuselo, ku sirhelela na ku landzeleriwa ka Vumbiwa leri.

Khoto-Nkulu ya Apili

168. (1) Khoto-Nkulu ya Apili yi vumbiwa hi Muavanyisi-Nkulu Museketeri wa Muavanyisi-Nkulu na nhlayo ya vaavanyisi va apili leyi yi vekiweke hi Nawu wa Palamende.

(2) Mhaka leyi tisiweke emahlweni ka Khoto-Nkulu ya Apili yi fanele ku tsemiwa hi nhlayo ya vaavanyisi leyi yi vekiweke hi Nawu wa Palamende.

(3) Khoto-Nkulu ya Apili yi nga ha tsema ti apili eka mhaka yihhi na yihhi. Ikhoto ya le henhla-henhla ya tiapili handle ka eka timhaka leti khumbaka vumbiwa, naswona yi nga ha tsema ntsena –

(a) tiapili;

(b) timhaka leti kongomaneke na tiapili; na

(c) mhaka yihhi na yihhi yin'wana leyi yi nga ha hundziseriwaka eka yona eka matshamele ya timhaka lama ma hlamuseriweke hi Nawu wa Palamende.

Tikhoto ta le Henhla

169. Khoto ya le Henhla yi tsema –

(a) mhaka yihhi ni yihhi leyi yelanaka na vumbiwa handle ka mhaka leyi –

(i) yi tsemiwaka ntsena hi Khoto ya Vumbiwa; kumbe

(ii) yi a veriweke Khoto yin'wana ya xiyimo lexi fanaka na xa Khoto ya le Henhla; na

(b) mhaka yihhi ni yihhi yin'wana leyi nga averiwangiki khoto yin'wana hi Nawu wa Palamende.

Tikhoto ta Vamajisitarata na tikhoto tin'wana

170. Tikhoto ta Vamajisitarata na tikhoto letin'wana hinkwato ti tsema mhaka yihhi na yihhi leyi vekiweke hi Nawu wa Palamende, kambe tikhoto ta xiyimo xa le hanshi ka xa Khoto ya le Henhla a ti fanelanga ku endla vulavisisi eka, kumbe ku teka xiboho ehenhleri ka, loko milawu yihhi na yihhi yo endliwa kumbe swiendlo swa Presidente swi landza vumbiwa.

Mafambisele etikhoto

171. Tikhoto hinkwato ti tirha hi ku landza milawu yo endliwa ya tiko, kutani milawu ya tona ya mafambisele yi fanele ku andleriwa makungu hi ku landza milawu ya tiko.

Matimba ya tikhoto eka timhaka ta vumbiwa

172. (1) Loko yi karhi yi teka xiboho emhakeni leyi khumbvaka vumbiwa leyi weleka ehansi ka vulawuri bya yona, khoto –

(a) yi fanele ku hlamusela leswaku nawu wihi na wihi kumbe xiendlo lexi nga fambelaneki na Vumbiwa a xi tirhi ku fikela laha xi nga fambelaneki na Vumbiwa; naswona

(b) yi endla xileriso xihhi na xihhi lexi lulameke no fanela, ku katsa

na –

(i) xileriso lexi rekaka xipimelo eka ku tirha ko sukela nkarhi leri hundzeke wa ku nhlamuselo yo herisa matimba yo tirha; na

(ii) xileriso lexi yimisaka ku tirha nhlamuselo yo herisa matimba yo tirha ka nkarhi wihi na wihi

hi swipimelo swihi na swihi, ku endlela leswaku vulawuri lebyi faneleke byi lulamisa ku hoxeka koloko.

(2) (a) Khoto-Nkulu yo Apila, Khoto ya le Henhla kumbe khoto ya xiyimo xo fana yi nga endla xileriso lexi khumbaka ku kota ku tirha hi vumbiwa ka Nawu wa Palamende kumbe xiendlo xihi na xihi xa Presidente, kambe xi leriso xihi na xihi xa ku va ku herisiwa matimba yo tirha hi Vumbiwa a xi tirhi handle ka loko xi tiyisiwa hi Khoto ya Vumbiwa.

(b) Khoto leyi endlaka xileriso xo herisa matimba yo tirha hi ku landza vumbiwa yi nga ha nyika xibohe xo yimisiwa ka xiendlo xo karhi kumbe ku rhuriwa kun'wana ka ndzhwalo eka ntlawa, kumbe yi khumukisa makanelele, ka ha languteriwe xibohe xa Khoto ya Vumbiwa hi mayelana no herisiwa ka matimba yo tirha ka Nawu walowo kumbe xiendlo.

(c) Milawu ya tiko yi fanele ku endla makungu yo hundziseriwa ka xileriso xa ku tirha hi ku landza vumbiwa eka Khoto ya Vumbiwa.

(d) Munhu wihi ni wihi kumbe xirho xa mfumo lexi khumbekaka hi ndlela leyi ringaneke xi nga ha endla apili, kumbe ku endla xikombelo hi ku kongoma, eka Khoto ya Vumbiwa ku va yi tiyisisa kumbe yi cinca xileriso xo herisa matimba yo tirha xa khoto ku ya hi vumbiwa hi ku landza xiyengenyana lexi.

Matimba lawa ya Tshamaka ya ri kona

173. Khoto ya Vumbiwa, Khoto-Nkulu ya Apili, na Tikhoto ta le Henhla, ti na matimba lawa ti tshamaka ti ri na wona yo ku sirhelela matirhele ya tona, no aka nawu wa ntlovelo ku karhi ku tekeriwa enhlokweni xilaveko ka vululami.

Ku thoriwa ka vatirhela-tiko va vuavanyisi

174. (1) Wansati kumbe wanuna wihi ni wihi loyi a thwaseke ku ringana no va a fanerile a nga thoriwa ku va mutirhela-tiko wa vuavanyisi. Munhu wihi na wihi loyi a lavaka ku thoriwa ekhoto ya Vumbiwa nakambe u fanele ku va muaka-tiko wa Afrika Dzonga.

(2) Xilaveko xa vuavanyisi xo kombisa hi ku angarhela mavumbiwele hi tlhelo ra tinxaka na rimbewu ra Afrika Dzonga xi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko vatirhela-tiko va vuavanyisi va thoriwa.

(3) Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi na varhangeri va mintlawa leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Tiko ya milawu, u thola Presidente na Museketeri wa Presidente va Khoto ya Vumbiwa; kutani, endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi, a thola Muavanyisi-Nkulu na Museketeri wa Muavanyisi-Nkulu.

(4) Vaavanyisi lavan'wana va Khoto ya Vumbiwa va thoriwa hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na Presidente wa Khoto ya Vumbiwa na varhangeri va mintlawa leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, hi ku landza endlele leri landzelaka:

(a) Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi yi fanele ku lulamisa nongoloko wa vanhu lava langiweke wu nga na mavito manharhu ku tlula nhlayo ya lava nga ta thoriwa, kutani yi yisa mavito yalawo eka Presidente wa tiko.

(b) Presidente a nga ha thola vanhu ku suka eka nongoloko walowo, naswona u fanele ku tivisa Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi, hi ku nyika tinhlamuselo, loko van'wana eka lava langiweke va nga amukeriwi na loko ka ha ri na ku thoriwa loku ka ha ta endliwaka.

(c) Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi yi fanele ku tatisa nongoloko hi mavito man'wana ya lava langiweke kutani Presidente u fanele ku thola lava va ha kayivelaka ku sukela eka nongoloko walowo wo tatisa.

(5) Hi minkarhi hinkwayo, swirho swa mune kumbe ku tlula swa Khoto ya Vumbiwa swi fanele swi ri vanhu lava a va ri vaavanyisi hi nkarhi leri va nga thoriwa hi wona eka Khoto ya Vumbiwa.

(6) Presidente u fanele ku thola vaavanyisi va tikhoto hinkwato letin'wana hi ku kuma

swiletelo eka Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi.

(7) Vatirhela-tiko va vuavanyisi lavan'wana va fanele ku thoriwa hi ku landza Nawu wa Palamende leri wu fanelaka ku tiyisisa leswaku ku thoriwa, ku tlakusiwa entirhweni, ku hundziseriwa kun'wana na ku hlongoriwa ka, kumbe magoza yo tshinya ehenhleri ka, vatirhela tiko valavo va vuavanyisi ku endliwa handle ko hlawula van'wana ehenhla ka van'wana na hi nghohe.

(8) Loko vatirhela-tiko lava va vuavanyisi va nga si sungula ntirho wa vona, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa, hi ku landza Xedulu ya 2, leswaku va ta seketela no sirhelela Vumbiwa.

Vaavanyisi vo Khomela

175. (1) Presidente a nga ha thola muavanyisi wo khomela eka Khoto ya Vumbiwa loko ku ri na xivandla kumbe loko muavanyisi a nga ri kona. Ku thoriwa koloko ku fanele ku endliwa hi swibumabumelo swa xirho xa Khabinete lexi xi nga na vutihlamuleri eka mafambisele ya ta vululami, swi endliwa hi ku tsundzuxana na Presidente wa Khoto ya Vumbiwa na Muavanyisi-Nkulu.

(2) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri eka mafambisele ya vululami fanele ku thola vaavanyisi vo khomela eka tikhoto tin'wana endzhaku ka ku tsundzuxana na muavanyisi wa xiyimo xa le henhla wa khoto leyi eka yona muavanyisi loyi wo khomela a nga ta tirha eka yona. Nkarhi wo Tirha na Miholo

176. (1) Muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa u tholeriwa nkarhi leri nga pfuxetiweki wo ringana ku fika eka malembe ya 12, kambe u fanele ku tshika ntirho loko a fika eka 70 wa malembe.

(2) Vaavanyisi lavan'wana va khoma ntirho ku fikela loko va tshikisiwa ntirhelo hi ku landza Nawu wa Palamende.

(3) Miholo, swengetelo na swipfuno swa timali swa vaavanyisi a swi fanelanga ku hungutiwa. Ku susiwa entirhweni

177. (1) Muavanyisi a nga ha susiwa entirhweni ntsena loko –

(a) Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi yi kuma leswaku muavanyisi u karhatiwa hi vutsandzeki, u hluleka ku tirha kumbe a ri na nandzu wa matikhomele lama ma nga nkhensekiki; na

(b) loko Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi koxa leswaku muavanyisi yaloye a susiwa hi xiboho lexi xi seketeriwaka hi vhoti leyi yi nga riki ehansi ka mbirhi-xa-nharhu ya swirho.

(2) Presidente u fanele ku susa muavanyisi entirhweni, loko ku amukeriwe xiboho lexi koxaka leswaku muavanyisi yaloye a susiwa.

(3) Presidente, hi ku tsundzuxiwa hi Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi, a nga ha yimisa ku tirha ka muavanyisi loyi a khumbiwaka hi maendlele ya xiyengenyana xa (1).

Khomixini ya Mintirho ya Vaavanyisi

178. (1) Ku na Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi, leyi nga vumbiwa hi –

(a) Muavanyisi-Nkulu, loyi a fambisaka tinhlengeletano ta Khomixini;

(b) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa;

(c) Muavanyisi-Presidente un'we loyi a hlawuriweke hi Vaavanyisi-Presidente;

(d) xirho xa Khabinete lexi xi nga na vutihlamuleri eka ta mafambisele ya vululami, kumbe munhu wo swa loyi a langiweke hi xirho xolexo xa Khabinete;

(e) magqweta-nkulu mambirhi lama tirhaka ma langiweke ma suka eka vandla ra ntirho wa magweta-nkulu leswaku va yimela vandla ra vona hinkwaro, naswona va thoriwaka hi Presidente;

(f) magqweta mambirhi lama tirhaka lama langiweke ma suka eka vandla ra ntirho wa magqweta leswaku va yimela vandla ra vona hinkwaro, naswona va thoriwa hi Presidente;

(g) mudyondzisi un'we wa nawu loyi a hlawuriwaka hi vadyondzisi va nawu va tiyunivhesiti ta Afrika Dzonga;

(h) vanhu va ntsevu lava hlawuriweke hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu vo huma eka swirho swo yona, lava eka vona vanharhu kumbe ku tlula va faneleke ku va swirho swa mintlawo yo kaneta leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu;

(i) varhumiwa va mune va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu lava hlawuriweke swin'we hi Huvo, hi ku seketeriwa hi vhoti ya swifundzankulu swa ntsevu kumbe ku tlula;

(j) vanhu va mune lava hlawuriweke hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na varhangeri va mintlawo hinkwayo eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu; naswona

(k) loko ku karhi ku kambisisiwa timhaka leti khumbaka ngopfu-ngopfu rhavi ra xifundzankulu kumbe ra ndhawu ra Khoto ya le Henhla, Muavanyisi-Presidente wa rhavi rolero na Holobyenkulu, kumbe munhu wo siva loyi a hlawuriweke hi Holobyenkulu, wa xifundzankulu lexi khumbekaka.

(2) Loko nhlayo ya vanhu lava langhiweke va huma eka vandla ra ntirho ra magqweta-nkulu kumbe magweta hi ku landza xiyengenyana xa (1)(e) kumbe (f) yi ringana nhlayo ya swivandla leswi fanelaka ku siviwa, Presidente, endzhaku ko tsundzuxana na vandla ra ntirho leri khumbekaka, u fanele ku thola nhlayo leyi ringaneke ya valanghiwa ku siva swivandla swoleswo, a ri karhi a tekela enhlokweni xilaveko xo tiyisisa leswaku lava thoriweke va yimela vandla ra ntirho hinkwawo ka wona.

(3) Swirho swa Khomixini leswi hlawuriweke hi Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu swi tirha ku kondza swi siviwa swin'we, kumbe ku kondza xivandla xihi ni xihi xi pfuleka endzeni ka nhlayo ya vona. Swirho swin'wana leswi a swi hlawuleriwile Khomixini swi tirha ku kondza swi siviwa hi lava va nga swi hlawula.

(4) Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi yi na matimba na mintirho leyi yi averiweke yona eka Vumbiwa na hi milawu ya tiko.

(5) Khomixini ya Mintirho ya Vumbiwa yi nga ha letela mfumo wa rixaka hi mhaka yihi ni yihi leyi yelanaka na vuavanyisi kumbe mafambisele ya vululami; kambe, loko yi karhi yi kambisisa mhaka yihi ni yihi handle ka ku thoriwa ka muavanyisi, yi fanele ku khoma nhlengeletano ku ri hava swirho leswi thoriweke hi ku landza xiyengenyana xa (1)(h) na (i).

(6) Khomixini ya Mintirho ya Vuavanyisi yi nga ha veka maendlele ya yona, kambe swiboho swa Khomixini swi fanele ku seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona.

Vulawuri byo Chuchisa

179. (1) Ku na vulawuri byin'we bya rixaka byo chuchisa laha Riphabliki, lebyi vumbekeke hi ku landza Nawu wa Palamende, na ku vumbiwa hi –

(a) Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka, loyi a nga nhloko ya vulawuri byo chuchisa, kutani u thoriwa hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka; na

(b) Valawuri va Vuchuchisi na va chuchisi tani hi laha swi vekikeke hi milawu yo endliwa ya tiko.

(2) Vulawuri byo chuchisa byi na matimba yo sungula ku sengisiwa ka milandzu ya vugevenga, hi ku yimela mfumo, na ku tirha mintirho yihi ni yihi leyi lavekaka leyi yelanaka na ku sungula ku senga milandzu ya vugevenga.

(3) Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku vonisisa leswaku Valawuri va Vuchuchisi –

(a) va thwase ku ringana; na

(b) leswaku va na vutihlamuleri bya vuchuchisi eka swiyenge xwa vulawuri swo karhi, ku ya hi xiyengenyana xa (5).

(4) Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku vonisisa leswaku vulawuri bya machuchisiwele byi tirhisa matimba na mintirho ya byona handle ko chava, ku hlawula no tsakela matlhelo kumbe xihlawuhlawu.

(5) Mulawuri wa Rixaka wa Vuchisi –

- (a) u fanele ku veka, hi ku pfumelelana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami, naswona endzhaku ko tsundzuxana na Valawuri va Vuchuchisi, milawu ya matirhele leyi yi faneleke ku landzeleriwa eka endlele ro chuchisa;
- (b) u fanele ku humesa swileriso swa matirhele leswi swi fanelaka ku landzeleriwa eka endlele ro chuchisa;
- (c) a nga ha nghenelela eka endlele ro chuchisa loko swiletelo swa matirhele swi nga landzeleriwi; naswona
- (d) a nga ha vuyeketa xiboho xo va ku senziwa kumbe ku nga senziwi, endzhaku ko tsundzuxana na Mulawuri wa Vuchuchisa loyi a faneleke naswona endzhaku ko teka vuyimeri Vuchuchisi loyi a faneleke naswona endzhaku ko teka vuyimeri ku nga si hela nkarhi leri vekiweke hi Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka, byo huma eka lava landzelaka:
 - (i) Munhu loyi a hehliwaka.
 - (ii) Mumangari.
 - (iii) Munhu un'wana wihi ni wihi kumbe ntlawa lowu Mulawuri wa Rixaka a vonaka a fanerile.
- (6) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami xi fanele ku teka vatihlamuleri byo hetisela hi mayelana na vulawuri byo chuchisa.
- (7) Timhaka hinkwato letin'wana leti khumbaka vulawuri byo chuchisa ti fanele ku vekiwa hi milawu yo endliwa ya tiko.

Timhaka tin'wana leti khumbaka mafambisiwele ya vululami

180. Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku endla makungu ya mhaka yihi na yihi leyi khumbaka mafambisele ya vululami leyi yi nga tirhiwangiki eka Vumbiwa, ku katsa na –

- (a) minongonoko ya ndzetelo ya vatirhela-tiko va vuavanyisi;
- (b) maendle yo tirhana na swirilo ehenhleri ka vatirhela-tiko va vuavanyisi; na
- (c) ku tinghenisa ka vanhu lava nga riki vatirhela-tiko va vuavanyisi eku endliweni ka swiboho swa khoto.

Kavanyisa ka 9

Mavandla ya Mfumo lama ya

Seketelaka Demokhiresi ya Vumbiwa

Ku Simekiwa na minsinya ya mafumele

181. (1) Mavandla lama ya landzelaka ya mfumo ya tiyisa xidemokhiresi xa vumbiwa eRiphabliki:

- (a) Musirheleri wa Vanhu.
 - (b) Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu.
 - (c) Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Vaaka-ndhawu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na Ririmi leri tirhisiwaka.
 - (d) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu.
 - (e) Mukamba-tinkonta Jenerala.
 - (f) Khomixini ya Minhlawulo.
- (2) Mavandla lama ya tiyimele hi woxe, ma lawuriwa hi Vumbiwa na nawu ntsena, kutani a ma fanelanga ku voyamela tlhelo ro karhi naswona ya fanele ku tirhisa matimba ya wona no tirha mintirho ya wona handle ko chava, ku hlawula matlhelo kumbe ku ya hi nghohe.
- (3) Swirho leswin'wana swa mfumo, hi ku tirhisa milawu na tindlela tin'wana, swi fanele ku pfuneta no sirhelela mavandla lawa ku tiyisisa ku tiyimela, ku ka ma nga voyameli tlhelo, ndzhati na ku tirha hi ku nyawula ka mavandla lama.
- (4) Ku hava munhu kumbe xirho xa mfumo lexi xi nga ha nghenelelaka eka matirhelo ya mavandla lama.
- (5) Mavandla lama ya na vutihlamuleri eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, naswona ma fanele ku vika misingiriko na maendlele ya wona eNhlengeletanweni ya Milawu kan'we kumbe ku tlula hi lembe.

Musirheleri wa vanhu

Mintirho ya musirheleri wa vanhu

(1) Musirheleri wa Vanhu u na matimba tani hi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko

(a) ya ku kambisisa matikhomele wahi na wahi eka timhaka ta mfumo, kumbe ta mafambisele

nga lulamangi kumbe xi nga vangaka vubihi byihi ni byihi kumbe ku tirha hi nghohe;

(b)

(c) ku teka goza leri ri faneleke ro ololoxa.

Musirheleri wa Vanhu u na matimba yo tlhandlekela na mintirho leyi yi vekiweke hi

(3) Musirheleri wa Vanhu a nga endli vulavisisi ehenhla ka swiboho swa khoto.

Musirheleri wa Vanhu u fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu hinkwavo na vaaka

(5) Xiviko xihhi ni xihhi lexi humesiwaka hi Musir

xi voniwa hi mani na mani, handle ka loko matshamele ya timhaka lama ya vekiwaka hi milawu ya tiko ya lava leswaku xivikko xolexo xi va xa xihundla.

183. Musirheleri wa Vanhu u thoriwa ku tirha

Khomixini ya timfanelo ta vanhu

Mintirho ya Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu

(1) Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu yi fanele –

ku yisa emahlweni ku xiximiwa ka timfanelo ta vanhu na mfuwo wa timfanelo ta vanhu;

(b) sa emahlweni ku sirheleriwa, ku hluvukisiwa, na ku fikeleriwa ka timfanelo ta vanhu; na

ku xiyaxiya na ku kambela ku xiximiwa ka timfanelo ta vanhu laha Riphabliki.

(2)

ya tiko, lama ya faneleke leswaku yi kota ku tirha mintirho ya yona, ku katsa na matimba – yo lavisisa no nyiketa xiviko hi ku xiximiwa ka timfanelo ta vanhu;

(b)

onhiwa;

(c)

(d) dyondzisa.

Lembe na lembe, Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu yi fanele ku lava leswaku swirho leswi swi faneleke swa mfumo swi nyika Khomixini mahungu hi magoza lama tekiweke yo tiyisisa ku

ku kuma tiyindlu, rihanyu, swakudya, mati, minongonoko ya nhlayiso wa vanhu, dyondzo na mbangu.

Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu yi tlhela yi va na matimba yo tlhandlekela na mintirho leyi nga vekiwa hi milawu ya tiko.

-ndhawu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na

Ririmi leri tirhisiwaka.

185. (1) -nkulu swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Vaaka ndhawu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na Ririmi leri tirhisiwaka i –

(a) -ndhawu hi tlhelo ra mfuwo, vugandzeri na ririmi leri va ri tirhisaka;

ku tlakusa no hluvukisa ku rhula, xinakulobye, ku tiyisela, ku tiyiselana na vun'we bya -ndhawu ku ya hi mfuwo, vugandzeri na ririmi leri va ri tirhisaka, hi ku

simekiwa ehenhleri ka ku ringanana, ku kala xihlawuhlawu na ku tihlanganisa na van'wana hi ku ntshunxeka; na

(c) ku ringanyeta ku simekiwa kumbe ku amukeriwa, hi ku landza milawu ya tiko, huvo ya mfuwo kumbe huvo yin'wana kumbe tihuvo ta vaaka-ndhawu vo karhi kumbe vaaka-ndhawu lava nga laha Afrika Dzonga.

(2) Khomixini leyi yi na matimba, tani hi laha ma lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama lavekaka ku fikelela swikongomelo-nkulu swa wona, ku katsa na matimba yo xiyaxiya, ku lavisisa, ku endla riseche, ku dyondzisa, ku khongotela, ku tsundzuxa no endla swiviko mayelana na timfanelo ta vaaka-ndhawu hi swa mfuwo, vugandzeri na ririmi leri va ri tirhisaka.

(3) Khomixini yi nga ha vika mhaka yihi na yihi leyi welaka endzeni ka matimba na mintirho ya yona eka Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu leswaku yi lavisisiwa.

(4) Khomixini yi na matimba yo tlhandlekela na mintirho leyi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwele ya Khomixini

186. (1) Nhlayo ya swirho swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Vaaka-ndhawu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na Ririmi leri va ri tirhisaka na ku thoriwa ka vona na nkarhi wa vona wo tirha ku fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.

(2) Mavumbiwele ya Khomixini ya fanele –

(a) Ku va vuyimeri byo anama bya vaaka-ndhawu va Afrika Dzonga hi tlhelo ra mfuwo, vugandzeri na ririmi leri tirhisiwaka; na

(b) ku kombisa hi ku angarhela hi tlhelo ra rimbewu mavumbiwele ya Afrika Dzonga.

Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu

Mintirho ya Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu

187. (1) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu yi fanele ku yisa emahlweni ku xiximiwa ka ku ringanana ka rimbewu ku hlulukisiwa, ku sirheleriwa na ku fikeleriwa ka ku ringanana ka rimbewu.

(2) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu yi na matimba, tani hi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama ya faneleke leswaku yi kota ku tirha mintirho ya yona, ku katsa na matimba yo xiyisisa, ku lavisisa, ku endla riseche ku dyondzisa, ku khongotela ku tsundzuxa na ku nyika swiviko hi timhaka leti ti khumbaka ku ringanana ka rimbewu.

(3) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu yi na matimba yo engetela na mintirho leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mukamba-Tinkonta Jenerala

Mintirho ya Mukamba-Tinkonta Jenerala

188. (1) Mukamba-tinkonta Jenerala u fanele ku kambela no nyika swiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta swa timali, malawuriwele ya timali ya –

(a) tindzawulo hinkwato ta mfumo wa rixaka na ta swifundzankulu na mafambisele;

(b) vamasipala hinkwavo; na

(c) vandla rihi na rihi rin'wana kumbe ntlawa leri tirhaka na tinkonta leri swi laviwaka hi milawu ya tiko kumbe ya swifundzankulu leswaku wu oditiwa hi Mukamba-tinkonta Jenerala.

(2) Ku tlhandlekela eka mintirho; leyi vekiweke hi xiyengenyana xa (1), na hi ku landza milawu yihi ni yihi, Mukamba-tinkonta Jenerala a nga odita no endla xiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta na mafambisiwele ya timali ya –

(a) vandla rihi ni rihi leri hakeleriwaka hi timali to huma eka Nkwama wa Mali ya Tiko wa Rixaka kumbe Nkwama wa Mali ya Tiko wa xifundzankulu kumbe hi masipala; kumbe

(b) vandla rihi ni rihi leri pfumeleriweke hi ku landza nawu wihi ni wihi ku amukela timali ta swikongomelo swa vanhu va tiko.

(3) Mukamba-tinkonta Jenerala u fanele ku yisa swiviko swo odita eka mfumo wa milawu wihi ni wihi leri khumbekaka hi ku kongoma hi ku kamberiwa kwaloko, na le ka vulawuri byihi ni byihi byin'wana lebyi vekiweke hi milawu ya tiko. Swiviko hinkwaswo swi fanele ku fikeleriwa

hi mani na mani.

(4) Mukamba-tinonta Jenerala u na matimba na mintirho yo tlhandlekela leyi yi vekiwaka hi milawu ya tiko.

Nkarhi wo tirha

189. Mukamba-tinkonta Jenerala u thoriwa ku tirha nkarhi leri nga cinciwiki, wu nga pfuxetiweki wa le xikarhi ka malembe ya ntlhanu na khume.

Khomixini ya Minhlawulo

Mintirho ya Khomixini ya Minhlawulo

190. (1) Khomixini ya Minhlawulo yi fanele –

(a) ku fambisa hi ku landza milawu ya tiko minhlawulo ya tihuvo to endla milawu ta tiko, ta swifundzankulu na ta vamasipala;

(b) ku tiyisisa leswaku minhlawulo yaleyo yi ntshunxekile no lulama; na

(c) ku hlamusela vuyelo bya nhlawulo hi nkarhi leri faneleke ku va wo koma hi laha swi kotekaka na hi laha swi vekiweke hakona hi milawu ya tiko.

(2) Khomixini ya Minhlawulo yi na matimba na mintirho yo tlhandlekela, leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwelo ya Khomixini ya Minhlawulo

191. Khomixini ya Minhlawulo yi fanele ku vumbiwa hi vanhu vanharhu kumbe ku tlula. Nhlayo ya swirho na minkarhi ya ku tirha ka vona swi fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.

Vulawuri lebyi Tiyimeleke byo Lawula Vuhaxi

Vulawuri bya Vuhaxi

192. Milawu ya tiko yi fanele ku simeka vulawuri lebyi tiyimeleke byo lawula vuhaxi ku endlela swilaveko swa vanhu, na ku tiyisisa ku lulama na ku hambana-hambana ka mavonele lama hi ku anama ya yimelaka vanhu va Afrika Dzonga.

Makungu ya tin'wana na tin'wana

Ku Thoriwa

193. (1) Musirheleri wa Vanhu na swirho swa Khomixini yihi ni yihi leyi simekiwaka hi Kavanyisa loku ku fanele ku va vavasati kumbe vavanuna lava va nga –

(a) vaaka-tiko va Afrika Dzonga;

(b) lava un'wana na un'wana wa vona a ringaneke no fanela ku khoma ntirho wo karhi wa tiko;

(c) naswona a enetaka swilaveko swihi ni swihi swin'wana leswi vekiweke hi milawu ya tiko.

(2) Xilaveko xo va tikhomixini leti simekiwaka hi Kavanyisa loku ti kombisa hi ku anama mavumbiwele ya Afrika Dzonga ya tinxaka na rimbewu xi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa vakhomixinara.

(3) Mukamba-tinkonta Jenerala u fanele ku va wansati kumbe wanuna loyi a nga muaka-tiko wa Afrika Dzonga no va munhu loyi a ringaneke no fanela ku khoma ntirho walowo. Vutivi byo hlawuleka bya, kumbe ntokoto eka, ku kamba tinkonta, timali ta tiko na mafambisele ya tiko swi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa Mukamba-tinkonta Jenerala.

(4) Presidente, hi xibumabumelo xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, u fanele ku thola Musirheleri wa Vanhu, Mukamba-tinkonta Jenerala na swirho swa –

(a) Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu;

(b) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu; na

(c) Khomixini ya Minhlawulo.

(5) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele ku ringanyeta vanhu –

(a) lava langiweke hi komiti ya Nhlengeletano ya Milawu leyi yi vumbiweke hi mpimo wa ndzinganelano wa swirho swa mintlawa hinkwayo leyi yimeriweke eNhlengeletanweni ya Milawu; na

(b) ku pfumeleriwa hi Nhlengeletano ya Milawu hi xiboho lexi amukeriweke hi nseketelo wa

vhoti –

(i) lava nga riki ehansi ka 60 wa tipesente ta swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha ku thoriwa ka Musirheleri wa Vanhu na Mukamba-tinkota-Jenerala; kumbe

(ii) ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha xirho xa khomixini.

(6) Ku tinghenisa ka vanhu ntsena eka endlele ro endla swibumabumelo swi nga ha endleriwa makungu tani hi laha swi languteriwaka eka xiyenge lexi languteriwaka xa 59(1)(a).

Ku susiwa entirhweni

194. (1) Musirheleri wa Vanhu, Mukamba-tinkota Jenerala, kumbe xirho xa Khomixini leyi yi simekiweke hi Kavanyisa loku a nga ha susiwa entirhweni ntsena –

(a) hi swivangelo swa matikhomele yo ka ya nga nkhenseki, vutsandzeki kumbe ku pfumala vuswikoti;

(b) hi xiboho lexi vulaka sweswo xa komiti ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu; na

(c) ku amukeriwa ka xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yaloye entirhweni.

(2) Swiboho swa Nhlengeletano ya Milawu ya Tiko leswi khumbhaka ku susiwa entirhweni ka –

(a) Musirheleli wa Vanhu kumbe Mukamba-tinkota-Jenerala swi fanele swi tirhisiwe hi nseketelo wa vhoti leyi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; kumbe

(b) xirho xa khomixini xi fanele xi tirhisiwa hi ku landza nseketo wa ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

(3) Presidente –

(a) a nga yimisa munhu ku tirha hi nkarhi wihi ni wihi endzhaku ka ku sunguriwa ka endlele ra komiti ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu ro susa munhu yaloye; naswona

(b) u fanele ku susa munhu entirhweni loko ku amukeriwa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yaloye.

Kavanyisa ka 10

Mafambisele ya Tiko

Swiyelo swa nkoka swa masungulo na minsinya leyi lawuvaka Mafambisele ya Tiko

195. (1) Mafambisele ya tiko ya fanele ku lawuriwa hi swiyelo swa nkoka swa xidemokhiratiki na minsinya leyi yi nga ndzeni ka Vumbiwa, ku katsa na minsinya leyi landzelaka:

(a) Xiyimo xa le henhla xa matikhomele entirhweni xi fanele ku yisiwa emahlweni no tlhela xi hlayisiwa.

(b) Ku tirhisiwa ka swihlovo hi ndlela ya vuswikoti, yi hlayisaka timali no nyawula swi fanele ku yisiwa emahlweni.

(c) Mafambisele ya tiko ya fanele ku tirha hi ku voyamela eka ku hlukukisiwa ka vanhu.

(d) Vutirheri byi fanele ku endleriwa vanhu hi ndlela leyi nga riki na ku hlawula matlhelo yo karhi, yi lulameke, yo ringanana no va yi nga voyameli tlhelo.

(e) Swilaveko swa vanhu swi fanele ku anguriwa, naswona vanhu va fanele ku khutaziwa ku va va hoxa xandla eku endliweni ka milawu ya matirhele.

(f) Mafambisele ya tiko ya fanele ku va na vutihlamuleri eka vanhu.

(g) Ku fanele ku undliwa moya wo tirhela erivaleni hi ku nyika vanhu mahungu ka ha ri na nkarhi, lama ya kotaka ku fikeleriwa hi mani na mani no va na ntiyiso.

(h) Mafambisele ya kahle ya vatirhi na mikhuva yo hlukukisa ntivo-ntirho, ku tlakusa vuswikoti bya vanhu, ya fanele ku byariwa.

(i) Mafambisele ya tiko ya fanele ku va na vuyimeri byo angarhela bya vanhu hinkwavo va Afrika Dzonga, laha mikhuva ya matholele na mafambisele ya vatirhi swi seketeriweke hi tshaku

ra vuswikoti, ku kala ku kuceteriwa, ku lulama na ku lulamisa ku kala ku ringanana ka minkarhi

- (2) Minsinya leyi nga laha henhla yi tirha eka – mafambisele ya xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo;
- (b)
- (c) mintirho ya tiko.
Milawu ya tiko yi fanele ku vonisisa ku yisiwa emahlweni ka swiyelo swa minkoka na
- (4) Ku thoriwa eka ta mafambisele ya tiko ka nhlayo yo karhi ya vanhu hi ku tekela

matholele lama eka vutirheri bya tiko.

- (5)
ntirho yo hambana, ta mafambisele na swiakelwa-vupfuneti.
Muxaka na mintirho ya mavandla ya ntirho yo hambana, mafambisele kumbe -vupfuneti swa ta mafambisele ya tiko i minchumu leyi yi faneleke ku tekeriwa enhlokweni eka milawu leyi lawulaka mafambisele ya tiko.

196. (1) iko ya Afrika Dzonga.

- (2)
ko chava, ku ya hi nghohe kumbe vuciva eka swilaveko swo seketela vutirheri bya tiko byo nyawula, no komba xiyimo xa le henhla xa vululami bya xiprofexini bya vutirheri bya tiko.

- (3) Swirho swin'wana swa mfumo, hambi leswi milawu na swipimelo swin'wana, swi fanele wa Khomixini. Ku hava munhu, kumbe xirho xa mfumo, loyi a nga ta nghenelela eka mintirho ya Khomixini.

Matimba ni mintirho ya Khomixini hi leswi:

- (a) a ntirhelo wa vanhu hinkwawo;
ku lavisisa, ku fambisa no pima-pima makunguhatele ni mafambisele, na matirhelo ya
- (c) ku kombela swipimelo swo endla matirhele yo nyawula exikarhi ka ntirhelo wa vanhu;
ku nyika tindlela leti kongomisiweke eka ku tshembhisa leswaku matirhele ya vatirhi va

maendlebe lama vekiweke eka Xiyenge 195;

- (e) rhele ya mintirho ya yona, ku katsa na leswi yi swi kumaka ni ku nyika tindlela ni switsundzuxo, no nyika mpima maendlele tani hi laha swi vekiweke hakona eka Xiyenge 195 swi landzeleriwaka hakona; naswona
- (f) ona ka yona kumbe hi ku amukela xivilelo xihhi ni xihhi –
- (i) -pima matirhisele ya swiendlo hi vatirhi va tihofisi na mafamisele ya tiko, no vika matimba ya huvonkulu na milawu leyi faneleke;
ku lavisisa swivilelo swa vatirhi eka ntirhelo wa vanhu leswi khumbhaka swinawana swa
- (iii) ku lawula no lavisisa ntshamiseko eka matirhele hi tlhelo ra ntirhelo wa vanhu, no tsundzaxa swirho swa tiko na swifundzankulu mayelana ni matirhele ya vatirhi va tihofisi eka vanhu, ku katsa na lava va tirhanaka na ku rhamba, ku thola, ku rhurhisa, ku hlongola na -vutomi ya vathoriwa eka ntirhelo wa vanhu.
- (5) ixini yi ni ku tihlamulela eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu.
- (6)

xiyengenyana (4)(e) –

- (a) eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu; naswona
- (b) hikwalaho ka mingiriko ya yona endzeni ka xifundzankulu, eka huvo ya milawu ya xifundzankulu xexo.

(7) Khomixini yi ni 14 wa swirho swa khomixini leswi thoriweke hi Presidente:

- (a) Ntlhonu wa swirho swa khomixini leswi pfumeleriweke hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu hi ku landza xiyengenyana (8)(a); na
- (b) xirho xin'we xa khomixini xa xifundzankulu xin'wana ni xin'wana lexi hlawuriweke hi Holobyenkulu hi ku landza xiyengenyana (8)(b).

(8) (a) Xirho xa khomixini lexi thoriweke hi ku landza xiyengenyana xa (7)(a) xi fanele xi –

- (i) pfumeleriweke hi komiti ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leyi vumbiwa hi ndzinganelo wa swirho mavandla hinkwawo lama yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; no va
- (ii) yi pfumeleriweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi swiboho leswi tirhisiwaka hinkwalaho ka vhoti ya ntalo wa swirho swa wona.

(b) Khomixinaro loyi a hlawuriweke hi Hololoyenkulu wo xifundzankulu u fanele a –

- (i) a pfumeleriwa hi komiti ya milawu ya swifundzankulu leswi vumbiweke hi ku ringana hi swirho swa mavandla hinkwawo lama yimeleke hi huvo ya milawu; no va
- (ii) a pfumeleriweke hi huvo ya milawu hi xiboho lexi tirhisiwaka hi ku endliwa hi vuseketiri bya vhoti ya vuningi bya swirho swa yona.

(9) Nawu wa Palamende wu fanele ku khulukisa mafambisele yo thola swirho swa khomixini.

(10) Xirho xa khomixini xi thoriwa ku ringana ntlhanu wa malembe lama nga ngeteleriwa hi vuntshwa ku ringana theme yin'we kambe, naswona u fanele a va wansati kumbe wanuna loyi a nga –

- (a) muaka-tiko wa Afrika Dzonga; no va
- (b) a ri munhu loyi a fanele, munhunene la nga ni vutivi, kumbe ntokoto hi tlhelo ra swa mafambisele, kumbe ku nyika vana ntirhelo wo nyawula.

(11) Xirho xa khomixini xi nga ha susiwa entirhweni ntsena hi –

- (a) loko a ri ni matikhomele yo biha, ku tsandzeka kumbe ku kayivela;
- (b) loko swi fanela hi ku vona ka komiti ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe loko xirho xexo xi hlawuriweke hi Holobyenkulu wa xifundza, hi komiti ya swa milawu ya xifundzankulu xexo; na

(c) ku va swi amukeriwa hi Nhlengeletano ya Milawu kumbe mfumo wa milawu wa xifundzankulu xexo, ya xiboho hi nseketelo wa vhoti ya ntalo wa swirho swa wona loko swi seketela ku susiwa ku xirho xa komiti entirhweni.

(12) Presidente u fanele a susa xirho xexo xa khomixini entirhweni hi ku –

- (a) tirhisa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu, xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xa khomixini; kumbe
- (b) xitiviso lexi nga tsariwa hi Holobyenkulu leswaku milawu ya xifundzankulu yi tirhisile xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xexo xa khomixini.

(13) Xirho xa khomixini lexi ku vuriwaka xona eka xiyengentsongo (7)(b) xi nga ha tirhisa matimba no tirha mintirho ya Khomixini eka swifundzankulu swa kona tani hi laha swi lerisiweke hakona hi mfumo wa milawu wa tiko.

Vutirheri bya Tiko

197. (1) Endzeni ka ta mafambisele ya tiko ku na vutirheri bya tiko bya Riphabliki, lebyi byi faneleke ku tirha, no vumbiwa, hi ku landza milawu ya tiko, naswona lebyi byi faneleke ku tirha hi vutshembeki matirhele ya le nawini ya mfumo wa nkarhi walowo.

(2) Milawu ni swipimelo swa ku thoriwa eka vutirheri bya tiko swi fanele ku lawuriwa hi milawu ya tiko. Vathoriwa va fanele hi phenxeni leyi lulameke tani hi laha swi lawuriwaka hi

milawu ya tiko.

(3) tiko loyi a faneleke ku vuyeriwa ku tlula van'wana kumbe ku onhiseriwa ntsena hikokwalaho ko va munhu yaloye a seketelaka ntlawa wo karhi wa

(4) Mfumo wa swifundzankulu wu ni vutihlamuleli eku rhambeni; ku tlakusa, kun'wana no hlongola swirho swa ntirhelo vanhu endzeni ka mafambisela hi hi yima eka swipimelo leswi tirhaka eka ntirhelo wa vanhu.

Vutirheri bya vuhlayiseki

Minsinya leyi lawulaka

Minsinya leyi landzelaka yi lawula vuhlayiseki bya rixaka eRiphabliki:

Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku kombisa xiboho xa vanhu va ma – Afrika Dzonga, ha un'we

na hi ntwanano, ku ri hava ku chava na vupfumari, na ku lava vutomi byo antswa.

(b) -tiko wihi ni wihi wa Afrika Dzonga ku tinghenisa eka nyimpi ya matlhari, laha ndzeni ka tiko kumbe ematikweni ya misava,

(c) Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku hisekeriwa hi ku landzelela nawu, ku katsa na nawu

(d) Vuhlayiseki bya rixaka byi fambisiwa hi vulawuri bya Palamende na bya huvonkulu y rixaka.

Ku Simekiwa, Mavumbiwele na matikhomele ya Vutirheli bya Vuhlayiseki

(1) Vutirheli bya vuhlayiseki bya Riphabliki byi vumbiwa hi vuthu rin'we ra vusirheleri,

landza Vumbiwa.

(2)

(3) Handle ka vutirheli bya vuhlayiseki lebyi simekiweke hi ku landza Vumbiwa, mavandla

tiko.

(4)

(5) Vutirheli bya vuhlayiseki byi fanele ku tirha hi, naswona byi fanele ku dyondzisa no lava

ndhavuko wa matiko ya misava na mintwanano ya matiko ya misava leyi yi bohaka Riphabliki.

(6)

lexi xi vonakaka leswaku a xi le nawini.

(7)

swi karhi swi tirha mintirho ya swona, a swi fanelanga –

(a)

kumbe

(b)

tlhelo ka ntlawa wa tipolitiki.

(8)

to hlanageriwa hi mintlawa yo hambana ta palamende ti fanele ku veka tihlo eka vutirheri bya vuhlayiseki hinkwabyo hi ndlela leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko kumbe milawu na swileriso

Vusirheleri

Vuthu ra vusirheleri

(1) Vuthu ra vusirheleri ri fanele ku vumbeka no

leri nga na xichavo.

(2) Xikongomelo-nkulu xa vuthu ra vusirheleri i ku yimelela no sirhelela Riphabliki, ku xiximiwa ka mindzilekano ya rona na vanhu va rona, hi ku landza Vumbiwa na hi minsinya ya nawu wa matiko ya misava leyi lawulaka ku tirhisiwa ka tihanyi hi mavuthu.

Vutihlamuleri eka tipolitiki

201. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri bya vusirheleri.

(2) I Presidente ntsena, tani hi nhloko ya havonkulu ya rixaka, loyi a nga nyikaka matimba yo tirhisa vuthu ra vusirheleli –

(a) hi ku tirhisana na vutirheri bya maphorisa;

(b) ku serhelela Riphabliki; kumbe

(c) ku hetisisa swilaveko swa rixaka.

(3) Loko vuthu ra vusirheleri ri tirhiseriwa xikongomelo xihi ni xihi lexi vuriwaka eka xiyengenyana xa (2), Presidente u fanela ku tivisa Palamende, hi nkarhi wowalowo na hi vuxokoxoko lebyi faneleke, bya-

(a) swivangelo swa ku tirhisiwa ka vuthu ra vusirheleri;

(b) ndhawu yihi ni yihi laha vuthu ri tirhisiwaka kona;

(c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka; na

(d) nkarhi leri vuthu ri languteriweke ku va ri tirhisiwa.

(4) Loko Palamende yi nga hlengeletani eka masiku yo sungula ya nkombo endzhaku ka loko vuthu ra vusirheleri ri tirhisiwa tani hi laha swi languteriwaka eka xiyengenyana xa (2), Presidente u fanele ku nyiketa mahungu lama laviwaka eka xiyengenyana xexo eka komiti ya vulanguteri leyi faneleke.

Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri

202. (1) Presidente, tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, i Khomandara-Nkulu wa vuthu ra vusirheleri, kutani u fanele ku thola Vulawuri bya Masocha bya vuthu ra vusirheleri.

(2) Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri swi fanele ku endliwa hi ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri hi ta vusirheleri, ehansi ka vulawuri bya Presidente.

Xiyimo xa vusirheleri bya rixaka

203. (1) Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, a nga ha ba hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, kutani u fanele ku tivisa Palamende hi ku hatlisa na hi vuxokoxoko lebyi fanelaka bya –

(a) swivangelo swo ba hungwe rolero;

(b) ndhawu yihi na yihi laha vuthu ra vusirheleli ri tirhisiwaka kona; na

(c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka.

(2) Loko Palamende yi nga hlengeletanangi loko ku biwa hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, Presidente u fanele ku rhamba Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku nga si hela masiku ya nkombo ku biwile hungwe.

(3) Ku ba hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka ku hundzela hi nkarhi handle ka loko ku pfumeleriwa hi Palamende ku nga si hela masiku ya nkombo ku biwile hungwe.

Vamatsalani va ta vusocha lava nga riki masocha

204. Xiyenge xa vamatsalani lava nga riki masocha va ta vusocha xi fanele ku simekiwa hi milawu ya tiko leswaku xi tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya vusirheleri.

Maphorisa

Vutirheli bya Maphorisa

205. (1) Vutirheli bya maphorisa bya rixaka byi fanele ku vumbiwa no tirha eka swiyenge swa rixaka, swa swifundzankulu, naswona laha swi lavekaka, eka xiyenge xa mfumo.

(2) Milawu ya tiko yi fanele ku veka matimba na mintirho ya vutirheli bya maphorisa no tlhela yi endla leswaku vutirheli bya maphorisa byi kota ku tirha timfanelo ta byona hi ku hetiseka, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni swilaveko swa swifundzankulu.

(3) Swikongomelo swa vutirheli bya maphorisa i ku sivela, ku lwa, no endla vulavisisi eka vugevenga, ku hlayisa ku rhula exikarhi ka vanhu, na ku sirhelela no hlayisa vanhu lava tshamaka eRiphabliki kun'we na nhundzu ya vona, na ku tlakusa na ku vonisisa ku landzeleriwa ka nawu. Vutihlamuleri eka tipolitiki

206. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri eka ntirho wa maphorisa naswona xi fanele ku veka nawu wa matirhele wa ntirho wa vuphorisa endzhaku ko tsundzuxana na mimfumo ya swifundzankulu no tekela enhlokweni swilaveko swa swifundzankulu leswi endliweke hi valawuri va swifundzankulu.

(2) Vuphorisa bya tiko byi nga ha endla swinyiketo swo hambana swa matirhele hi ku languta swifundzankulu swo hambana endzhaku ka ku landza swilaveko swa vuphorisa bya swifundzankulu leswi.

(3) Xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na mfanelo –

(a) yo veka tihlo eka matikhomele ya maphorisa;

(b) ku va na vulanguteri bya ku tirha hi ku nyawula na vuswikoti bya vutirheri bya maphorisa, ku katsa na ku amukela swiviko ehenhleri ka vutirheri bya maphorisa;

(c) ku aka vuxaka bya kahle exikarhi ka maphorisa na vaaka-ndhawu;

(d) ku kambela ku tirhiwa ka vuphorisa byo tirheriwa erivaleni; na

(e) ku tirhisana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya vuphorisa hi mayelana na vugevenga na ntirho wa vuphorisa na ku tirha vuphorisa eka xifundzankulu.

(4) Huvonkulu ya xifundzankulu yi ni vutihlamuleri bya mintirho ya vuphorisa –

(a) ku va byi ri ni vuswikoti hi Kavanyisa kwaloku;

(b) ku va byi rhwexiwile ndzhwalo hi ku landza mfumo wa milawu ya tiko; no

(c) averiwa eka byona hi vonene ra vuphorisa bya tiko.

(5) Ku kota ku endla mintirho leyi vekiweke eka xiyengenyana (3) xifundzankulu-

(a) xi nga ha lavisisa, kumbe ku thola khomixini ya ndzavisiso, swivilelo swin'wana ni swin'wana swa ku kayivela ka vuphorisa kumbe ku khwita eka vuxaka exikarhi ka vuphorisa na vaaka-ndhawu van'wana ni van'wana; naswona

(b) xi fanele xi endla swibumabumelo eka xirho xa Khabinete lexi nga ni vutihlamuleri eka vuphorisa.

(6) Eku amukeleni ka xivilelo lexi endliweke hi huvonkulu ya xifundzankulu, nhlngano lowu tiyimeleke wa maphorisa lowu simekiweke hi mfumo wa milawu ya tiko wu fanele ku lavisisa matirhelo yo biha yo, kumbe xidyoho lexi endliweke hi, xirho xa ntirhelo wa maphorisa eka xifundzankulu xexo.

(7) Mfumo wa milawu wa tiko wu fanele ku nyika xivumbeko xo simeka, matimba, mintirho na vulawuri bya ntirhelo wa maphorisa bya ka masipala.

(8) Komiti leyi vumbiweke hi xirho xa Khabinete na swirho swa Tikhansele Huvonkulu leti nga ni vutihlamuleri bya vuphorisa yi fanele yi simekiwa ku vona vunene bya mahlanganisele ya ntirhelo wa maphorisa na ntirhisano lowunene exikarhi ka swivumbeko swa hulumende.

(9) Mfumo wa milawu wa swifundzankulu wu nga ha lava leswaku khomixinari wa swifundzankulu a humelela emahlweni ka wona kumbe eka tikomiti tih kumbe tih ta wona ku hlamula swivutiso swin'wana.

Ku lawuriwa ka Vutirheri bya Maphorisa

207. (1) Presidente, tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va Khomixinari wa Rixaka wa vutirheri bya maphorisa, ku lawula no fambisa vutirheri bya maphorisa.

(2) Khomixinari wa Rixaka u fanele ku tirhisa vulawuri na vufambisi ehenhla ka vutirheri bya maphorisa ku ya hi milawu ya matirhele ya maphorisa ya rixaka na hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta vuphorisa.

(3) Khomixinari wa Rixaka hi ku va kona ka huvonkulu ya swifundzankulu u fanele ku thola

wansati kumbe wanuna ku va khomixinara wa xifundzankulu eka xifundzankulu xexo, kambe loko khomixinara wa Tiko na huvonkulu ya xifundzankulu swi hluleka ku twanana, swirho swa khabinete leswi tihlamulelaka eka vuphorisa swi fanele ku twananisa mavandla.

(4) Vakhomixinara va swifundzankulu va na vutihlamuleri bya ta vuphorisa –

(a) tani hi laha swi vekiweke hi milawu ya tiko; na

(b) hi ku lawuriwa hi Khomixinara wa Rixaka ku tirhisa vulawuri ehenhla ka, no fambisa vutirheli bya maphorisa hi ku landza xiyengenyana xa (2).

(5) Khomixinara wa xifundzankulu u fanele ku va kona eka havo ya milawu ya xifundzankulu lembe na lembe hi mayelana ni vuphorisa eka xifundzankulu, u fanele a tlhela a rhumela khopi ya ripoto eka Khomixinara wa Tiko.

(6) Loko khomixinara wa xifundzankulu a nga ha ri ni ku tshembha eka huvo ya xifundzankulu, huxo yoleyo yi nga ha vumba mafambisele yo susa kumbe ku rhurhisa, kumbe ku tshinya Khomixinara yoloye, hi ku landza Mfumo wa milawu ya Tiko.

Vamatsalani va ta Vuphorisa lava nga riki Maphorisa

208. Xiyenge xa vamatsalani lava nga riki maphorisa va ta vuphorisa xi fanele ku simekiwa hi milawu ya tiko leswaku xi tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta vuphorisa.

Vuhlori

Ku simekiwa na ku lawuriwa ka vutirheli bya Vuhlori

209. (1) Vutirheli byi ni byihi bya vuhlori, handle ka swiyenge swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa vutirheri bya maphorisa, byi fanele ku simekiwa hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, naswona ntsena hi ku landza milawu ya tiko.

(2) Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va nhloko ya vutirheli byin'wana na byin'wana bya vuhlori lebyi simekiweke hi ku landza xiyengenyana xa (1), naswona u fanele kumbe a teka vutihlamuleri eka tipolitiki bya malawuriwele na ku leteriwa ka byihi ni byihi vutirheli byolebyo, kumbe a hlawula xirho xa Khabinete ku teka vutihlamuleri byolebyo.

Matimba, Mintirho na ku Languta

210. Milawu ya tiko yi fanele ku lawula swikongomelo, matimba na mintirho ya vutirheri bya vuhlori, ku katsa na swiyenge swihi na swihi swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa vutirheli bya maphorisa, naswona yi fanele ku endla makungu ya –

(a) nkondletelo wa vutirheri bya vuhlori hinkwabyo; na

(b) ku xiyaxiya migingiriko ya vutirheli byolebyo hi vanhu lava nga riki swirho swa vutirheli byolebyo, ku nga mukamberi loyi a nga thoriwa hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, no pfumeleriwa hi xiboho lexi amukeriweke hi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu hi vhoti leyi seketeleke hi mbirhi-xa-nhurhu kumbe ku tlula xa swirho swa yona.

Kavanyisa ka 12

Varhangeri va Ndhavuko

Ku amukeriwa

211. (1) Ku simekiwa, xiyimo na ntirho wa vurhangeri bya ndhavuko, ku ya hi vurhangeri bya xintu, swa amukeriwa, ku ya hi Vumbiwa.

(2) Vulawuri bya ndhavuko lebyi xiximaka sisiteme ya nawu wa xintu byi nga ha tirha hi ku landza milawu yihi na yihi leyi endliweke leyi tirhaka ehenhla ka swona na mintolovelu, leswi katsaka na mihundzuluxo, kumbe ku herisiwa ka milawu yaleyo kumbe mintolovelu yaleyo.

(3) Tikhoto ti fanele ku tirhisa nawu wa xintu loko nawu walowo wu tirhiseka, hi ku landza Vumbiwa na milawu yih ni yihi yin'wana leyi yi tirhanaka ngopfu-ngopfu na nawu wa xintu.

Ntirho wa varhangeri va ndhavuko

212. (1) Milawu ya tiko yi nga ha endla makungu ya ntirho wa vurhangeri bya ndhavuko tani hi vandla ra le ka mfumo wa ndhawu etimhakeni leti khumbaka vaaka-ndhawu va kwalaho

ndhawini.

Ku tirhana na timhaka leti yelanaka na vurhangeri bya ndhavuko, ntirho wa varhangeri va ndhavuko, nawu wa xintu na mintolovelo ya vaaka wa xintu –

(a) a makungu ya ku simekiwa ka tindlu ta varhangeri va ndhavuko; naswona milawu ya tiko yi nga ha simeka huvo ya varhangeri va ndhavuko.

Kavanyisa ka 13

Timhaka ta Timali hi ku Angerhela

Nkwama wa Mali ya Tiko wa Rixaka

(1) Ku na Nkwama wa Mali na Tiko ya Rixaka lowu eka wona timali hinkwato leti

nghenisiwi hi Nawu wa Palamente.

(2) ntsena –

(a)

(b) tani hi hakelo yo kongoma ya Nkwama wa Mali ya Tiko na Rixaka, loko swi hlamuseriwa

(3) Nkavelo leyi ringaneleke wa xifundzankulu wa i hakelo yo kongoma ya Nkwama wa Mali ya Tiko na Rixaka.

Minkavelo leyi ringaneleke na ku averiwa ka timali ta tiko

(1) Nawu wa Palamende wu fanele ku endla makungu ya –

ku aviwa hi mfanelo ka timali ta tiko leti hlengeletaweke tiko hinkwaro exikarhi ka

(b) ku hleriwa ka minkavelo yo ringanela ya xifundzankulu xin'wana na xin'wana ya mali leyi

(c) mimpimanyeto yihi ni yihi yin'wa

vamasipala yo huma eka nkavelo wa mfumo wa rixaka wa timali ta tiko, na swipimelo swihi ni swihi leswi mimpimanyeto yaleyo yi faneleke ku endlisiwa xiswona.

Nawu leri wu vuriwaka eka xiyengenyana xa (1) wu nga vekwiwa ntsena endzhaku ka loko

na Khomixini ya Timali na Vankwana na ku va ku kambisisiwile swibumabumelo swihi ni swihi swa Khomixini, naswona na hi ku tekela enhlokweni –

swilaveko swa rixaka;

(b)

timfanelo tin'wana ta rixaka;

(c)

leswi nga hlawuriki matlhelo;

(d)

masungulo na ku tirha no tirhisa mintirho leyi averiweke swona;

(e)

(f) swilaveko swa ta nhluvuko na swilaveko swin'wana swa swifundzankulu, mimfumo ya

(g) ku hambana eka swa ikhonomi endzeni ni le xikarhi ka swifundzankulu;

swiboho swa swifundzankulu na vamasipala hi ku landza milawu ya tiko;

(i)

mafambisiwele ya kona; na

(j)

-cinca hi tlhelo ro angulana na timhaka ta xihatla

kumbe swilaveko swin'wana swa nkarhinyana, na timhaka tin'wana to kucetela leti simekiweke

eka swiyelo swo fanana swa swikongomelo.

Mimpimanyeto ya tiko hinkwaro, ya swifundzankulu na ya vamasipala

215. (1) Mimpimanyeto ya tiko, ya swifundzankulu na vamasipala na maendlele yo pimanyeta swi fanele ku yisa emahlweni ku tirhela eku vonakeni, vutihlamuleri, na vufambisi bya timali lebyi nyawulaka bya ikhonomi, xikweleti na ka xiyenge xa ntirho wa mfumo.

(2) Milawu ya tiko yi fanele ku veka –

(a) muxaka wa mimpimanyeto ya rixaka, swifundzankulu na ya vamasipala;

(b) loko ku fanele ku andlariwa mimpimanyeto ya rixaka na ya swifundzankulu; na

(c) leswaku mimpimanyeto eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo swi fanele ku kombisa swihlovo swa kona swa timali ta tiko na ndlela ya matirhisiwele lama kumbeteriwaka ma nga ta fambelana na milawu leyi endliweke ya tiko.

(3) Mimpimanyeto eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo yi fanele ku va na –

(a) tinhlayo to pima ta mali ya tiko na tihakelelo, ti hambanyisaka nkavelo-nkulu na tihakelelo leti humelelaka;

(b) swiringanyeto swo hakelela nkayivelo wihi ni wihi leri languteriwaka eka nkarhi leri swi tirhaka eka wona; na

(c) ku kombisa swikongomelo mayelana no lomba na tinxaka tin'wana ta milandzu ya tiko leyi nga ta tlakusa xikweleti xa tiko eka lembe leri tlandlamaka.

Malawuriwele ya va-Nkwama

216. (1) Milawu ya tiko yi fanele ku simeka xiyenge xa va-nkwama xa rixaka no veka magoza yo vonisisa havumbirhi ku tirhela eku vonakeni na malawuriwele ya tihakelelo eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo, hi ku nghenisa –

(a) endlele ro hlayisa tibuku leri amukeriwaka hi ku angarhela;

(b) mavavelo yo fanana ka tihakelelo; na

(c) mikhuva na swiyelo swo fanana swa va-nkwama.

(2) Va-nkwama wa rixaka, hi ku twanana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya timali ta rixaka, va nga ha yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ku ya eka xirho xa mfumo ntsena hi ku endlela vangwa leri xungetaka kumbe leri tshamelaka ku tivonakisa eka magoza lama ya simekiweke eka xiyengenyana xa (1).

(3) Xiboho xo yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ku ya eka xifundzankulu xi nga tekiwa ntsena hi ku landza xiyengenyana xa (2), naswona –

(a) a ri fanelanga ku yimisa ku hundziseriwa ka nkwama nkarhi leri hundzaka masiku ya 120; naswona

(b) xi nga ha landzeleriwa xikan'we-kan'we kambe xi ta hela ku tirha ku sukela enkarhini leri hundzeke handle ka loko Palamende yi xi pfumelela hi ku landza endlele leri hi xiviri ri fanaka na leri ri simekiweke hi ku landza xiyenge xa 76 (1) no va swi vekiwile hi milawu ya Palamente. Endlele leri ri fanele ku hetisiwa ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka xiboho xa va-nkwama wa rixaka.

(4) Palamende yi nga pfluxeta xiboho xo yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ka nkarhi leri nga ri ki henhla ka masiku ya 120 hi nkarhi wun'we, ku ya hi endlele leri simekiweke hi ku landza xiyengenyana xa (3).

(5) Loko Palamende yi nga si pfumelela kumbe ku pfluxeta xiboho xo yimisa ku hundziseriwa ka nkwama walowo eka xifundzankulu –

(a) Mukamba-tinkonta Jenerala u fanele ku yisa xiviko ePalamende; naswona

(b) xifundzankulu xolexo xi fanele ku nyikiwa nkarhi wo hlamula ehenhleni ka swipumbo ehenhleni ka xona na ku hlamusela mhaka ya xona emahlweni ka komiti.

Ku kuma tinhundzu na vutirheli

217. (1) Loko xirho xa mfumo lexi nga ka xiyenge xa mfumo xa rixaka, xifundzankulu, kumbe hi xivumbeko xa ndhawu, kumbe vandla rihi ni rihi rin'wana leri vuriwaka hi milawu ya

milawu ya tiko kumbe ya swifundzankulu leyi simekaka sisiteme leyi lulameke, yi ringaneleke, yi tirhelaka eku vonakaleni, yi kotaka ku phikisana no va yi tirha handle ko durha.

Xiyengenyana xa (1) a xi sivele kumbe mavandla lama ya vuriwaka eka xiyengenyana xolexo ku tirhisa nawu wa matirhisele wo kuma nhundzu na vutirheli swirho swa mfumo xolexo

(a) minkhetekanyo yo langa eka ku averiwa tikontiraka; na
ku sirhelela no yisiwa emahlweni ka vanhu, kumbe minkhetekanyo ya vanhu, lava a va nga vuyeriwi hikokwalaho ka xihlawuhlawu xo ya hi nghohe.

Milawu ya tiko yi fanele ku veka pulani ya matirhele leyi eka yona milawu ya matirhele leyi yi vuriwaka eka xiyengenyana xa (2) yi nga ha tirhisiwa.

218. (1)

garantiya mali yo lombamba ntsena loko garantiya yaleyo yi landza swipimelo swihi ni swihi leswi hlamuseriwaka hi milawu yo endliwa ya tiko.

Milawu ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengenyana xa (1) yi nga endliwa nawu ntsena

kambisisiwile.

(3)

hangalasa xiviko xa tigarantiya leti wu ti nyikeke.

Ku hakeriwa ka vanhu lava khomeke mintirho ya tiko

(1) Nawu wa Palamende wu fanele ku simeka pulani ya matirhele yo pima – miholo, swengetelo na swipfumo swa swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, swirho swa Khabinete,

va ndhavuko; na

(b)

swa mimfumo ya milawu ya swifundzankulu, swirho swa Tihuvonkulu na swirho swa Tihuvo ta Vamasipala ta minkhetekanyo yo hambana.

Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku simeka khomixini leyi tiyimeleke yo endla swibumabumelo leswi khumbaka miholo, swengetelo na swipfuno leswi vuriwaka eka

(3) Palamende yi pasisa milawu leyi vuriwaka eka xiyengenyana xa (1) ntsena endzhaku ko xiyengenyana xa (2).

(4) nkulu ya rixaka, huvonkulu ya xifundzankulu, masipala kumbe vulawuri byihi ni byihi lebyi faneleke, byi nga endla leswaku ku tirhisiwa milawu leyi endliweke ya tiko leyi vuriwaka eka

leyi simekiweke hi ku landza xiyengenyana xa (2).

(5)

swengetelo na swipfuno swa vaavanyisi, Musirheleri wa Vanhu, Mukamba-tinkonta Jenerala, na ra vuhaxi leri vuriwaka eka xiyenge xa 192.

Khomixini ya Timali na Vankwana

220. (1)

swibumabumelo leswi languteriwaka eka Kavanyisa loku, kumbe eka milawu ya tiko, swi

byin'wana lebyi vekiweke hi milawu ya tiko.

dlaka

(2) Khomixini yi tiyimele hi yoxe naswona yi tirha ehansi ka Vumbiwa leri na nawu, nakambe yi fanele ku va yi nga voyameli tlhelo ro karhi.

(3) Khomixini yi fanele ku tirha hi ku landza Nawu wa Palamende nakambe, loko yi ri karhi yi tirha mintirho ya yona, yi fanele ku tekela enhlokweni timhaka hinkwato ta nkucetelo leti faneleke ku katsa na leti ti longoloxiweke eka xiyenge xa 214(2).

Ku thoriwa na nkarhi wo tirha wa swirho

221. (1) Khomixini leyi yi vumbiwa hi vavasati na vavanuna lava landzelaka va hlawuriweke hi Presidente tani hi nhloko ya huvonkulu ya rixaka:

(a) Mutshami-wa-xitulu na museketeri wa mutshami-wa-xitulu lava nga swirho swa nkarhi hinkwawo;

(b) vanhu va nkaye, lava un'wana na un'wana wa vona a langiwaka hi Huvonkulu ya xifundzankulu, laha xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi langaka munhu un'we ntsena;

(c) vanhu vambirhi va langhiwaka hi mfumo wa ndhawu leri kondleteraweke hi ku landza xiyenge xa 163; na

(d) vanhu van'wana va nkaye.

(2) Swirho swa Khomixini swi fanele ku va na vuswikoti lebyi faneleke.

(3) Swirho swi tirha ku ringana nkarhi leri hleriweke hi ku landza milawu ya tiko. Presidente a nga ha susa xirho xolexo entirhweni hi swivangelo swa matikhomele lama nga nkhensekiki, vutsandzeki kumbe ku hluleka ku tirha.

Swiviko

222. Khomixini yi fanele ku nyika xiviko nkarhi na nkarhi eka Palamende xikan'we na mimfumo ya swifundzankulu.

Bangi ya Rixaka

Ku simekiwa

223. South African Reserve Bank hi yona bangi ya rixaka ya Riphabliki naswona yi lawuriwa hi ku landza Nawu wa Palamende.

Xikongomelo-nkulu

224. (1) Xikongomelo-nkulu xa nkoka xa South African Reserve Bank i ku sirhelela nkoka wa mali ya Riphabliki ku endlela leswaku ku va na ku kula ka ikhonomi leyi tiyeke no khomelela nkarhi wo leha laha eRiphabliki.

(2) South African Reserve Bank loko yi karhi yi hisekela xikongomelo-nkulu xa yona yi fanele ku tirha mintirho ya yona hi ku tiyimela ku ri hava ku chava, kumbe ku yima na tlhelo ro karhi; kambe, ku fanele ku va na ku tsundzuxana ka nkarhi na nkarhi exikarhi ka Bangi na xirho xa Khabinete lexi xi nga na vutihlamuleri eka timhaka ta timali ta rixaka.

Matimba na mintirho

225. Matimba na mintirho ya South African Reserve Bank hi lama hi ntolovelo ya tirhisiwaka no tirhiwa hi tibangi ta tinxaka, lawa matimba na mintirho swi faneleke ku kumisisiwa hi Nawu wa Palamende na ku tirhisiwa kumbe ku tirha ku ya hi swipimelo leswi vekiweke hi ku landza Nawu.

Timhaka ta timali ta Swifundzankulu na ta Tindhawu

Minkwama ya Timali ta Tiko ya Swifundzankulu

226. (1) Ku na Nkwama wa Timali ta Tiko wa Xifundzankulu wa xifundzankulu xin'wana na xin'wana leri eka wona timali hinkwato leti amukeriwa hi mfumo wa xifundzankulu ti fanelaka ku hakeriwa, eka wona handle mali leyi nga ngeniki hi ku landza Nawu wa Palamende.

(2) Timali ti nga ha kokiwa eka Nkwama wa Timali ta Tiko wa Xifundzankulu, ntsena –

(a) hi ku landza mpimanyeto hi Nawu wa xifundzankulu ; kumbe

(b) tani hi hakelo yo kongoma ya Nkwama wa mali ya Tiko wa xifundzankulu, loko swi endleriwe makungu yo tano eka Vumbiwa leri kumbe Nawu wa xifundzankulu.

(3) Mali ya Tiko leyi averiweke ku hundza hi le ka xifundzankulu yi ri ya mfumo wa ndhawu

wa xifundzankulu xolexo, hi ku landza xiyenge xa 214(1), i hakelo yo kongoma ya Nkwama wa Mali ya Tiko wa xifundzankulu xolexo.

Swihlovo swa rixaka swa minkwama ya swifundzankulu na mimfumo ya tindhawu.

227. (1) Mfumo wa ndhawu na xifundzankulu xin'wana na xin'wana –

(a) xi na mfanelo eka nkavelo leri ringaneleke wa timali ta tiko leti hlengeletaweke tiko hinkwaro ku endlela leswaku kota ku endla vutirheri bya masungulo no tirha mintirho leyi swi averiweke yona; kumbe

(b) xi nga ha amukela minkavelo yin'wana yo huma eka mfumo wa mali ya tiko ya rixaka, ku nga va ku ri na swipimelo kumbe ku ri hava.

(2) Timali ta Tiko to tlhandlekela leti hlengeletaweke hi swifundzankulu kumbe vamasipala a ti fanelanga ku susiwa eka nkavelo wa vona wa mali ya tiko leyi hlengeletaweke tiko hinkwaro, kumbe ku suka eka minkavelo yin'wana va nyikiweke yona ku huma eka mali ya tiko ya mfumo wa rixaka. Hi ndlela yaleyo, ku hava xiboho ehenhleri ka mfumo wa rixaka xo ririsa swifundzankulu kumbe vamasipala lava va nga hlengeleteki mali ya tiko ku ringanana na ku fambisana na matimba ya tona yo kota ku kondletela no kuma timali ta nkwama na mali ya swibalo.

(3) Nkavelo leri ringaneleke wa xifundzankulu eka mali ya tiko leyi hlengeletaweke wu fanele ku hundziseriwa eka xifundzankulu xolexo hi ku hatlisa naswona wu nga hungutiwangi, handle ka loko ku hundzisa koloko ku yimisiwile hi ku landza xiyenge xa 216.

(4) Xifundzankulu xi fanele ku tiendlela xona n'wini swihlovo swihi na swihi leswi xi swi lavaka, hi ku landza kungu ra vumbiwa ra xona ra xifundzankulu, swihlovo swo tlhandlekela ehenhla ka swilaveko swa xona leswi languteriwele eka Vumbiwa leri.

Swibalo swa swifundzankulu

228. (1) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga veka –

(a) swibalo, mindzuvo, kumbe swibalo swa nhundzu handle ka xibalo xa swiamukelwa, xibalo xa nkaka wa nkavo (VAT) xibalo xa swixavisiwa xo angarhela (GST), mimpimo ya tihakelo ta nhundzu, kumbe swibalo swa swixavisiwa swo huma ematikweni mambe; na

(b) tihakelelo to tlhandlekela leti ringananaka (flat-rate) eka timali ta xibalo ta xibalo xihi ni xihi, ndzuvo kumbe xibalo xa swixavisiwa swo huma ematikweni mambe leswi barisiwaka hi milawu ya tiko, handle ka timali ta xibalo leti hlengeletaweke ta xibalo xa swiamukelwa swa tikhaphani, xibalo xa nkoka wa nxavo (VAT), mimpimo ya tihakelo ta nhundzu, kumbe swibalo swa nhundzu yo tundiwa.

(2) Matimba ya mimfumo ya swifundzankulu yo veka swibalo, mindzuvo, swibalo swa nhundzu na tihakelo to tlhandlekela –

(a) a ma fanelanga ku tirhisiwa hi ndlela leyi hi xiviri na hi ndlela yo ka yi nga twali yi onhiselaka milawu ya matirhele ya ikhonomi ya rixaka, migingiriko ya ikhonomi ku tsemakanya mindzilekano ya swifundzankulu kumbe ku famba-fambisiwa ka nhundzu eka tiko hinkwaro, vutirheri, nkavelo-nkulu kumbe mintirho; naswona

(b) swi fanele ku lawuriwa hi ku landza Nawu wa Palamende, leri wu nga ha vekiwaka ku va nawu ntsena endzhaku ka loko swibumabumelo swihi na swihi swa Khomixini ya Timali na Vankwama swi kambisisiwile.

Mimpimo ya tihakelo ta vamasipala na swibalo

229. (1) Ehansi ka xiyengenyana (2), (3) na (4), masipala a nga ha veka –

(a) tihakelelo ehenhla ka nhundzu, na xibalo xa swimakiwa swa loha tikweni hi ku yimela masipala; naswona

(b) ku ya hi milawu yo enldiwa ya tiko, a nga ha veka swibalo swin'wana, mindzuvo na swibalo swa nhundzu leswi yelanaka na mfumo wa xikaya kumbe nkhetekano wa mfumo wa xikaya laha ku welaka masipala, kambe masipala a nga fanelanga ku veka xibalo xa nkoka wa nxavo (VAT) xibalo xa swixavisiwa xo angarhela (GST) kumbe xibalo xa nhundzu yo tundiwa.

- (2) Matimba ya masipala yo hakerisa xibalo eka mpahla, ku engetelela hakelo ya mintirhelo leyi nyikiwaka hi masipala, kumbe swibalo swin'wana, xibalo xa nhundzu –
- (a) a swi fanelanga ku endliwa hi ndlela yin'wana leswaku hi ndlela yo ka yi nga twali swi va ni vuciva eka mafambiselo ya bindzu swi hundza mpimelo wa masipala, kumbe ntleketlo wa swilo swa rixaka, mitirhelo kumbe ntirho; nakona
- (b) yi nga ha khulukisiwa hi mafumo wa milawu wa tiko.
- (3) Loko vamasipala vambirhi va ri ni matimba yo ringana ya xibalo xa vanhu na mintirho hi tlhelo ra ndhawo yin'we, ku avanyisa ko ringana ka matimba wolawo ni mintirho swi fanele ku endliwa hi ku landza mfumo wa milawu wa tiko. Ku avanyisa ku nga ha endliwa ntsena endzhaku ko languta swipimelo leswi landzelaka:
- (a) Ku laveka ko landza tindlela letinene ta xibalo;
- (b) matimba na mintirho leyi endliwaka hi masipala un'wana ni un'wana;
- (c) vundzeni bya xibalo xa tiko xa masipala un'wana ni un'wana;
- (d) ku pfuna na vuswikoti byo endla swibalo, mindzavo ni swibalo swa nhundzu; na
- (e) vululami.
- (4) Ku hava lexi sivelaka, eka Xiyenge lexi exikarhi ka vamasipala lava nga ni matimba ya xibalo na mintirho endzhawini yin'we.
- (5) Mfumo wa milawu wa Tiko lowu kombisiweke eka Xiyenge lexi wu nga ha tirha ntsena endzhaku ka loko mfumo lowu nga kondleteriwa na Khomixini ya Timali na Swibalo swi tekeriwe enhlokweni.

Timali to lomba ta swifundzankulu na vamasipala

230. (1) Xifundzankulu kumbe masipala a nga ha kondletela mali yo lomba ya tihakelo-nkulu kumbe ya tihakelo to ya emahlweni hi ku landza swipimelo swo twala leswi vekiweke hi milawu ya tiko, kambe timali to lomba ta tihakelo to ya emahlweni –

- (a) ti nga ha kondleteriwa ntsena loko swi laveka ku endlela ku hunguta vangwa eka lembe ra timali hi tlhelo ra nkwama; naswona
- (b) xi fanele ku kutsuriwa ku nga si hela tin'hweti ta khume-mbirhi.
- (2) Milawu ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengenyana xa (1) yi nga ha vekiwa ntsena endzhaku ka loko swibumabumelo swihi na swihi swa Khomixini ya Timali na Vankwama swi kambisisiwile.

Kavanyisa ka 14

Makungu ya tin'wana na tin'wana

Nawu wa Matiko ya Masava

Mintwanano ya Matiko ya Misava

231. (1) Ku kanerisana na ku sayina mintwanano na matiko ya misava i vutihlamuleri bya huvonkulu ya rixaka.

(2) Ntwanano na matiko ya misava wu boha Riphabliki ntsena endzhaku ka loko wu pfumeleriwele hi xiboho eka havumbirhi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, handle ka loko ku ri ntwanano leri vuriwaka eka xiyengenyana xa (3).

(3) Ntwanano na matiko ya misava wa muxaka wa vuthekiniki, mafambisele kumbe ku fambisiwa ka milawu, kumbe ntwanano leri wu nga laviki ku nga va ku ri ku wu amukela kumbe ku wu pfumelela, wu ngheneriwaka hi huvonkulu ya rixaka, wu boha Riphabliki handle ka mpfumelelo wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, kambe wu fanele ku andlariwa eNhlengeletanweni ya Milawu ni le ka Huvo ka ha ri na nkarhi leri ringaneke.

(4) Ntwanano wihi ni wihi na matiko ya misava wu va nawu laha Riphabliki loko wu nyiketiwele ku va nawu hi milawu ya tiko; kambe kungu ro tifambisa hi roxe ra ntwanano leri wu pfumeleriweke hi Palamende i nawu laha Riphabliki handle ka loko wu nga fambelani na Vumbiwa leri kumbe Nawu wa Palamende.

(5) Riphabliki ri bohiwa hi mintwanano na matiko ya misava leyi a yi boha Riphabliki loko

Vumbiwa leri ri sungula ku tirha

Nawu wa matiko ya misava wa ndhavuko

232. Nawu wa matiko ya misava wa ndhavuko i nawu laha Riphabliki handle ka loko wu nga fambelani na Vumbiwa leri kumbe Nawu wa Palamende.

Ku tirhisiwa ka nawu wa matiko ya misava

233. Loko ku karhi ku hlamuseriwa nawu wihi ni wihi leri endliweke, khoto yin'wana ni yin'wana yi fanele ku langha nhlamuselo yihi ni yihi ya milawu leyi yi fambelanaka ni nawu wa matiko ya misava ku tlula nhlamuselo yihi na yihi yin'wana yo siva leyi yi nga fambelaniki na nawu wa matiko ya misava.

Timhaka tin'wana

Chata ya Timfanelo

234. Ku endlela ku entisa mfumo wa demokhiresi leri simekiweke hi Vumbiwa leri, Palamende yi nga ha amukela Tichata ta Timfanelo leti ti fambelanaka na makungu ya Vumbiwa leri.

Ku tiyimela ka rixaka hi swa mfuwo

235. Mfanelo ya vanhu va Afrika Dzonga hinkwavo ka vona eka ku tiyimela mfuwo ka rixaka hi swa, tani hi laha swi hlamuseriweke eka Vumbiwa leri, a swi siyi ehandle, hi ku tirhela endzeni ka pulani ya matirhele ya mfanelo leyi, ku amukeriwa ka mianakanyo ya mfanelo yo tiyimela hi swa mfuwo wa rixaka ka vaaka-ndhawu vahi na vahi lava va hlanganyeleke ndzhaka yin'we ya mfuwo na ririmi, endzeni ka ndhawu leyi nga xiphemu xa mfumo laha Riphabliki kumbe hi ndlela yihi na yihi yin'wana, leyi vekiweke hi milawu ya tiko.

Ku hakelela mintlawu ya tipolitiki

236. Ku endlela ku antswisa demokhiresi ya mintlawu leyi hlanganeke, milawu ya tiko yi fanele ku endla makungu ya ku hakeleriwa ka mintlawu ya tipolitiki leyi ngenelaka eka mfumo wa milawu wa rixaka na wa xifundzankulu hi endlele leri lulameke no tirha hi mpimo wa ndzinganelo.

Ku endla swiboho hi ku gingirika

237. Swiboho hinkwaswo leswi khumbaka vumbiwa swi fanele ku tirhiwa hi ku tinyiketela nakona handle ko dya nkarhi.

Vuyimeri entirhweni na vurhumiwa

238. Xirho xo tirha makungu xa mfumo eka xiyenge xihi ni xihi xa mfumo nga ha –

(a) tirhisa matimba kumbe mintirho ya vuyimeri kumbe ntirho lowu faneleke ku endliwa hi ku landza huvo ya milawu eka huvonkulu ya mfumo ku ri leswaku ku rhumiwa koloko ku fambelana na milawu yo endliwa leyi matimba ni;

(b) ku tirhisa matimba wahi kumbe wahi kumbe ntirho wihi kumbe wihi ya huvonkulu ya vurhumiwa bya mfumo kumbe masungulo ya vurhumiwa.

Tinhlamuselo

239. Eka Vumbiwa, handle ka loko matirhisiwele ya kona ya vula swin'wana –

“mfumo wa milawu” wa tiko wu katsa –

(a) mfumo wa milawu wa le hansi lowu endliweke hi ku landza Nawu wa Palamende; na

(b) mfumo wa milawu lowu a wu tirha loko Vumbiwa ri ta sungula, no va wu fambisiwa hi mfumo wa rixaka;

“xirho xa hulumente” swi vula –

(a) ndzawulo yin'wana ri yin'wana ya hulumente kumbe mafambisele eka tiko, xifundzankulu kumbe xivumbeko xa mfumo; kumbe

(b) vandla rin'wana ni rin'wana –

(i) leri tirhisaka matimba kumbe ku endla ntirho hi ku landza Vumbiwa kumbe vumbiwa na xifundzankulu; kumbe

(ii) ku kombisa matimba eka vanhu kumbe ka ntirho lowu voniwaka wa milawu wun'wana ni wun'wana, kambe a wu ngenisi mutirhela-mfumo wa khoto kumbe wa nawu;

“Mfumo wa swifundzankulu” swi katsa –

- (a) milawu ya le hansi leyi endliweke hi ku landza Nawu wa xifundzankulu; naswona,
- (b) milawu leyi a yi tirhi loko Vumbiwa ri sungula ku tirha no va yi fambisiwa hi mfumo wa milawu.

Ku kala ku fambelana exikarhi ka matsalwa yo hambana

240. Loko ku tshuka ku va na ku hambana exikarhi ka matsalwa yo hambana ya Vumbiwa leri, tsalwa ra Xinghezi hi rona ri nga na matimba ku tlula laman'wana

Mindzulamiso ya ndzundzuluko

241. Xejulu ya 6 ya tirha eka ku hundzulukela eka mafumele lamantshwa ya vumbiwa lama ya simekiwaka hi Vumbiwa leri, ni mhaka yihi na yihi leyi yelanaka na ku hundzuluka koloko.

Ku herisiwa ka milawu

242. Milawu leyi vuriwaka eka Xejulu ya 7 ya herisiwa, ku ya hi Xejulu xa 243 na Xejulu ya 6.

Nhlokomhaka hi ku komisa na ku sungula ku tirha

243. (1) Nawu lowu wu vuriwa Vumbiwa wa Riphabliki wa Afrika-Dzonga, 1996, kutani wu sungula ku tirha hi ku hatlisa siku leri vekiwaka hi Presidente, ku nga si hundza siku ra 1 Mawuwani 1997.

(2) Presidente a nga ha veka masiku man'wana lama ma rhangelaka leri ri vuriwaka eka xiyengenyana xa (1) ma nga ha vekiya hi tlhelo ra makungu yo hambana ya Vumbiwa leri.

(3) Handle ka loko matirhisiwele ya kona ya vula swin'wana laha ku vuriwaka eka Vumbiwa nkarhi leri Vumbiwa ri sunguleke ku tirha hawona, swi fanele ku tekiwa nkarhi leri kungu rolero ri sunguleke ku tirha hawona.

(4) Loko siku ro hambana ri vakeriwa kungu rihi ni rihi ro karhi na Vumbiwa hi ku landza xiyengenyana xa (2), kungu rihi ni rihi leri yelanaka ra Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993 (Nawu wa 200 wa 1993), leri vuriweke eka xitivisanawu, ra herisiwa ku sukela hi siku rolero.

(5) Swiyenge swa 213, 214, 215, 216, 218, 226, 227, 228, 229, na 230 swi sungula ku tirha hi 1 Sunguti 1998. Kambe leswi a si siveli ku tirhisa hi ku landza Vumbiwa leri ra mfumo wa milawu eka timhaka leti tihi ni tihi ku nga si fika siku rero. Ku fikela siku rero timhaka kumbe tihi ta Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika-Dzonga 1993, ti tama ta ha tirha.

Xedulu ya 1

Mujeko wa Rixaka

(1) Mujeko wa Rixaka i xivumbeko xa yinhla-mune; ku leha ka wona ku tlula ku anamama ka wona hi kan'we na hafu.

(2) I wa mixaka ya ntima, nsuku, rihlaza, wo basa, wo tshwuka swa biriviri na ka wasi.

(3) Wu na banti ra rihlaza ra xivumbeko xa letere ra – Y leri ri nga n'we-xa-ntlhanu eka ku anama ka mujeko. Mindzhati ya le xikarhi ya banti leri yi sungula eka khona ya le henhla ni ya le hansi etlhelo ka pala kumbe rinhi, kutani yi hlangana exikarhi ka mujeko, ivi yi suka kwalaho yi famba hi vuandlalo bya mujeko ku ya fika emakumu eka tlhelo leri nga khomisiwangiki na nchumu.

(4) Banti ra rihlaza ri na mindzilakano yo basa ehenhla na le hansi, kutani etlhelo ka pala kumbe rinhi i ndzilekano wa nsuku. Xibantana xin'wana na xin'wana xa ndzilekano wu endla n'we-xa-khumentlhanu eka vuanamo bya mujeko.

(5) Yinhla-nharhu leyi nga tlhelo ka pala kumbe rinhi i ya ntima.

(6) Banti ra le henhla leri andlaleke na mujeko i ro tshwuka swa biriviri, kutani leri ra le hansi i ra wasi. Banti rin'wana na rin'wana eka lama ri ringana n'we-xa-nharhu eka vuanamo bya mujeko.

Xedulu ya 2

Swihlambanyo na Switiyisiso swo Xiximeka

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Presidente na Presidente wo khomela

1. Presidente kumbe Presidente wo Khomela, emahlweni ka Presidente wa Khotoya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka:

Emahlweni ka hinkwavo lava va hlengeletaneke laha, na hi ku lemuka hi ku hetiseka vukulu bya ntirho leri ndzi vitaneriweke wona leri ndzi wu sungulaka tani hi Presidente/Presidente wo khomela wa Ripabliki ra Afrika Dzonga, Mina, A.B ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ya Afrika Dzonga, na ku yingisa, ku hlonipha, ku yisa emahlweni na ku hlayisa Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndza tshembisa hi moya wa mina na hi mbilu ya mina leswaku nkarhi hinkwawo ndzi ta –

w tlakusa minkarhi hinkwayo hinkwaso leswi nga ta yisa emahlweni, no kanetana na leswi nga ta onhisela Riphabliki;

w sirhelela no yisa emahlweni timfanelo ta vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga;

w tirha mintirho ya mina hi matimba ya mina hinkwawo na tinyiko hi vutivi bya mina hinkwabyo na vuswikoti bya mina no va na ntiyiso eka leswi laviwaka hi ripfalo ra mina;

w endla vululami eka hinkwavo; na

w ku tinyiketela vuhlayiseki bya Riphabliki na vanhu va rona hinkwavo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka hi museketeri wa Presidente

2. Museketeri wa Presidente, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka –

Emahlweni ka hinkwavo lava va hlengeletaneke laha, na hi ku lemuka hi ku hetiseka vukulu bya ntirho leri ndzi vitaneriweke wona leri ndzi wu sungulaka tani hi Museketeri wa Presidente wa Riphabliki ya Afrika Dzonga, Mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga, na ku yingisa, ku hlonipha, ku yisa emahlweni na ku hlayisa Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndza tshembisa hi moya wa mina na hi mbilu ya mina leswaku nkarhi hinkwawo ndzi ta –

w tlakusa hinkwaswo leswi nga ta yisa emahlweni, no kanetana na leswi nga ta onhisela Riphabliki;

w va khanselara wa ntiyiso ni la tshembekeke;

w tirha mintirho ya mina hi matimba ya mina hinkwawo na talente hi vutivi bya mina hinkwabyo na vuswikoti no va na ntiyiso eka leswi laviwaka hi ripfalo ra mina;

w endla vululami eka hinkwavo; na

w ku tinyiketela vuhlayiseki bya Riphabliki na vanhu va rona hinkwavo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Vaholobye na Vaseketeri va Vaholobye

3. Holobye un'wana na un'wana na Museketeri wa Holobye, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi un'wana loyi a hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka:

Mina, A.B., ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndzi tiboha ku khoma ntirho wa mina tani hi Holobye/Museketeri wa Holobye hi xichavo na hi ndzhuti; ku va khanselara wa ntiyiso ni la tshembekeke; ku va ndzi nga humeseli erivaleni hi ku kongoma kumbe ku nga ri hi ku kongoma mhaka yihi ni yihi ya xihundla leyi ndzi khomisiweke yona; na ku tirha mintirho ya mina hi ku tinyiketela na hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, Varhumiwa va nkarhi Hinkwawo eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu na Mimfumo ya Milawu ya Swifundzankulu

4. (1) Swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, varhumiwa va nkarhi hinkwawo

eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu na swirho swa mimfumo ya milawu ya swifundzankulu, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi loyi a hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, va fanele ku hlambanya/ tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka:

Mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki, naswona ndza tshembisa hi ku xixima ku tirha mintirho ya mina tani hi xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu/murhumiwa wa nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu/xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu xa CD hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

(2) Vanhu lava sivaka swivandla eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, vurhumiwa bya nkarhi hinkwawo eka Khansele ya Tiko ya Swifundzankulu kumba milawu ya swifundzankulu byi nga ha hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ku landza ayithemenya (1) emahlweni ka muofisana wa Nhlengeletano ya Milawu Khansele kumbe mfumo wa milawu, tani hi laha swi nga ta va swi ri hakona.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Vaholobyenkulu Vayimeri va na swirho swa Tihuvonkulu ta swifundzankulu

5. Holobyenkulu kumbe Muyimeri wa Holobyenkulu wa xifundzankulu, na xirho xin'wana na xin'wana xa Huvonkulu ya xifundzankulu, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi loyi a hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka:

Mina, A.B., ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eRiphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndzi tiboha ku khoma ntirho wa mina tani hi Holobyenkulu Muyimeri wa Holobyenkulu/xirho xa Huvonkulu/Muyimeri wa Holobyenkulu ya xifundzankulu xa C.D. hi xichavo na ndzhuti; ku va khanselara wa ntiyiso ni la tshembekeke; ku va ndzi nga boxi hi ku kongoma kumbe ku ri ku gega mhaka yihi ni yihi ya xihundla leyi ndzi khomisiweke yona; na ku tirha mintirho ya mina hi ku tinyiketela na hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xa vatirhela-tiko va vuavanyisi

6. (1) Muavanyisi un'wana na un'wana kumbe muavanyisi wo khomela, emahlweni ka Muavanyisi-Nkulu wa Khoto-Nkulu yo Apila kumbe muavanyisi un'wana loyi a hlawuriweke hi Muavanyisi-Nkulu, u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ndlela leyi andzelaka:

Mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku, tani hi Muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa/Khoto-Nkulu yo Apila/Khoto ya le Henhla ya EF, ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga, ndzi ta yisa emahlweni no sirhelela Vumbiwa, naswona ndzi ta avela vululami eka vanhu hinkwawo hi ku fanana handle ko chava, ku hlawula tlhelo kumbe xihlawuhlawu, hi ku ya hi Vumbiwa na milawu.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

(2) Munhu loyi a thoriwaka eka ntirho wa Muavanyisi-Nkulu wa Khoto-Nkulu yo Apila loyi a nga si vaka muavanyisi hi nkarhi wa ku thoriwa koloko u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa.

(3) Vatirhela-tiko va vuavanyisi, na vatirhela-tiko va vuavanyisi vo khomela, handle ka vaavanyisi, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ku landza milawu ya tiko.

Xedulu ya 3

Endlele ra Nhlawulo

Xiyenge xa A

Endlele ra Nhlawulo ya Vakhomi va Mintirho ku ya hi Vumbiwa.

Matirhisiwele

1. Endlele leri andlariweke eka Xedulu leyi ra tirha nkarhi wun'wana na wun'wana loko –
 - (a) Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi hlangana ku hlawula Presidente, kumbe Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara wa Nhlengeletano ya Milawu;
 - (b) Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu yi hlangana ku hlawula Mutshami-wa-xitulu wa yona kumbe Museketeri wa Mutshami-wa-xitulu; kumbe
 - (c) mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu hlangana ku hlawula Holobyenkulu wa xifundzankulu xolexo kumbe Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara wa mfumo wa milawu walowo.

Ku hlawula Mavito

2. Munhu loyi a fambisaka eka nhlengeletano leyi eka yona ku tirhaka Xedulu leyi u fanele ku lava leswaku ku hlawuriwa mavito ya vayimela-ku-langwa enhlengeletanweni yaleyo.

Swilaveko swa mafundzha

3. (1) Vito leri hlawuriwaka ri fanele ku tsariwa eka fomo leyi vekikeke hi milawu leyi vuriwaka eka endlele ra 9.
 - (2) Fomo leyi ku tsariwaka eka yona vito ra loyi a langhiwaka yi fanele ku sayiniwa –
 - (a) hi swirho swimbirhi swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, loko Presidente kumbe Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara wa Nhlengeletano ya Milawu va fanele ku hlawuriwa;
 - (b) hi ku yimela varhumiwa va mbirhi va swifundzankulu, loko Mutshami-wa-xitulu kumbe Museketeri wa Mutshami-wa-xitulu wa Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu va fanele ku hlawuriwa;
 - (c) hi swirho swimbirhi swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu leri khumbekaka, loko Holobyenkulu wa xifundzankulu xolexo kumbe Xipikara kumbe Museketeri wa Xipikara wa mfumo wa milawu walowo a fanele ku hlawuriwa.
 - (3) Munhu loyi vito ra yena ri langhiwaka u fanele ku kombisa ku amukela ku langhiwa hi ku sayina ku nga va ku ri fomo yo langela mavito kumbe hi xivumbeko xihhi ni xihhi xo komba ku pfumela xo tsariwa kunene.

Ku tivisa mavito ya vayimela-ku-langwa

4. Eka nhlengeletano leyi Xedulu leyi yi tirhaka eka yona, munhu loyi a fambisaka u fanele ku tivisa mavito ya vanhu lava nga hlawuriwa ku va vayimela-ku-langwa, kambe a nga fanelanga ku pfumelela njhekanjhekisano wihi ni wihi.

Muyimela-ku-langwa un'we

5. Loko ku ri na muyimela-ku-langwa un'we, mufambisi wa swona u fanele ku vula munhu yaloye a nga hlawuriwa.

Endlele ra nhlawulo

6. Loko ku ri na vayimela-ku-langwa vo tlula un'we –
 - (a) ku fanele ku endliwa vhoti enhlengeletanweni yaleyo hi baloto ya xihundla;
 - (b) xirho xin'wana na xin'wana lexi nga kona, kumbe loko ku ri nhlengeletano ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, xifundzankulu xin'wana na xin'wana lexi yimeriweke, enhlengeletanweni yaleyo, xi fanele ku hoxa vhoti yin'we; naswona
 - (c) munhu loyi a fambisaka ntirho u fanele ku vula muyimela-ku-langwa loyi a kumeke vuningi bya tivhoti ku va yena loyi a nga hlawuriwa.

Endlele ro humesana eka nhlawulo

7. (1) Loko ku ri hava muyimela-ku-langwa loyi a kumaka vuningi bya tivhoti, muyimela-ku-langwa loyi a kumaka nhlayo ya le hanshi-hansi ya tivhoti u fanele ku humesiwa kutani ku endliwa vhoti yin'wana eka vayimela-ku-langwa lava va ha saleke ku ya hi endlele ya 6. Endlele leri ri fanele ku endliwa kambe na kambe ku kondza muyimela-ku-langwa a kuma vuningi bya tivhoti.
 - (2) Loko ku tirhisiwa endlele-ntsongo ya (1), loko vayimela-ku-langwa vambirhi kumbe ku tlula loko un'we-un'we la kuma nhlayo ya le hanshi-hansi ya tivhoti, vhoti ya le tlhelo yi fanele ku

endliwa eka vayimela-ku-langwa valavo, kutani yi ngetiwa kambe na kambe tani hi laha swi nga lavekaka ku kuma muyimela-ku-langwa loyi a faneleke ku humesiwa.

Tinhlengeletano tin'wana nakambe

8. (1) Loko ku ri na vayimela-ku-langwa va mbirhi ntsena, kumbe loko ku sala vayimela-ku-langwa va mbirhi ntsena endzhaku ka loko ku tirhisiwile endlele ro humesa vayimela-ku-langwa eka nhlawulo, naswona vayimela-ku-langwa valavo va kuma nhlayo leyi fanaka ya tivhoti, nhlengeletano yin'wana nakambeyi fanele ku khomiwa ku nga si hela masiku ya nkombo, hi nkarhi leri vekiweke hi munhu loyi a fambisaka.

(2) Loko ku khomiwa nhlengeletano yin'wana hi ku landza endlele-ntsongo ra (1), endlele leri vekiweke eka Xedulu leyi ri fanele ku tirhisiwa eka nhlengeletano yaleyo tani hiloko yi ri nhlengeletano yo sungula ya nhlawulo leri ku vulavuriwaka hawona.

Milawu ya mafambisele

9. (1) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku endla milawu ya mafambisele leyi yi vekaka –

(a) endlele ra tinhlengetetano leti Xedulu leyi yi tirhaka eka tona;

(b) mintirho ya munhu wihi ni wihi loyi a fambisaka nhlengeletano, na munhu wihi ni wihi loyi a pfunaka munhu loyi a nga ku fambiseni;

(c) fomo leyi mavito ya vayimela-ku-langwa ya faneleke ku tisiwa hi yona; na

(d) ndlela leyi ku vhoti swi faneleke ku fambisisiwa xiswona.

(2) Milawu leyi ya mafambisele yi fanele ku tivisiwa hi ndlela leyi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa a swi vekisaka xiswona.

Xiyenge xa B

Ndzandzeriso wo Pima Manghenele ya Ntlawa eka Varhumiwa va Swifundzankulu eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu.

1. Ntalwa wa arhumiwa va vurhumiwa bya xifundzankulu eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu lava ntlawa wu faneleke ku va na vona, va fanele ku pimiwa hi ku engetela nhlayo ya switulu ntlawa walowo wu nga na yona eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu hi khume no ava vuyelo bya kona hi nhlayo ya switulu leswi nga ka mfumo walowo wa milawu, ku katsa na 'nwe.

2. Loko ku hlayela hi ku landza endlele ra 1 swi humesa nsalo leri wu nga mitiwangiki hi varhumiwa lava va averiweke ntlawa hi ku landza endlele rolero, nsalo walowo wu fanele ku phikizana na minsalo leyin'wana yi hlengeletekeke eka ntlawa kumbe mintlawu yihi ni yihi yin'wana, kutani varhumiwa vahi ni vahi lava va nga aviwangiki eka vurhumiwa va fanele ku averiwa ntlawa kumbe mintlawu hi ndzandzelelano wa nsalo wa le henhla-henhla.

Xedulu ya 4

Tindhawu ta Mintirho ta Mimfumo ya Milawu ya Rixaka na Swifundzankulu swa nkarhi wolowo

Xiyenge xa A

Mafamabisele ya swihlahla swa ntumbuluko

Vurimi

Vuyima swihaha-mpfhuka handle ka bya matiko ya misava na bya rixaka

Ku lawula swifuwo na mavabyi

Tikhasino, rheyisisi, ku gembula na ku bejelana, ku nga katsiwi tilotari na maqhivi ya mintlangu

Ku sirhelela vatirhisi

Ku hlukisa vanhu

Ku lwa na timhangu

Dyondzo eka swiyimo hinkwaswo, handle ka dyondzo ya le henhla ka matiriki

Mbangu

Mintirho ya Rihanyu

Tiyindlu

Ku nyika tilayisense ta swofamba

Ku tlakusiwa ka vumaki

Ntirhelo wa vateki va mahungu lowu lawuriwaka kumbe lowu nyiketiweke mfumowa

swifundzankulu, lowu welaka eka xiyenge xa 192

Nhlayiso wa Ntumbuluko, ku nga katsiwi tiphaka ta rixaka, mintanga ya rixaka na lomu ku kumekaka mati

Mintirho yo hangalasa mahungu leyi hi ku kongoma yi lawuriwaka kumbe yi hlayisiwaka hi mfumo wa xifundzankulu ku ya hi xiyenge xa 192

Maphorisa ku fikela laha makungu ya Kavanyisa 11 ka Vumbiwa ku haverisaka mfumo wa milawu wa xifundzankulu matimba yo endla milawu

Ku lwa na nthyakiso wa ntumbuluko

Timhaka ta mfuwo ta swifundzankulu

Tihakelelo to hundzisela nhundzu

Mintirho ya tiko ya swifundzankulu hi tlhelo ra tindhawu ta mintirho ti nga laha ka Xedulu leyi na Xedulu ya 5

Ntleketlo wa mani na mani

Mintirho ya tiko hi tlhelo ra swilaveko swa tindzawulo ta mfumo wa xifundzankulu eku tirheni vutihlamuleri bya tona byo lawula mintirho ngopfu-ngopfu leyi yi averiweke swona hi ku landza Vumbiwa kumbe milawu yihi ni yihi yin'wana

Vupulani na nhluvukiso wa tirhijini

Milawu ya le mapatwini

Nhlayiso wa misava

Vuendzi

Bindzu

Nawu wa Xintu na wa ndhavuko ku ya hi Kavanyisa ka 12 ka Vumbiwa

Nhluvukiso wa madoroba na tindhawu ta le makaya

Mintirho ya nhlayiso

Vurhangeri bya ndhavuko ku ya hi Kavanyisa ka 12 ka Vumbiwa leri

Xiyenge xa B

Timhaka leti landzelaka ta mfumo wa ndhawu tani hi laha swi hlamuseriweke eka swifundzankulu xiyenge xa 155(6) na (7)

Swilahlo, valahli na vahisi va mintsumbu

Nthyakiso wa moya

Mafambisele ya swa ku aka miako

Swiolovisi swa nhlayiso wa vana

Mphakelo wa gezi na gasi

Mintirho yo timela mindzilo

Vuendzi bya kwalaho ndhawini

Vuyimaswihaha-mpfhuka bya masipala

Vupulani bya ka masipala

Mintirho ya rihanyu ya ka masipala

Ntleketlo wa mani na mani wa ka masipala

Mintirho ya tiko ya ka masipala ntsena hi tlhelo ra swilaveko swa vamasipala eku tirheni vutihlamuleri bya vona bya mafambisele ya mintirho leyi nyikiweke vona hi ku kongomisa ku ya hi Vumbiwa leri kumbe milawu yin'wana

Swikepe hi ku hambana-hambana ka swona na mahlaluku ku nga katsiwi ku lawuriwa ka timhaka to tleketla hi swikepe ta matiko ya misava na ta rixaka na timhaka leti yelanaka na tona

Tisisiteme to tirhana na mati ya mpfula eka tindhawu leti nga ni miako.

Mafambisele ya swa bindzu

Mintirho ya mati na mbhasiso leyi yi pimeriweke eka tisisiteme to phakela mati yo nwa na tisisiteme to tirhana na mati lama tirhisiweke na ma nkululo

Xedulu ya 5

Tindhawu ta Mintirho leyi tirhiwaka ntsena hi Mfumo wa Milawu wa Xifundzankulu

Xiyenge xa A

Switlhavelo

Vutirheri bya tiambulense

Vuhlayisela-matsalwa handle ka vuhlayisela-matsalwa bya rixaka

Tilayiburari handle ka tilayiburari ta rixaka

Tilayisense ta byalwa

Timiyuziyamu handle ka timiyuziyamu ta rixaka

Mapulanele ya swifundzankulu

Timhaka ta mfuwo ta swifundzankulu

Swihungaso na swihungaselo swa swifundzankulu

Mintlangu ya swifundzankulu

Mapatu ni swofamba swa swifundzankulu

Vutirheri bya vutshunguri bya swifuwo ku nga katsiwi na malawuriwele ya ntirho walowo

Xiyenge xa B

Timhaka leti landzelaka ta mfumo wa ndhawu ku fikela laha swi hlamuseriweke ta swifundzankulu eka xiyenge xa 155(6) na (7)

Tibici na swiolovisi swo hungasela no wisela kona

Tibodo na swikombiso swa swinavetiso etindhawini ta mani na mani

Masirha, tiyindlu to tirhana na mintsumbu na ko hisela kona mintsumbu

Ku basisa

Ku lwa na leswi karhataka exikarhi ka vaaka-ndhawu

Ku lawuriwa ka mabindzu lama xaviselaka vanhu byalwa

Swiolovisi swo rhurhela ku hlayisa no lahla swifuwo

Ku biya na swo biya hi swona

Ku nyika tilayisense ta timbyana

Ku nyika tilayisense no lawula mabindzu lama xaviselaka vanhu swakudya

Swihungaselo swa kwalaho ndhawini

Swiolovisi swa kwalaho ndhawini swa mintlangu

Timakete

Switlhavelo swa ka vamasipala

Tiphaka na swihungaso swa vamasipala

Mapatu ya vamasipala

Huwa

Swikiti

Tindhawu ta mani na mani

Ku rhwariwa ka thyaka, tindhawu to chela thyaka na ku tirhana na thyaka ra switiyi

Ku bindzula emogondzweni

Malambu ya le magondzweni

Timboni ta le magondzweni

Swofamba na ko paka kona

Xedulu ya 6

Mindzulamiso ya Nkarhinyana

Tinhlamuselo

1. Eka Xedulu leyi, handle ka loko swi nga fambelani na matirhisiwele ya kona –

“tiko-xikaya” swi vula xiphemu xa Riphabliki lexi, loko Vumbiwa ro rhanga ri nga si sungula ku tirha, a ku tirhaniwa na xona eka milawu ya tiko ya Afrika Dzonga tani hi tiko leri tiyimeleke kumbe ri tifumaka;

“Vumbiwa lerintshwa” swi vula Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996;

“milawu ya tiko ya mafumele ya khale” swi vula milawu leyi vekiweke loko Vumbiwa lero rhanga ri nga si sungula ku tirha;

“Vumbiwa ro rhanga” swi vula Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993, (Nawu wa 200 wa 1993).

Ku ya emahlweni ka milawu leyi nga kona

2. (1) Milawu hinkwayo leyi a yi tirha xikan’we-kan’we loko Vumbiwa lerintshwa ri nga si tirha, yi ya emahlweni no tirha hi ku ya hi –

(a) hundzuluxo wihi ni wihi kumbe ku herisiwa; na

(b) ku fambelana na Vumbiwa lerintshwa.

(2) Milawu ya tiko ya mafumele ya khale leyi ya ha yaka emahlweni no tirha hi ku landza ayitheme-ntsongo ya (1) –

(a) a yi koti ku tirhisiwa hi ndlela yo anamanyana, eka mfumo wo karhi kumbe hi ndlela yin’wana, ku tlula leswi a yi ri xiswona loko Vumbiwa ro rhanga ri nga si sungula ku tirha handle ka loko endzhaku ka swona yi hundzuluxiwile leswaku yi va na matirhisiwele yo anamanyana; na

(b) loko yi ya emahlweni no tirhisiwa hi matiko lama a ma yi tirhisa xikan’we-kan’we loko Vumbiwa lerintshwa ri nga si sungula ku tirha, ku ya hi Vumbiwa lerintshwa.

Nhlamuselo ya milawu leyi nga kona

3. (1) Handle ka loko swi nga fambelani na matirhisiwele ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fanelangi, leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi ya tiko leyi a yi ri kona loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha –

(a) swi kongomisiwa eka Riphabliki ra Afrika Dzonga kumbe eka tiko-xikaya handle ka loko swi vula ndhawu ya mfumo wo karhi, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula Riphabliki ra Afrika Dzonga ehansi ka Vumbiwa lerintshwa;

(b) swi kongomisiwa eka Palamende, Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe Sineti, swi fanele ku tekiwa tani hiloko swi vula Palamende, Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe Huvo yo Tiko ya Swifundzankulu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa;

(c) swi kongomisiwa eka Presidente, Museketeri wa Presidente wa Makungu, Holobye, Museketeri wa Holobye kumbe Khabinete, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula Presidente, Museketeri wa Presidente, Holobye, Museketeri wa Holobye kumbe Khabinete ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, ku ya hi ayitheme ya 9 ya Xedulu leyi;

(d) Presidente wa Sineti, swifanele ku tekiwa tani hiloko swi vula Mutshami-wa-xitulu wa Huvo ya Tiko ya swifundzankulu;

(e) swi kongomisiwa eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu, Holobyenkulu kumbe Huvonkulu ya xifundzankulu, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula mfumo wa milawu wa xifundzankulu, Holobyenkulu kumbe Huvonkulu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, ku ya hi ayitheme ya 12; kumbe

(f) swi kongomisiwa eka ririmi kumbe tindzimi ta ximfumo, swi fanele ku tekiwa tani hiloko swi vula rihi ni rihi ra tindzimi ta ximfumo ehansi ka Vumbiwa lerintshwa.

(2) Handle ka loko swi nga fambelani na matirhisiwele ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fanelanga, leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi leyi ya ha saleke ya mafumele ya khale –

(a) swi kongomisiwa eka Palamende, Yindlu ya Palamende kumbe nhlengeletano ya milawu kumbe nhlengeletano ya Riphabliki kumbe ya tiko-xikaya, swi fanele ku tekiwa tani hiloko swi vula –

(i) Palamende ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, loko ku tirhisiwa ka milawu yaleyo a yi

averiwile kumbe yi nyikiwile hi ku landza Vumbiwa ro rhang'a kumbe Xedulu leyi, kumbe

Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wa xifundzankulu xo karhi loko mafambisiwele ya milawu yaleyo yi averiwile kumbe ku nyiketiwile hi ku landza Vumbiwa ro tanga kumbe Xedulu

(b) swi kongomisiwa eka Presidente wa Tiko, Holobye mutirhi-nkulu wa makungu un'wana, Khabinete, Huvo ya Vaholobye kumbe huvonkulu ya -xikayo, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula –

(i) umbiwa lerintshwa loko ku tirhisiwa ka milawu yaleyo swi averiwile kumbe ku nyikiwa mfumo wa rixaka hi ku landza Vumbiwa ro rhang'a kumbe Nawu leri; kumbe Holobyenkulu wa xifundzankulu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, loko ku tirhisiwa ka milawu yaleyo swi averiweke kumbe ku nyikiweke hi ku landza Vumbiwa ro rhang'a kumbe

Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

4. Munhu wihi ni wihi loyi a a ri xirho kumbe mukhomi wa ntirho eka Nhlengeletano Tiko ya Milawu xikan'we loko Vumbiwa lerintshwa ri nga si sungula ku tirha, u va xirho kumbe mukhomi wa ntirho wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa,

lerintshwa.

(2) getano ya Tiko ya Milawu tani hi laha yi vumbiweke hi ku landza ayitheme

leri wu helaka hi siku ra 30 Dzivamisoko 1999.

(3) i swirho swa 400 eka nkarhi wa yona wo tirha leri helaka hi 30 Dzivamisoko 1999, ku ya hi xiyenge xa 49(4) xa Vumbiwa lerintshwa.

Milawu ya mafambisele ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leyi a yi tirha loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, yi ya emahlweni no tirha, ku ya hi hundzuluxo wihi ni wihi kumbe

Ntirho lowu nga si helaka emahlweni ka Palamende

5. Ntirho wihi ni wihi leri nga si helaka wu nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha ku fanele ku yiwa emahlweni na wona

(2) Ntirho wihi ni wihi leri nga si helaka emahlweni ka Sineti loko Vumbiwa lerintshwa ri

yi fanele ku ya emahlweni na ntirho walowo ku ya hi Vumbiwa lerintshwa.

Minhlawulo ya Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu

(1) Ku hava nhlawulo wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leri wu fanelaka ku

yi herisiwa hi ku landza xiyenge xa 50(2) endzhaku ka kungu ro Kombisa ku pfumala ku tshemba eka Presidente hi ku landza xiyenge xa 102(2) xa Vumbiwa lerintshwa.

Xiyenge xa 50(1) xa Vumbiwa lerintshwa xi yimisiwa ku tirha ku fikela siku ra 30 Dzivamisoko 1999.

Hambileswi ku herisiwaka Vumbiwa lero ranga, Xedulu ya 2 ya Vumbiwa rolero, tani hi

(a) eka nhlawulo wo wungula wa Nhlengeletano ya Milawu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa;

(b) eka ku lahlekeriwa ka vuxirho bya Nhlengeletano ya Milawu eka matshamele ya timhaka

(c) ku siva swivandla eka Nhlengeletano ya Milawu, na ku tatisa, ku vuyeketa na ku tirhisiwa

vumbirhi wa Nhlengeletano ya Milawu ehansi ka Vumbiwa lerintshwa.

(4) Xiyenge xa 47(4) xa Vumbiwa lerintshwa xa yimisiwa ku fikela nhlawulo wa vumbirhi wa Nhlengeletano ya Milawu ku ya hi Vumbiwa lerintshwa.

Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu

7. (1) Eka nkarhi lowu wu fikelaka xikan'we-kan'we loko ntshamo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu khomiwa endzhaku ko hlawuriwa ka wona ro sungula ehansi ka Vumbiwa lerintshwa –

(a) ndzinganelano wa vuyimeri bya mintlawwa endzeni ka vurhumiwa eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu wu fanele ku ringanana na ndzinganelano leri eka wona vasetara va 10 va xifundzankulu a va hlawuriwile hi ku landza xiyenge xa 48 xa Vumbiwa ro rhangang;

(b) maaviwele ya varhumiwa va nkarhi hinkwawo na varhumiwa vo hlawuleka eka mintlawwa leyi yimeriweke eka mfumo wa milawu xa xifundzankulu;ya hi ndlela leyi landzelaka:

XIFUNDZANKUL U VARHUMIWA XA VARHUMIWA VO

NKARHI HINKWAWO HLAWULEKA

1. Eastern Cape ANC 5 ANC 4

NP 1

2. Free State ANC 4 ANC 4

FF 1

NP 1

3. Gauteng ANC 3 ANC 3

DP 1

FF 1

NP 1 NP 1

4. KwaZulu-Natal ANC 1 ANC 2

DP 1

IFP 3 IFP 2

NP 1

5. Mpumalanga ANC 4 ANC 4

FF 1

NP 1

6. Northern Cape ANC 3 ANC 2

FF 1

NP 2 NP 2

7. Northern Province ANC 6 ANC 4

8. North West ANC 4 ANC 4

FF 1

NP 1

9. Western Cape ANC 2 ANC 1

DP 1

NP 3 NP 3

(2) Ntlawa lowu yimeriweke eka mfumo wa Milawu wa xifundzankulu –

(a) wu fanele ku langha varhumiwa va wona va nkarhi hinkwawo vo huma exikarhi ka vanhu lava a va ri vasetara loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha naswona va kumekaka leswaku va tirha tani hi varhumiwa va nkarhi hinkwawo; naswona

(b) wu nga ha langha van'wana vanhu ku va varhumiwa va nkarhi hinkwawo ntsena loko ku ri hava kumbe ku kumekaka nhlayo leyi nga ringanangiki ya khale ka vasetara va wona.

(3) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu fanele ku thola varhumiwa va wona va nkarhi hinkwawo hi ku ya hi ku langha ka mintlawwa.

(4) Tiayitheme-ntsongo ta (2) na (3) swi tirha ntsena eka ku thoriwa ko sungula ka varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Tiko.

(5) Xiyenge xa 62(1) xa Vumbiwa lerintshwa a xi tirhi eka ku langhiwa na ku thoriwa ka khale

(6) Milawu ya mafambisele ya Sineti leyi yi tirhaka xikan'we 'we loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, yi fanele ku tirhisiwa hi nmayelana na ntirho na makanelwa ya Huvo

milawu.

Khale ka Vasinetara

(1) Khale ka

eka Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu na mfanelo yo va xirho lexi heleleka xi vhotaka xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu lexi ku humaka eka xona munhu yaloye a langiwe ku va sinetara

(2) Loko khale ka sinetara a langa leswaku a nga vi xirho xa mfumo wa milawu wa

tlandlamiwaka hi leri Vumbiwa lerintshwa ri sunguleke ku tirha.

(3)

murhumiwa wa nkarhi hinkwawo kumbe tani hi xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu a swi hungutiwi hi xivangelo ntsena xa ku thoriwa koloko.

9. (1)

Holobye kumbe Museketeri wa Holobye ehansi ka Vumbiwa ro rhanga loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, u ya emahlweni eka naswona u khoma ntirho walowo hi ku landza Vumbiwa -ntsongo ya (2).

(2)

Vumbiwa lerintshwa swi fanele ku tekiwa swi hlayeka tani hi laha swi hlamuseriweke eka Xitandzhaku B xa Xedulu leyi.

Ayitheme-ntsongo ya (2) a yi sivele Holobye loyi a ri sinetara loko Vumbiwa lerintshwa

xa Vumbiwa lerintshwa, tani hi laha xiyenge xolexo xo hlayekaka xiswona eka Xitandzhaku B. Mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

(1) Munhu wihi ni wihi loyi a a ri xirho kumbe mukhomi wa ntirho eka mfumo wa

mukhomi wa ntirho wa mfumo wa milawu eka xifundzankulu xolexo ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, naswona u khoma ntirho tani hi xirho kumbe mukhomi wa ntirho hi ku landza

(2) Mfumo wa milawu wa xifundzankulu tani hi laha wu vumbiweke hi ku landza -ntsongo ya (1) wu fanele ku tekiwa ku va wu hlaluriwile ehansi ka Vumbiwa lerintshwa ku ringana nkarhi leri helaka hi 30 Dzivamisoko 1999.

Eka nkarhi wa wona leri helaka hi 30 Dzivamisoko 1999, na hi ku ya hi xiyenge xa 108(4),

walowo wa milawu ku ya hi Vumbiwa ro rhanga ku kutsa na nhlayo yo khale ka vasinetara lava veke swirho swa mfumo wa milawu hi ku landza ayitheme ya 8 ya Xedulu leyi.

Milawu ya mafambisele ya mfumo wa milawu wa xifundzankulu leyi yi tirhaka loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, yi ya emahlweni no tirha, ku ya hi hundzuluxo wihi ni

Minhlawulo ya mimfumo ya milawu ya swifundzankulu

11. Hambileswi ku herisiwaka Vumbiwa lero rhanga, Xedulu ya 2 ya Vumbiwa rolero, tani hi laha yi hundzuluxiweke hi Xitandzhaku xa A xa Xedulu leyi, xa tirha –

eka nhlawulo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu ehansi ka Vumbiwa

(b) eka ku lahlekeriwa ka vuxirho eka mfumo wa milawu eka matshamele ya timhaka handle ka lama ma endleriweke makungu eka xiyenge xa 106(3) xa Vumbiwa lerintshwa; na

(c) ku swa swivandla eka mfumo wa milawu, na ku tatisa, ku vuyeketa na ku tirhisiwa ka minongoloko ya mintlawa ya tipolitiki yo tata swivandla, ku kondza ku va na nhlawulo wa vumbirhi wa mfumo wa milawu ehansika Vumbiwa lerintshwa.

(2) Xiyenge xa 106(4) xa Vumbiwa lerintshwa xa yimisiwa ku fikela nhlawulo wa vumbirhi wa mfumo wa milawu na xifundzankulu ku ya hi Vumbiwa lerintshwa.

Tihuvonkulu ta swifunzankulu

12. (1) Munhu wihi ni wihi loyi a ri Holobyenkulu kumbe xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, u ya emahlweni no khoma ntirho walowo hi ku landza Vumbiwa lerintshwa na vumbiwa rihi na rihi ra xifundzankulu leri ri nga vaka ri vekiwile ku va nawu, kambe ku ya hi ayitheme-ntsongo ya (2).

(2) Ku kondza Holobyenkulu loyi a hlawuriweke endzhaku ka nhlawulo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu ku ya hi Vumbiwa lerintshwa a sungula ku tirha, kumbe loko xifundzankulu xi veka vumbiwa ra xona ku va nawu, xihi ni xihi eka xona loxi rhangaka, swiyenge swa 132 na 136 swa Vumbiwa lerintshwa swi fanele ku tekiwa swi hlayeka tani hi laha swi hlamuseriweke eka Xitandzhaku xa C xa Xedulu leyi.

Mavumbiwa ya swifundzankulu

13. Vumbiwa ra xifundzankulu leri pasisiweke loko Vumbiwa lerintshwa ri nga si sungula ku tirha ri fanele ku landzelela xiyenge xa 143 xa Vumbiwa lerintshwa.

Ku nyiketiwa ka milawu eka swifundzankulu

14. (1) Milawu hi mayelana na mhaka leyi welaka endzeni ka ndhawu ya ntirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4 kumbe ya 5 ta Vumbiwa lerintshwa naswona leyi, loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, a yi fambisiwa hi vulawuri lebyi nga ndzeni ka huvonkulu ya rixaka, yi nga ha nyiketiwa hi Presidente, hi xitivisanawu, eka vulawuri lebyi nga ndzeni ka huvonkulu ya xifundzankulu lebyi byi hlawuriweke hi Huvonkulu ya xifundzankulu xolexo.

(2) Ku fikela laha swi lavekaka ku va ku nyiketiwa milawu ku ya hi ayitheme-ntsongo ya (1) ku va swi tirhiwa hi ku nyawula, Presidente, hi xitivisanawu, a nga ha –

(a) hundzuluxa kumbe ku lulamisa milawu ku endlela ku lawula mahlamuseriwele ya yona kumbe matirhisiwele;

(b) laha ku nyikiwa ka matimba ku nga tirhiki eka xiphemu xihi ni xihi xa milawu hinkwayo, a nga ha herisa na ku veka hi vuntshwa, ku katsiwa na kumbe ku nga katsiwi na mihundzuluxo kumbe ku lulamisiwa loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ka yalawo ya makungu ya yona lama eka wona ku nyikiwa ka matimba ku tirhaka kumbe ku fikela laha ku nyikiwa kwaloko ka matimba ku tirhaka eka yona; kumbe

(c) ku lawula mhaka yihi na yihi yin'wana leyi lavekaka hikokwalaho ka xivangelo xa ku nyikiwa ka matimba yalawo, ku katsa na ku hundziseriwa kumbe ku rhumeriwa ka vatirhi, kumbe ku hundziseriwa ka rifuwo, swikweleti, timfanelo na swiboho, eka kumbe ku huma eka mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu kumbe ndzawulo yihi ni yihi ya mfumo, mafambisele, vutlrhari bya vuhlayiseki kumbe vandla rin'wana.

(3) (a) Kopi ya xitivisanawu xin'wana na xin'wana lexi humesiwaka hi ku landza ayitheme-ntsongo ya (1) kumbe ya (2) yi fanele ku yisiwa eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na Huvo ya Tiko ya swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 10 ya ku hangalasiwa ka xitivisanawu.

(b) Loko haswimbirhi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na Huvo ya Tiko hi xiboho ti nga pfumeleli xitivisanawu kumbe kungu rihi ni rihi ra xona, xitivisanawu xolexo kumbe kungu ri hundzela hi nkarhi, kumbe handle ko khumba –

(i) ku tirha ka nchumu wihi ni wihi leri endliweke hi ku landza xitivisanawu xolexo kumbe kungu ri nga si helela hi nkarhi; kumbe

mfanelo kumbe xifundzho lexi kumiweke kumbe xiboho kumbe nandzu leri rhwariweke xi nga si helela hi nkarhi.

Loko matimba yo endla milawu ya nyikiwa ku ya hi ayitheme-ntsongo ya (1), xihi ni xihi

tekiwa tani hi loko ku ri leswi kongomisiwaka eka vulawuri lebyi ya nyikeweke eka byona.

(5)

Vumbiwa ro rhanga, ku katsa na hundzuluxo wihi na wihi, ndzulamiso kumbe ku herisiwa na ku vekiwa hi vuntshwa ka milawu yihi na yihi na goza rihhi ni rihhi rin'wana leri tekiwaka ehansi ka

Milawu leyi nga kona yi welaka ehandle ka matimba yo endla milawu ya Palamende

15. Vulawuri lebyi welaka endzeni ka huvonkulu ya rixaka lebyi fambisaka milawu yihi ni yihi leyi welaka ehandle ka matimba yo endla milawu ya Palamende loko Vumbiwa lerintshwa

vulawuri lebyi nga ndzeni ka huvonkulu ya xifundzankulu hi ku landza ayitheme ya 14 ya Xedulu leyi.

Ayitheme-ntsongo ya (1) yi hundzela hi ntirho malembe mambir ku tirha ka vumbiwa lerintshwa.

Tikhoto

(1) Khoto yin'wana na yin'wana ya nawu ku katsa na tikhoto ta varhangeri va

na ku tirhisa matimba ya tona ya vulawuri hi ku landza milawu leyi tirhaka eka yona, naswona munhu wihi ni wihi loyi a khomeke ntirho tani hi mutirhela

khoma ntirho hi ku landza milawu leyi tirhaka eka ntirho walowo, hi ku ya hi –

(a)

(b) hi ku fambelana ni Vumbiwa lerintshwa.

(a) Khoto ya Vumbiwa leyi simekiweke hi Vumbiwa lero rhanga yi va Khoto ya

(b) Munhu wihi na wihi loyi a khom

kumbe muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, u va Presidente, Museketeri wa Presidente kumbe muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa ehansi ka

vona wo tirha tani hi laha swi vekiweke hi xiyenge xa 176(1) xa Vumbiwa lerintshwa.

(3) Rhavi ra Tiapili ra Khoto-Nkulu ya Afrika Dzonga ri va Khoto

ehansi ka Vumbiwa lerintshwa.

(b)

- Nkulu, Museketeri wa

Muavanyisi

tirha, u va Muavanyisi-Nkulu, Museketeri wa Muavanyisi

isi wa

Khoto

(4) (a)

-Nkulu ya Afrika Dzonga

kumbe khoto

-xikaya kumbe rhavi ra tin'wana na tin'wana ra khoto yaleyo, ri va

Khoto ya le Henhla ehansi ka Vumbiwa lerintshwa handle ka ku cincywa kwihi na kwihi eka

languteriweke eka ayitheme-ntsongo ya (6).

Munhu wihi ni wihi loyi a nga khoma ntirho kumbe loyi a tekiwaka ku va a khome ntirho

-Presidente Museketeri wa Muavanyisi-Presidente kumbe muavanyisi wa Khoto

Muavanyisi-Presidente, Museketeri wa Muavanyisi

e kumbe muavanyisi wa khoto yaleyo

ehansi ka Vumbiwa lerintshwa, ku ya hi ku hlanganisiwa ka mintirho kwihi ni kwihi loku

-ntsongo ya (6).

(5) Handle ka loko swi nga fambelani na matirhisiwele ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fambelani, leswi vuriwaka eka milawu yihi ni yihi kumbe endlele swi kongomisiwa eka –

(a) Khoto ya Vumbiwa ehansi ka Vumbiwa lero rhanga, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula Khoto ya Vumbiwa ehansi ka Vumbiwa lerintshwa;

(b) Rhavi ra Tiapili ra Khoto-Nkulu ya Afrika Dzonga, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula Khoto-Nkulu yo Apila; na

(c) rhavi ra xifundzankulu kumbe ra ndhawu ra Khoto-Nkulu ya Afrika Dzonga kumbe Khoto-Nkulu ya tiko-xikaya kumbe rhavi ra tin'wana na tin'wanara khoto yaleyo, swi fanele ku tekiwa tani hi loko swi vula Khoto ya le Henhla.

(6) (a) Hi ku hatlisa loko swi koteka endzhaku ka loko Vumbiwa lerintshwa ri sungule ku tirha, tikhoto hinkwato, ku katsa na xivumbeko xa tona, mavumbiwele, matirhele na vulawuri bya tona na milawu hinkwayo leyi yelanaka, swi fanele ku hlanganisiwa hi xikongomelo xo simeka sisiteme ya vuavanyisi leyi yi fanelaka eka swilaveko swa Vumbiwa lerintshwa.

(b) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami, endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Vutirheri bya Vuavanyisi, xi fanele ku fambisa ku hlanganisiwa ka mintirho loku languteriweke eka ndzimana ya (a).

Milandzu leyi ya ha gadziweke emahlweni ka tikhoto

17. Ku sengiwa ka milandzu hinkwayo leyi loko Vumbiwa lerintshwa ri nga si sungula ku tirha a yi gadziwile emahlweni ka khoto, yi fanele ku yisiwa emahlweni no tirhana na yona tani hiloko Vumbiwa lerintshwa ri nga vekiwanga ku va nawu, handle ka loko swilaveko swa vululami swi laveka hi ndlela yin'wana.

Vulawuri bya vuchuchisi

18. (1) Xiyenge xa 108 xa Vumbiwa ro rhanga xi ya emahlweni no tirha ku kondza Nawu wa Palamende leri languteriweke eka xiyenge xa 179 xa Vumbiwa lerintoluva xi sungula ku tirha. Ayitheme-ntshongo leyi a yi khumbi ku thoriwa ka Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka hi ku landza xiyenge xa 179.

(2) Gqweta-jenerala loyi a khomeke ntirho loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, u ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi vekiweke leyi tirhaka eka xiyimo xolexo xa ntirho, ku ya hi ayitheme-ntsongo ya (1).

Swihlambanyo na switiyisiso

19. Munhu loyi a yaka emahlweni no tirha hi ku landza Xedulu leyi naswona loyi a tekeke xihlambanyo xa ntirho walowo kumbe a endleke xitiyisio xo xiximeka ku ya hi Vumbiwa ro rhanga, a nga bohiwi ku engeta xihlambanyo xa ntirho kumbe xitiyisiso xo xiximeka ku ya hi Vumbiwa lerintshwa.

Mavandla man'wana ya tirhelanaka na Vumbiwa

20. (1) Eka xiyenge lexi “vandla leri tirhelanaka na vumbiwa” swi vula –

(a) Musirheleri wa Vanhu;

(b) Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu;

(c) Khomixini ya ku Ringanana ka Rimbewu;

(d) Mukamba-Tinkonta Jenerala;

(e) banki ya rixaka ya South African Reserve Bank;

(f) Khomixini ya Timali na Vankwama;

(g) Khomixini ya Vutirheri bya Vuavanyisi; kumbe

(h) Huvo ya Tindzimi ya Pan South African.

(2) Vandla rihi ni rihi leri tirhaka hi vumbiwa leri simekiweke hi ku landza Vumbiwa lero rhanga ri ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi tirhaka eka rona, naswona munhu wihi ni wihi loyi a khomeke ntirho tani hi xirho xa khomixini, xirho xa huvo ya Reserve Bank, kumbe Huvo na Tindzimi ya Pan South African Musirheleri wa Vanhu kumbe Mukamba – tinkonta Jenerala loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha u ya emahlweni na ku khoma ntirho hi ku

landza milawu leyi tirhaka eka ntirho walowo, ku ya hi –

(a)

(b) ku fambelana na Vumbiwa lerintshwa.

Swiyenge swa 199(1), 200(1), (3) na (5) ku fika eka (11) na 201 ku fika eka 206 swa

leri pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa lerintshwa.

(4)

105(1)(h) xa Vumbiwa lero rhanganga swa yima ku va swirho swa Khomixini, loko swirho leswi vuriweke eka xiyenge 178(I)(i) xa Vumbiwa lero ntshwa swi thoriwile.

(a) Huvo ya Volkstaat leyi simekiweke hi ku landza Vumbiwa lero rhanganga yi ya

loyi a khomeke ntirho tani hi xirho xa Huvo leyi loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, u ya emahlweni no khoma ntirho walowo hi ku landza milawu leyi tirhaka eka xiyimo xexo xa

(i) hundzuluxo wihi na wihi kumbe ku herisiwa ka milawu; na ku fambelana na Vumbiwa lerintshwa.

(b)

emahlweni no tirha ku kondza swi herisiwa hi Nawu wa Palamende leri pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa lerintshwa.

21. (1)

swifundzankulu, milawu yaleyo yi fanele ku vekiwa hi vulawuri lebyi faneleke ka ha ri na nkarhi leri ringaneke ku suka hi siku leri Vumbiwa lerintshwa ri sungurile ku tirha.

Xiyenge xa 198(b) xa Vumbiwa lerintshwa a xi fanelanga ku tirhisiwa no landzeleriwa ku

(3) Xiyenge xa 199(3)(a) xa Vumbiwa lerintshwa a xi fanelanga ku tirhisiwa no landzeleriwa

yi vekiwile ku va nawu.

(4)

lerintshwa yi fanele ku vekiwa ku va nawu ku nga si hela malembe manharhu ku suka eka siku leri Vumbiwa lerintshwa ri sungurile ku tirha, kambe ku va milawu leyi vuriwaka yi nga ri kona a swi

(5) Ku fikela loko Nawu ra Palamende leri kongomisiweke eka x

leri ntshwa ri tirhisiwa, mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga ha boha tirhele ra wona loko ku ri hileswaku matimba ya nyikiwile eka vurhumiwa bya wona ku vhota eka Khansele ya Tiko

(6) Ku fikela loko mfumo wa

tirhisiwa, masipala swa n'wi fanela ku hakerisa xibalo xin'wana ni xin'wana, ndzuvo kumbe xibalo xa nhundzu lexi a xi ri ni matimba ku endla tano loko Vumbiwa ri sungula ku tirha.

22. Hambileswi ku nga na mukungu wahi ni wahi man'wana ya Vumbiwa lerintshwa na

Vumbiwa lero rhanganga ya yelanaka na ndzivalalano ehansi ka nhlokomhaka "Vun'we bya Rixaka na ku Phahlelana Mariyeta" ya tekiwa ya ri xiphemu xa Vumbiwa lerintshwa; naswona makungu

wa 34 wa 1995), tani hi laha wu hundzuluxiweke hokona ku katsa na swilaveko swa ku twala ka wona.

23. (1)

Vumbiwa lerintshwa yi fanele ku vekiwa ku va nawu ku nga si hela malembe manharhu ku sukela siku leri Vumbiwa lerintshwa ri sunguleke ku tirha ha rona.

(2) Ku kondza milawu leyi languteriweke eka swiyenge swa 32(2) na 33(3) swa Vumbiwa lerintshwa swi vekiwa ku va nawu –

(a) xiyenge xa 32(1) xi fanele ku tekiwa xi hlayeke hi ndlela leyi landzelaka:

“(1) Munhu un’wana na un’wana u na mfanelo yo fikelela mahungu hinkwawo lama nga mavokweni ya mfumo kumbe xihi na xihi xa swirho swa wona eka xiyenge xihi na xihi xa fumo ku fikela laha mahungu yalawo ya lavekaka ku endlela ku tirhisiwa kumbe ku sirhelela timfanelo ta yena.” na

(b) xiyenge xa 33(1) na (2) swi fanele ku tekiwa swi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“Munhu un’wana na un’wana u na mfanelo ya –

(a) endlele leri landzaka nawu ra mafambisele laha yihi ni yihi ya timfanelo ta yena yi khumbekaka kumbe ku xungetiwa;

(b) endlele leri lulameke ra mafambisele laha yihi na yihi ya timfanelo ta yena kumbe leswi a swi languteleke hi ku landza nawu swi khumbekaka kumbe ku xungetiwa;

(c) ku nyikiwa tinhlamuselo to tsariwa ta endlele ra mafambisele leri khumbaka yihi na yihi ya timfanelo ta yena kumbe swilaveko handle ka loko swivangelo swa endlele rolero swi tivisiweke mani na mani; na

(d) endlele ra mafambisele leri nga hlamuseriwaka ku va ri lulamile hi tlhelo ra tinhlamuselo leti ti nyikeriwaka rona laha yihi ni yihi ya timfanelo ta yena ya khumbekaka kumbe ku xungetiwa.”.

(3) Swiyenge swa 32(2) na 33(3) swa Vumbiwa lerintshwa swi hundzela hi nkarhi loko milawu leyi languteriweke eka swiyenge swileswo, hi ku hambana ka swona, yi nga vekiwi ku va nawu ku nga si hela malembe manharhu Vumbiwa lerintshwa ri sungurile ku tirha.

Mafambisele ya vanhu na vutirheri bya vuhlayiseki

24. (1) Swiyenge swa 82(4)(b), 215, 218(1), 219(1), 224 ku fika eka 228, 236(1), (2), (3), (6), (7)(b) na (8), 237(1) na (2)(a) na 239(4) na (5) swa Vumbiwa lero rhanga swi ya emahlweni no tirha tani hi loko Vumbiwa ro rhanga ri nga herisiwanga, ku ya hi –

(a) mihundzuluxo eka swiyenge swileswo tani hi laha swi vekiweke eka Xitandzhaku xa D;

(b) ku hundzuluka kumbe ku herisiwa kwihi ni kwihi ka milawu hi Nawu wa Palamende leri pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa lerintshwa; na

(c) ku fambelana na Vumbiwa lerintshwa.

(2) Khomixini ya Ntirho wa Mfumo na tikhomixini ta ntirho wa mfumo ta swifundzankulu leti vuriwaka eka Kavanyisa ka 13 ka Vumbiwa lero rhanga ti ya emahlweni no tirha hi ku landza Kavanyisa koloko na milawu leyi vekiweke yi tirhaka eka tona tani hi loko kavanyisa loku ku nga herisiwanga, ku kondza Khomixini na tikhomixini ta ntirho ta swifundzankulu ti herisiwa hi Nawu wa Palamende leri pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa lerintshwa.

(3) Ku herisiwa ka Vumbiwa lero rhanga a swi khumbi xitivisanawu xihi ni xihi lexi humesiweke ku ya hi xiyenge xa 237(3), xa Vumbiwa lero rhanga, naswona xitivisanawu xihi ni xihi xo tano xi ya emahlweni no tirha, ku ya hi –

(a) ku hundzuluxiwa kumbe ku herisiwa kwihi ni kwihi ka milawu; na

(b) ku fambelana na Vumbiwa lerintshwa.

Engetelo yo herisa ya mimfumo ya milamu

25. (1) Munhu wihi ni wihi loyi, loko Vumbiwa lerintshwa ri sungula ku tirha, a a tirha xigwevo laha Riphabliki xa ku pfaleriwa ejele ku tlula 12 wa tin’hweti handle ko tilanghela ndziho, a nga fanelanga ku va xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu.

(2) Ku va munhu a nga ha eneti swilaveko swa vuxirho hi ku landza ayitheme-ntsongo ya (1)

–

(a)

xi hungutiwa hi apili ku va xigwevo lexi nga endliki leswaku munhu a nga ha eneti swilaveko swa vurirhu; naswona

ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.

Mfumo wa Ndhawu

(1) Handle ka timhaka leti nge ka swiyenge swa 151, 155, 156, na 157 swa Vumbiwa

(a) timhaka 1

(Nawu wa 209 wa 1993), tani hi laha ti nga ha hundzuluxiwaka nkarhi ni nkarhi hi milawu ya tiko swi yelana ni Vumbiwa leri ntshwa, swi tama swa ha ri tano ku fikela 30 Dzivamisoko 1999

(b) murhangeri wa xintu wa vaaka

tshama etikweni laha ku nga ni khansele ya xikaya, khansele ya tiko-xikaya leri cincaka leri welaka

Vumbiwa lera khale, u fanerile ku va xirho xa Khansele yoleyo hi ex officio ku fikela loko Nawu wa Palamende wu endla hi ndlela yin'wana yo hambana.

Xiyenge xa 245(4) xa Vumbiwa lero rhangaxi ya emahlweni no tirha ku kondza xiyenge

wa Ndhawu, 1993, a xi fanelanga ku herisiwa ku nga si fika siku ra 30 Dzivamisoko 1999.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende na Milawu ya Swifundzankulu

Swiyenge swa 82 na 124 swa Vumbiwa lerintshwa a swi khumbi ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende kumbe Milawu ya swifundzankulu leyi pasisiweke Vumbiwa lerintshwa ri nga si

Ntsariso wa nhundzu leyi nga famba-fambiki ya mfumo

(1) Eku

famba-fambiki ya mfumo xiyenge 239 xa Vumbiwa lero rhangaxi murejistra wa mapapila ya

leri faneleka, papila ra vun'wini kumbe papila rin'wana ro tsarisa nhundzu leyi nga famba-fambiki

(2) A ku hakeriwi ndzuvo kumbe swikoxo swin'wana hi tlhelo ra ntsariso loko ku landziwa

XITANDZHAKU XA A

Mihundzuluxo eka Xedulu ya 2 ya

1. Ku siviwa ka ayitheme ya 1 hi ayitheme leyi landzelaka:

Mintlawa leyi rhejistariweke hi ku landza milawu ya tiko na phikizano eka nhlawulo wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu yi fanele ku tsala mavito ya vayimela -langwa eka nhlawulo walowo eka minongoloko ya vayimela -langwa leti lulamisiweke hi ku landza Xedulu leyi na milawu leyi endliweke ya tiko.”.

Ku siva ayitheme ya 2 hi ayitheme leyi landzelaka:

“2. tani hi laha swi pimiweke hi ku landza xiyenge xa 46 xa Vumbiwa lerintshwa, swi fanele ku tatiwa hi ndlela leyi landzelaka:

Hafu ya switulo hi minongoloko ya tirhijini leyi yi tisiweke hi mintlawa hi ku hambana ka yona, ku nga na nhlayo leyi vekiweke ya switulu leyi hlayiseriweke rhijini yin'wana na yin'wana

landzelaka, hi ku tekela enhlokweni tinhlayo leti nga kona ti tirhiweke hi xisayense hi tlhelo ra vavhoti, ra hi vuyimeri bya mintlawa leyi khumbekaka.

hafu leyin'wana ya switulu minongoloko ya rixaka leyi tisiweke hi mintlawa hi ku hambana ka yona, kumbe ku huma eka tirhijini leti minongoloko ya rixaka yi nga tisiwangiki.”.

3. Ku siva ayitheme ya 3 hi ayitheme leyi landzelaka:

“3. Minongoloko ya vayimela-ku-langwa leyi tisiwiweke hi ntlawa, hi ku hetiseka yi fanele ku va na mavito lama ya nga tluriki nhlayo ya vayimela-ku-langwa leyi ringanaka na nhlayo ya switulu eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, naswona nongoloko wun’wana na wun’wana wo tano wa fanele ku kombisa mavito yalawo hi ndzandzelelano walowo wu vekiweke hi ku tsakeriwa tani hi laha ntlawa wu nga ha pimaka.”.

4. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 5 hi ku siviwa ka marito lama rhangeleka ndzimana (a) hi marito lawa:

“5. Switulu leswi vuriwaka eka ayitheme ya 2(a) swi fanele ku averiwa xifundza hi xifundza eka mintlawa leyi phikizanelaka nhlawulo, hi ndlela leyi landzelaka:”.

5. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 6 –

(a) hi ku siva marito lama rhangelaka ndzimana ya (a) hi marito lama landzelaka:

“6. Switulu leswi vuriwaka eka ayitheme ya 2(b) swi fanele ku averiwa mintlawa leyi phikizanelaka nhlawulo, hi ndlela leyi landzelaka:”; na

(b) hi ku siva ndzimana ya (a) hi ndzimana leyi landzelaka: na

“(a) Mpimo wa nhlayo ya tivhoti hi xitulu hi xitulu wu fanele ku piniwa hi ku avanyisa nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke ta tiko hinkwaro hinhlayo ya switulu eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu, ku hlanganisiwa na n’we kutani na vyuelo byi hlanganisiwa na n’we, ku nga hlayiwi swiphemu, swi fanele ku va mpimo wa nhlayo ya tivhoti hi xitulu hi xitulu.”.

6. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 7(3) hiku siva ndzimana ya (b) hi ndzimana leyi landzelaka:

“(b) Mpimo wa nhlayo ya switulu leyi hundzuluxiweke hi xitulu hi xitulu wu fanele ku pimiwa hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke tiko hinkwaro, ku susiwile nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke tiko hinkwaro ta ntlawa walowo wu vuriwaka eka ndzimana ya (a), hi nhlayo ya switulu eka Nhlengeletano ya Milawu, ku hlanganisiwa na n’we, ku susiwa nhlayo ya switulu leswi helelaka swi averiwile ntlawa leri ku vulavuriwaka hi wona hi ku landza ndzimana ya (a).”.

7. Ku siviwa ka ayitheme ya 10 hi ayitheme leyi landzelaka:

“10. Nhlayo ya switulu eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu xin’wana na xin’wana yi fanele ku va tani hi laha yi pimiweke hi ku landza xiyenge xa 105 xa Vumbiwa lerintshwa.”.

8. Ku siviwa ayitheme ya 11 hi ayitheme leyi landzelaka:

“11. Mintlawa leyi tsarisiweke hi ku landza milawu ya tiko leyi vekiweke naswona yi phikizanelaka nhlawulo wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu, yi fanele ku hlawula mavito ya vayimela-ku-langwa eka nhlawulo wa xifundzankulu xolexo eka minongoloko ya swifundzankulu leyi yi lulamisiweke hi ku landza Xedulu leyi na milawu ya tiko.”.

9. Ku siviwa ka ayitheme ya 16 hi ayitheme leyi landzelaka:

“Ku vekiwa ka vayimeri

16. (1) Endzhaku ka loko ku hlayiwa ka tivhoti ku herile, nhlayo ya vayimeri va ntlawa wun’wana na wun’wana yi pimiwile kutani na vuyelo bya nhlawulo byi hlayiwile hi ku landza xiyenge xa 190 xa Vumbiwa lerintshwa, Khomixini, ku nga si hela masiku mambirhi endzhaku ko hlayiwa ka vuyelo koloko, yi fanele ku veka ku suka eka nongoloko wun’wana na wun’wana wa vayimela-ku-langwa, leri tivisiweke hi ku landza milawu ya tiko, vayimeri va ntlawa wun’wana na wun’wana eka mfumo wa milawu.

(2) Ku landzelela ku vekiwa koloko hi ku landza ayitheme-ntsongo ya (1), loko vito ra muyimela-ku-langwa ri kumekaka eka ku tlula nongoloko wun’we eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu kumbe eka minongoloko ya hawumbirhi Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na mfumo wa milawu wa xifundzankulu (loko nhlawulo wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu yi khomiwa hi nkarhi wun’we), kutani muyimela-ku-langwa yaloye a fanele ku vekiwa tani hi muyimeri hi tlhelo ro tlula rin’we, ntlawa leri wu tiseke minongoloko yaleyo, ku nga si hela masiku mambirhi endzhaku ko hlayiwa koloko ka vuyelo, wu fanele ku

-ku-langwa a faneleke ku vekiwa ku
-ku-langwa a nga ta tirha eka wona, tani hi
-ku-langwa ri faneleke ku

(3) Xikan'we
mfumo wa milawu kumbe mimfumo ya milawu”

10. (b) hi ndzimana leyi landzelaka:

“(b)
Swifundzankulu;”.

11.

“19. Minongoloko ya vayimela -langwa va ntlawa lava vuriwaka eka ayitheme ya 16(1) yi

leri ku vekiwa ka vayimeri hi ku landza ayitheme ya 16 a ku hetisiwile, ku endlela ku siva swivandla swa nkarhinyana: Ku ri leswaku ku tatisa kwihi na kwihi koloko ku fanele ku enliwa

12. Ku siva ayitheme ya 23 hi ayitheme leyi landzelaka:

“23. (1)

leyi yi tirhaka, ntlawa lowu wu hlawuleke vito ra xirho lexi exitulwini wu fanele ku siva xivandla xolexo hi ku langa munhu –

loyi vito ra yena ri nga kona eka nongoloko wa vayimela-ku
lexi sukaka exitulwini eku sunguleni a ri hlawuriwile kona; na

(b)

nongoloko walowo.

(2)

kunene.

(3)

alaka kumbe wu nga ha vi
kona kutani swirho leswi ku vulavuriwaka naswona swi suka eswitulwini swa swona hikwalaho

leyi yi nga sala mutatis mutandis tani hiloko switulo swoleswo swi lovile hi ku landza ayitheme ya 7 kumbe ya 14, tani hi laha swi nga ha vaka xiswona.”

Ku nghenisiwa ka ayitheme leyi landzelaka endzhaku ka ayitheme ya 23:

“Xivangelo xo thandlekela xa ku lahlekeriwa hi vuxirho eka mimfumo ya milawu

(1) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya mfumo wa milawu leri eka wona Xedulu leyi

yaloye. Ku va xirho xa mfumo wa milawu walowo.

(2) -ntsongo y (1) ntlawa wihi na wihi wa tipolitiki leri wu nga

(3) Nawu wa Palamende, ku nga si hela nkarhi leri ringaneke loko Vumbiwa lerintshwa ri

hundzuluxa ayitheme leyi na ayitheme ya 23 ku endlela mukhuva leri hawona swi nga ta koteka ku va xirho xa mfumo wa milawu xi yima ku va xirho xa ntlawa leri wu langeke xirho xolexo, ku

(4) Nawu wa Palamende leri vuriwaka eka ayitheme
makungu ya leswaku –

(a)

(b) ku va ntlawa wihi ni wihi wu tiava ku va mintlawu

14. Ku suriwa ka ayitheme ya 24.

Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 25 –

(a) hi ku siva nhlamuselo ya “Khomixini” hi nhlamuselo leyi landzelaka:
“Khomixini ri vula Khomixini ya Nhlawulo leyi vuriwaka eka xiyenge xa 190 xa Vumbiwa lerintshwa;” na

(b) hi ku nghenisa nhlamuselo leyi landzelaka endzhaku ka nhlamuselo ya “nongoloko wa rixaka”.

“Vumbiwa lerintshwa swi vula Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika – Dzonga, 1996.”.

16. Ku suriwa ka ayitheme ya 26.

XITANDZHAKU XA B

Mfumo wa vun’ we bya Rixaka:

Xiyenge xa Rixaka

1. Xiyenge xa 84 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi ri na xiyengenyana xo tlhandlekela lexi landzelaka:

“(3) Presidente u fanele ku tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu –

(a) eku hluvukisiweni na ku tirhiwa ka milawu ya mfumo wa rixaka;

(b) eka timhaka hinkwato leti yelanaka na vufambisi bya Khabinete na ku tirhiwa ka ntirho wa Khabinete;

(c) eka ku avela mintirho Vaseketeri va Presidente va Makungu;

(d) a nga si endla ku thola kwihi ni kwihi ehansi ka Vumbiwa kumbe milawu yihi ni yihi, ku katsa na ku thoriwa ka varhumiwa eka matiko ya le handle kumbe vayimeri van’wana va diplomatiki;

(e) a nga si thola tikhomixini ta vulavisisi;

(f) a nga si vitana referendamu;

(g) loko a nga si rivalela kumbe ku yimisa swa nkarhinyana swigwevo swa vaonhi.”.

2. Xiyenge xa 89 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi ri na xiyengenyana xo tlhandlekela lexi landzelaka:

“(3) Swiyengenyana swa (1) na (2) swa tirha nakambe eka Museketeri wa Presidente wa Makungu.”.

3. Ndzimana ya (a) ya xiyenge xa 90(1) xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“(a) Museketeri wa Presidente wa Makungu loyi a hlawuriweke hi Presidente;”.

4. Xiyenge xa 91 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“Khabinete

91. (1) Khabinete yi vumbiwa hi Presidente, Vaseketeri va Presidente va Makungu na –

(a) Vaholobye lava nga riki ehenhla ka 27 lava va nga swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu naswona va thoriweke hi ku landza swiyengenyana swa (8) ku fika eka (12); na

(b) Holobye a ri un’we loyi a nga riki xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu naswona a thoriweke hi ku landza xiyengenyana xa (13), ku ri leswaku Presidente, a tirha hi ku tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawa leyi khumbekaka ya politiki, u teka ku thoriwa ka Holobye yaloye ku fanerile.

(2) Ntlawa wun’wana na wun’wana leri nga na switulu swa 80 kumbe ku tlula eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu wu fanele ku hlawula Museketeri wa Presidente wa Makungu a humaka eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

(3) Loko ku ri hava kumbe ku ri na ntlawa wun’we leri nga na switulu swa 80 kumbe ku tlula eka Nhlengeletano ya Milawu ntlawa leri nga na nhlayo ya le henhla ya switulu na ntlawa leri nga na nhlayo ya switulu leyi landzelaka ya vumbirhi ha yin’we-yin’we ti na mfanelo yo hlawula Museketeri wa Presidente wa Makungu un’we a humaka eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

(4) Loko a hlawuriwa no vekiwa, Museketeri wa Presidente wa Makungu a nga ha langa ku

tama a ha ri kumbe a tshika ku va xirho xa Nhlengeletano ya Milawu.

(5) Museketeri wa Presidente wa Makungu u tirhisa matimba naswona u fanele ku tirha mintirho leyi yi haverisiweke ntirho wa Museketeri wa Presidente wa Makungu hi Vumbiwa kumbe leyi yi areriweke ntirho walowo hi Presidente.

(6) Museketeri wa Presidente wa Makungu u Khoma ntirho –

(a) Ku fikela siku ra 30 Dzivamisoko 1999 handle ka loko a siviwa kumbe a vitaniwa ku tlhelela endzhaku hi ntlawa leri wu nga na mfanelo yo n'wi hlawula hi ku landza swiyengenyana swa (2) na (3); kumbe

(b) ku kondza munhu loyi a hlawuriweke ku va Presidente endzhaku ka nhlawulo wihi na wihi wa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leri wu khomiweke ku nga si fika siku ra 30 Dzivamisoko 1999, a sungula ku tirha.

(7) Xivandla xa ntirho wa Museketeri wa Presidente wa Makungu xi siviwa hi ntlawa leri wu hlawuleke no veka Museketeri yaloye wa Presidente.

(8) Ntlawa leri wu nga na switulu swo sukela eka 20 kumbe ku tlula eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu naswona leri wu nga boha ku ngenela eka mfumo wa vun'we bya rixaka, wu na mfanelo yo va wu nyikiwa ndzawulo yin'we kumbe ku tlula eka Khabinete leti hi tlhelo ra tona Vaholobye lava va vuriweke eka xiyengenyana xa (1)(a) va faneleke ku thoriwa, hi ndzinganelano wa nhlayo ya switulu leyi wu nga na yona eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu loko ku pimanisiwa na nhlayo ya switulu leswi swi nga na mintlawa leyin'wana leyi ngheneleka.

(9) Tindzawulo ta Khabinete ti fanele ku averiwa eka mintlawa leyi khumbekaka hi ku landzelelana hi ku ya hi fomula leyi landzelaka:

(a) Mpimo wa switulu hi ndzawulo hi ndzawulo wu fanele kukumiwa hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo ya switulu eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu leswi hlanganyeriweke hi mintlawa leyi khumbekaka hi nhlayo ya tindzawulo leti hi tlhelo ra tona Vaholobye lava va vuriwaka eka xiyengenyana xa (1)(a) va faneleke ku thoriwa, ku hlanganisiwa na n'we.

(b) Vuyelo, ku nga tekeriwi enhlokweni xiphemu xa xikhume xa vunharhu na swiphemu leswi landzelaka loko swi ri kona, i mpimo wa switulu swa ndzawulo hi ndzawulo.

(c) Nhlayo ya tindzawulo leti faneleke ku a veriwa ntlawa leri khumbekaka wu kumeka hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo wa switulu leswi ntlawa walowo wu nga na swona eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu hi mpimo leri wu vuriwaka eka ndzimana ya (b).

(d) Vuyelo, ku ya hi ndzimana ya (e), byi komba nhlayo ya tindzawulo leti faneleke ku averiwa ntlawa walowo.

(e) Laha ku tirhisiwa ka fomula leyi yi nga laha henhla ku humesa nsalo leri wu nga mitiwangiki hi nhlayo ya tindzawulo leti ti averiwaka ntlawa, nsalo wu phikizana na minsalo leyin'wana yo fana leyi yi kumiwaka hi ntlawa kumbe mintlawa yin'wana, na ndzawulo kumbe tindzawulo tihi na tihi leti ti salaka ti nga averiwanga ti fanele ku averiwa ntlawa kumbe mintlawa leyi khumbiwaka hi ndzandzelelano wa vukulu bya nsalo.

(10) Presidente endzhaku ko tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawa leyi khumbekaka u fanele –

(a) ku kuma nhlayo leyi yi nga yona ya tindzawulo leti faneleke ku averiwa mintlawa leyi khumbekaka hi ku ya hi nhlayo ya tindzawulo leti yi averiwaka tona hi ku landza xiyengenyana xa (9);

(b) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yin'wana na yin'wana yoleyo xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu lexi xi nga xirho xa ntlawa walowo ndzawulo yaleyo yi averiweke yona ku ya hi ndzimana ya (a), ku va Holobye loyi a nga na vutihlamuleri bya ndzawulo yaleyo;

(c) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela mafumele lamanene, u fanele ku cinca makumiwele wahi ni wahi ya mpimo wa switulu ku ya hi ndzimana ya (a) ku ya hi xiyengenyana xa (9);

(d) yimisa ku thoriwa kwihi ni kwihi ku ya hi ndzimana ya (b) –

(i) loko Presidente a komberiwa ku endla tano hi murhangeri wa ntlawa leri eka wona Holobye yaloye a nga xirho; kumbe

(ii) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela mafumele lamanene; kumbe

(e) ku siva, loko swi laveka, ku ya hi ndzimana ya (b), xivandla xa ntirho wa Holobye.

(11) Xiyengenyana xa (10) xi fanele ku tirhiwa hi moya leri wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka, kutani Presidente na vatirhi va makungu lava khumbekaka eka ku sungula ka ku tirhisiwa ka xiyengenyana xolexo va fanele ku lavana na ku fikelela ntwanano hi minkarhi hinkwayo: Ku ri leswaku loko ku nga fikeleriwi ntwanano ehenhleni ka –

(a) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ya (c) kumbe ya (d)(ii) ya xiyengenyana xolexo, xiboho xa Presidente xi na matimba ku tlula leswin'wana;

(b) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b), ya (d)(i) kumbe ya (e) ya xiyengenyana xolexo loku khumbaka munhu loyi a nga riki xirho xa ntlawa leri Presidente a welaka eka wona, xiboho xa murhangeri wa ntlawa leri munhu yaloye a nga xirho xa wona xi na matimba ku tlula leswin'wana; na

(c) ku tirhisiwa ka matimba loku vuriwaka eka ndzimana ya (b) kumbe ya (e) ya xiyengenyana xolexo loku khumbaka munhu loyi a nga xirho xa ntlawa leri Presidente a welaka eka wona, xiboho xa Presidente hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana.

(12) Loko makumiwele wahi ni wahi ya mpimo wa nhlayo ya tindzawulo leti fanelaka ku averiwa ya cinciva ku ya hi xiyengenyana xa (10)(c), Vaholobye lava va khumbekaka va fanele ku suka eka tindzawulo ta vona kambe va ha ri na mfanelo, laha swi tirhaka, yo thoriwa-nakambe eka ndzawulo tin'wana leti averiweke mintlawa ya vona hi ku hambana ka yona hi ku landza mapimiwele lama ya cinciwaka.

(13) Presidente –

(a) hi ku tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawa leyi khumbekaka, va fanele –

(i) ku veka ndzawulo yo karhi ya Holobye loyi a vuriwaka eka xiyengenyana xa (1)(b) loko swi tshuka swi laveka hi ku landza xiboho xa Presidente ehansi ka xiyengenyana xolexo;

(ii) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yaleyo munhu loyi a nga riki xirho xa Nhlengeletano ya Milawu, ku va Holobye loyi a khumbekaka hi ndzawulo yaleyo.;

(iii) ku siva, loko swi laveka, xivandla hi tlhelo ra ndzawulo yaleyo; kumbe

(b) endzhaku ko tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawa leyi khumbekaka, u fanele ku herisa ku thoriwa kwihi na kwihi ku ya hi ndzimana ya (a) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela ku va na mfumo lerinene.

(14) Tinhlegetano ta Khabinete ti fanele ku va ehansi ka vufambisi bya Presidente, kumbe, loko Presidente a lerisa tano, vufambisi bya Museketeri wa Presidente wa Makungu: Ku ri leswaku Museketeri wa Presidente wa Makungu u fambisa tinhlegetano loko nkarhi wa yena wu fika handle ka loko timhaka ta xihatla ta mfumo na moya leri wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka ti koxa hi ndlela yin'wana.

(15) Khabinete yi fanele ku tirha hi mukhuva leri wu tekela enhlokweni moya wo lavana na ku twanana leri wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka xikan'we na mfumo leri nyawulaka.”

5. Xiyenge xa 93 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“Ku thoriwa ka Vaseketeri va Vaholobye

93. (1) Presidente, endzhaku ko tsundzuxana na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawa leyi hoxaka xandla eka Khabinete, u simeka swivandla swa mintirho ya vaseketeri va vaholobye.

(2)

vaholobye hi ndzinganelo wo fana, naswona hi ku landza fomula yo fana na leyi tindzawulo ta Khabinete ti averisiwaka xiswona.

Makungu ya xiyenge xa 91 (10) ku ya eka (12) ya tirha, ku katsa na ku cincywa loku lavekaka hi tlhelo ra Vaseketeri va Vaholobye, naswona eka ku tirhisiwa koloko leswi swi

vula Museketeri wa Holobye kumbe xivandla xa ntirho xa museketeri wa holobye, hi ku landzelelana.

Loko munhu a thoriwa ku va Museketeri wa Holobye wa ndzawulo yihi na yihi leyi yi haverisiweke Holobye –

Museketeri yaloye wa Holobye u fanele ku tirhisa matimba no tirha mintirho leyi

yin'wana leswi, hi ku ya hi swiletelo swa Presidente, swi nga ha nyikiwaka Museketeri yaloye wa Holobye hi Holobye yaloye; naswona

Swihi ni swihi leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi swi kongomisiwaka eka Holobye yaloye swi fanele ku tekiwa tani hiloko swi katsa na leswi kongomisiwaka eka Museketeri wa

Museketeri yaloye wa Holobye a n'wi khomelaka.

(5)

hikokwalaho ka xivangelo xihhi na xihhi a tsandzeka ku tirhisa matimba wahi ni wahi kumbe ku tirha mintirho ya yena, Presidente u thola Museketeri wa Holobye wihi na wihi un'wana kumbe munhu

angarhela kumbe eku tirhisiweni kumbe ku tirhiwa ka matimba wahi ni wahi yo karhi kumbe mintirho.”.

Xiyenge xa 96 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa xi ri na swiyengenyana swo tlhandlekela leswi landzelaka:

Vaholobye, hi un'we-un'we, va na vutihlamuleri eka Presidente na le ka Nhlengeletano

hi ndlela yo yelana swi hlanganile swi na vutihlamuleri bya ku endla mintirho ya swona ya mfumo wa rixaka na mikhuva ya wona ya matirhele.

Vaholobye va fanele ku fambisa tindzawulo ta vona hi ku ya hi matirhele lawa ya vekiweke

(5) Loko Holobye a tsandzeka ku fambisa ndzawulo hi ku ya hi tirhele ra Khabinete,

ndzawulo ya fambelana na milawu ya tirhele rolero.

(6)

xiyengenyana xa (5), Presidente u susa Holobye yaloye entirhweni –

(a)

na Holobye yaloye kutani, loko Holobye yaloye a nga ri xirho xa ntlawa leri Presidente a welaka

tsundzuxana na murhangeri wa ntlawa leri Holobye yaloye a welaka eka wona; kumbe

(b)

na Vaseketeri va Presidente va Makungu na varhangeri va mintlawe leyi khumbekaka.”.

XETANDZHAKU XA C

Xiyenge xa Xifundzankulu

1. ge xa 132 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tani hiloko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

132. (1) Huvonkulu ya xifundzankulu yi vumbiwa hi Holobyenkulu na swirho leswi nga riki henhla ka 10 leswi thoriweke hi Holobyenkulu ku ya hi xiyenge lexi.
- (2) Ntlawa leri wu nga na ku sukela eka 10 wa tiphesente kumbe ku tlula wa switulu eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu naswona leri wu nga boha ku ngenela eka mfumo wa vun'we bya rixaka, wu fanele ku averiwa ndzawulo yin'we kumbe ku tlula eka Huvonkulu hi ndzinganelano wa nhlayo ya switulu leyi wu nga na yona eka mfumo wa milawu loko ku pimanisiwa na nhlayo ya switulu leswi mintlawa leyin'wana leyi khumbekaka yi nga na swona.
- (3) Tindzawulo ta Huvonkulu ti fanele ku averiwa mintlawa leyi khumbekaka hi ku landzelelana ka yona ku ya hi fomula leyi yi hlamuseriweke eka xiyenge xa 91(9), kutani loko ku tirhisiwa fomula yaleyo leswi swi vuriwaka eka xiyenge xalexo swi kongomisiwa eka –
- (a) Khabinete, swi fanele ku hlayiwa tani hiloko swi vula Huvonkulu;
- (b) Holobye, swi fanele ku hlayiwa tani hiloko swi vula xirho xa Huvonkulu; naswona
- (c) Nhlengeletano ya Milawu, swi fanele ku hlayiwa tani hiloko swi vula mfumo wa milawu wa xifundzankulu.
- (4) Holobyenkulu wa xifundzankulu endzhaku ko tsundzuxana na varhangeri va mintlawa leyi khumbekaka u fanele –
- (a) ku pima nhlayo leyi nga yona ya tindzawulo leti ti faneleke ku averiwa mintlawa leyi khumbekaka hi ku ya hi nhlayo ya tindzawulo leti averiweke yona hi ku landza xiyengenyana xa (3);
- (b) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yin'wana na yin'wana yo tano xirho xa mfumo wa milawu lexi nga xirho xa ntlawa leri ndzawulo yaleyo a yi averiwile wona ku ya hi ndzimana ya (a), ku va xirho xa Huvonkulu lexi nga na vutihlamuleri bya ndzawulo yaleyo;
- (c) loko swi tshuka swi laveka hi swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku endlela mafumele lamanene, ku cinca mapimiwele wahi ni wahi eka ndzimana ya (a), ku ya hi xingenyana xa (3);
- (d) ku yimisa ku thoriwa kwihi na kwihi ehansi ka ndzimana ya (b) –
- (i) loko Holobyenkulu a komberiwa ku endla tano hi murhangeri wa ntlawa leri xirho xa Huvonkulu lexi ku vulavuriwaka haxona xi nga xirho xa wona; kumbe
- (ii) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe ku endlela mafumele lamanene; kumbe
- (e) ku siva, loko swi laveka, ku ya hi ndzimana ya (b), xivandla xa ntirho wa xirho xa Huvonkulu.
- (5) Xiyengenyana xa (4) xi fanele ku endliwa leswaku xi tirhisiwa hi moya leri wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka, kutani Holobyenkulu na vatirhi lavan'wana va makungu lava khumbekaka eku tirhiseni ka xiyengenyana xolexo va fanele ku lavana na ku fikelela ntwanano hi minkarhi hinkwayo: Ku ri leswaku loko ku nga fikeleriwi ntwanano ehenhleri ka –
- (a) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ya (c) kumbe ya (d) (ii) ya xiyengenyana xolexo, xiboho xa Holobyenkulu hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana;
- (b) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b), ya (d)(i) kumbe ya (e) ya xiyengenyana xolexo ku khumbaka munhu loyi a nga riki xirho xa ntlawa leri Holobyenkulu a welaka eka wona, xiboho xa murhangeri wa ntlawa leri munhu yaloye a welaka eka wona hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana; na
- (c) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b) kumbe ya (e) ya xiyengenyana xolexo loku khumbaka munhu loyi a nga xirho xa ntlawa leri Holobyenkulu a welaka eka wona, xiboho xa Holobyenkulu hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana.
- (6) Loko mapimiwele wahi ni wahi ya ku averiwa ka tindzawulo ma cinciwa ku ya hi xiyengenyana xa (4)(c), swirho leswi khumbekaka swi fanele ku huma eka tindzawulo ta swona, kambe swi tama ha ri na mfanelo, laha swi tirhaka, yo thoriwa-nakambe eka tindzawulo tin'wana leti averiweke mintlawa hi ku hambana ka yona hi ku landza mapimiwele lama cinciwaka.
- (7) Tinhlengeletano ta Huvonkulu ti fanele ku fambisiwa hi Holobyenkulu wa xifundzankulu

xolexo.

(8) a
na ntwanano leri wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka, xikan'we na

2. Xiyenge xa 136 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa ku va xi ri na swiyengenyana swo

“(3) Swirho swa Huvonkulu ha xin'we
mfumo wa milawu wa xifundzankulu hi ta mafambisele ya tindzawulo ta swona, naswona swirho
hinkwaswo swa Huvonkulu swi hlanganile, hi ndlela yaleyo swi na vutihlamuleri bya ku tirhiwa

(4) Swirho swa Huvonkulu swi fanele ku fambisa tindzawulo ta swona hi ku ya hi milawu ya

(5) Loko xirho xa Huvonkulu xi tsandzeka ku fam
matirhele ya Huvo, Holobyenkulu a nga ha lava leswaku xirho lexi khumbekaka xi endla leswaku
mafambisele ya ndzawulo yaleyo ya fambelana na mikhuva yaleyo ya matirhele.

Loko xirho lexi khumbekaka xi tsandzeka ku landza xilaveko xa Holobyenkulu ehansi ka

tsundzuxana na xirho xolexo, kutani loko xirho xolexo xi nga ri xirho xa ntlawa leri Holobyenkulu
a welaka eka wona kumbe xi nga ri murhangeri wa ntlawa leri khumbekaka, naswona endzhaku

XITANDZHAKU XA D

Mafambisele ya Tiko na vutirheri bya vuhlayiseki: Mihundzuluko eka swiyenge swa Vumbiwa lero

1. Ku h

(a) hi ku siva eka xiyengenyana xa (1) marito lama rhangelaka ndzimana ya (a) hi marito lama

“(1) Ku ya hi swiletelo swa Holobye wa Vusirheleri na Vuhlayiseki, Khomixinara wa Rixaka

(b) hi ku siva ndzimana ya (b) ya xiyengenyana xa (i) hi ndzimana leyi landzelaka:
ku thola vakhomixinara va swifundzankulu;”

(c)

“(d) k

lebyi lavaka ndzavisiso eka tiko hinkwaro na ku siveriwa kumbe vuswikoti byo hlawuleka;” na

(d)

“(k) ku simekiwa na ku hlayisiwa ka xiyenge xa vuphorisa xa nawu eka tiko eka tiko hinkwaro

2. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 219 xa Vumbiwa lero rhangha hi ku siva eka xiyengenyana

“(1) (ku ya hi xiyenge xa 218(1), Khomixinara wa Xifundzankulu fanele ku va na vutihlamuleri

3. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 224 xa Vumbiwa lero rhangha hi ku siva xipimelo xa

“Ku ri leswaku xiyengenyana lexi nakambe xi fanele ku tirha eka swirho swa vuthu rihi ni
rihi ra mathlhari leri nghaniseke nongoloko wa vatirhi va rona endzhaku ka ku sungula ku tirha

amukeriwa tsalwa lerintshwa ra vumbiwa tani hi laha swi languteriweke eka xiyenge xa 73 xa
Vumbiwa rolero loko nhlngano wa tipolitiki leri ehansi ka matimba ya wona na vulawuri bya

wu ngheneleke eka Huvonkulu ya Nkarhinyana, na ku nghanela eka nhlawulo wo sungula wa

Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu na mimfumo ya milawu na nhlengeletano ya milawu ya swifundzankulu ku ya hi Vumbiwa leri vuriwaka.”

4. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 227 xa Vumbiwa lero rhangha hi ku siva xiyengenyana xa (2) hi xiyengenyana lexi landzelaka:

“(2) Vuthu ra Vusirheleri ra Rixaka ri fanele ku tirhisa matimba ya rona na ku tirha mintirho ya rona ntsena hi ku tirhela rixaka hi ku landza kavanyisa ka 11 ka Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika-Dzonga, 1996.”

5. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 236 xa Vumbiwa lero rhangha –

(a) hi ku siva xiyengenyana xa (1) hi xiyengenyana lexi landzelaka:

“(1) Vutirheri bya tiko, ndzawulo ya mfumo, vutirheri bya mafambisele kumbe vuhlayiseki lebyi xikan’we-kan’we ku nga si sungula ku tirha Vumbiwa ra Afrika-Dzonga, 1996 (laha endzhakunyana ri vuriwaka “Vumbiwa lerintshwa”), byi tirheke mintirho ya mfumo, byi ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi tirhaka eka byona ku kondza byi herisiwa kumbe ku nghenisiwa kumbe ku hlanganisiwa na vandla rihi na rihi leri faneleke kumbe mintirho ya byona yi hlanganisiwa kumbe yi khomanisiwa na ya vandla rihi ni rihi rin’wana.”;

(b) hi ku siva xiyengenyana xa (6) hi xiyengenyana lexi landzelaka:

“(6) (a) Presidente a nga ha thola khomixini yo vuyeketa ku ngheneriwa kumbe ku hundzuluxiwa ka kontiraka, ku thoriwa kumbe ku tlakusiwa, kumbe ku nyikiwa sagwati ra nkarhi kumbe ra swipimelo swa vutirheri kumbe xipfuno xin’wana, leswi nga humelela endzhaku ka 27 Dzivamisoko 1993 na 30 Ndzati 1994 hi tlhelo ra munhu wihi na wihi loyi a vuriwaka eka xiyengenyana xa (2) kumbe ntlawa wihi na wihi wa vanhu vo tano.

(b) Khomixini yi nga ha tlherisele endzhaku kumbe ku cinca kontiraka, ku thoriwa, ku tlakusiwa kumbe sagwati loko swi nga fanelanga kumbe swi nga lulamangi eka tshamele ra timhaka eka mhaka yaleyo.”; na

(c) hi ku siva “Vumbiwa leri”, kun’wana na kun’wana laha leswi swi humelelaka eka xiyenge xa 236, hi “Vumbiwa lerintshwa”.

6. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 237 xa Vumbiwa lero rhangha –

(a) hi ku siva ndzimana ya (a) ya xiyengenyana xa (1) hi ndzimana leyi landzelaka:

“(a) Ku hlanganisiwa ka mintirho ya mavandla hinkwawo lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 236 (1), ku nga katsiwi na masocha lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 224(2), endzhaku ka ku sungula ku tirha ka Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996, swi fanele ku ya emahlweni, hi mianakanyo xo lava ku simeka –

(i) mafambisele yo nyawula eka xiyenge xa tiko hinkwaro xa mfumo ku endlela ku tirhana na timhaka leti welaka eka vulawuri bya xiyenge xa tiko hinkwaro; na

(ii) mafambisele yo nyawula eka xifundzankulu xin’wana na xin’wana ku tirhana na timhaka leti welaka endzeni ka vulawuri bya mfumo wa xifundzankulu xin’wana na xin’wana”; na

(b) hi ku siva ndzimana-ntsongo ya (i) ya xiyengenyana xa (2)(a) hi ndzimana-ntsongo leyi landzelaka:

“(i) mavandla lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 236(1), ku nga katsiwi na masocha, ma fanele ku tama ma ri ma mfumo wa rixaka, leri wu faneleka ku tirhisa vutihlamuleri byolebyo hi ku tirhisana kun’we na mimfumo ya swifundzankulu.”;

7. Ku hundzuluxiwa ka xiyenge xa 239 xa Vumbiwa lero rhangha hi ku siva xiyengenyana xa (4) hi xiyengenyana lexi landzelaka:

“(4) Ku ya hi na hi ku landza nawu wihi ni wihi leri wu tirhaka, rifuwo, timfanelo vutihlamuleri na milandzu ya mavuthu hinkwawo lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 224(2) swi fanele ku hlengetiwa eka Vuthu ra Vuhlayiseki ra Rixaka hi ku landza swiletelo swa Holobye wa Vusirheleri.”.

Xedulu ya 7

Milawu leyi Herisiwaka

NOMBORO NA NHLOKOMHAKA
LEMBE RA NAWU

Nawu wa 200 wa 1993 Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993
Nawu wa 2 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 3 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa ra Vumbirhi Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 13 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa ra Vunharhu Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 14 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa ra Vumune Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 24 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa ra Vuntsevu Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 29 wa 1994 Nawu wo Hundzuluxa ra Vuntlhanu Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 20 wa 1995 Nawu wo Hundzuluxa Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1995
Nawu wa 44 wa 1995 Nawu wo Hundzuluxa ra Vumbirhi Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1995
Nawu wa 7 wa 1996 Nawu wo Hundzuluxa Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996
Nawu wa 26 wa 1996 Nawu wo Hundzuluxa ra Vunharhu Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996.

NONGOLOKO

(Lemukani: Tinomboro leti nga endzhaku ka timhaka ti kombisa minxaxamelo ya swiyenge)

Risimu ra rixaka, 4

Mukamba-Tinkota Jenerala 181, 188

Tsalwa ra Timfanelo –

Ku kota ku fikelela tikhoto, 34

Ku kota ku fikelela mahungu, 32

Matirhisiwele, 8

Vanhu lava khomiwele, va khomeleteweke ku senga no hehliwa hi milandzu, 35

Ku hlengeletana, ku kombisa matitwele, ku phiketa na tiphetixeni, 17

Vana, 28

Vuaka-tiko, 20

Vaaka-ndhawu lava hlanganeke hikwalaho ka mfumo, vughandzeri na ririmi leri va ri tirhisaka, 31

Dyondzo, 29

Ntiyiso wo vona leswaku timfanelo ta xiximiwa no landzeleriwa, 38

Mbangu, 24

Ku ringanana, 9

Ndzhuti wa munhu, 10

Ntshunxeko na vuhlayiseki bya munhu, 12

Ntshunxeko wa ku Tihlanganisa na van'wana, 18

Ntshunxeko wo humesa mavonele, 16

Ntshunxeko wa ku famba-famba na vutshamo, 21

Ntshunxeko wa vughandzeri, swikholwakholwana na mavonele, 15

Ntshunxeko wo endla bindzu, ku tirha na ntirho wo dyondzeriwa, 22

Nhlayiso wa rihanyu, swakudya, mati na nhlayiseko wa vanhu, 27

Timhaka ta tindlu, 26

Nhlamuselo ya tsalwa ra Timfanelo, 39

Vuxaka exikarhi ka vatirhi na vathori, 23

Ririmi na mfuwo, 30
Vutomi, 11
Swipimelo swa timfanelo, 36
Timfanelo ta swa tipolitiki, 19
Xihundla xa munhu, 14
Nhundzu, 25
Swiendlo swa mafambisele leswi lulameke, 33
Vuhlonga, ku tirhisiwa tani hi hlonga, na ku tirhisiwa hi nsindziso, 13
Swiyimo swa xihatla, 37
Ku simekiwa na minsinya ya mafumele, 181,
Vulawuri bya vuhaxi, 192
Mimpinanyeto ya tiko hikwaro, yo swifundzankulu na ya vamasipala, 215
Bangi ya Rixaka, 223 – 225
Minsinya ya mfumo wa vutirhisani na vuxaka exikarhi ka mimfumo, 41
Vuaka-tiko, 3
Khabinete, 91 – 99, 101, 102
Mintirho ya khomixini ya ku ringana ka rimbewu, 181, 185, 186
Milawu leyi kwetlembetanaka, 146 – 150
Tikhoto –
Khoto ya Vumbiwa, 167
Tikhoto ta le Henhla, 169
Tikhoto ta Vamajisitarata na tikhoto tin'wana, 170
Matimba ya tikhoto eka timhaka ta vumbiwa, 172
Khoto-Nkulu ya Apili, 168
Vusirheleri, 200 – 204
Khomixini ya Nhlawulo, 181, 190, 191
Maendlele ya Nhlawulo ya Vakhomi va Mintirho ku ya hi Vumbiwa, Xedulu ya 3, Xiyenge xa A.
–
Vulawuri bya huvonkulu eka swifundzankulu, 125
Vathirhi va makungu va swifundzankulu
Vulawuri bya huvonkulu, 125
Matimba ya huvonkulu ya Ripabliki, 85
Tihuvonkulu, 132 – 141
Timhaka ta Timali, NKwama wa mali ya tiko wa Rixaka, 213, 214, 216, 217
Nkwama wa Timali, ta Swifundzankulu na ta tindhawu, 226 – 230
Khomixini ya Timali na Vankwama, 220 – 222
Mujeko wa rixaka, 5
Ku hakelela mintlawa ya tipolitiki, 236
Mintirho ya khomixini ya timfanelo ta vanhu, 181, 184
Vulawuri bya vuhaxi, 192
Ku simekiwa na ku lawuriwa ka vutirheli bya vuhlori, 209, 210
Mintwanano ya Matiko ya Misava, 231, 233
Matimba ya vuavanyisi, 165
Ku thoriwa ka vatirhela-tiko va vuavanyisi, 174-177
Khomixini ya mintirho ya vaavanyisi, 178
Sisiteme ya vuavanyisi, 166
Tindzimi, 6
Endlele ro veka milawu ya tiko, 73-82
Matimba yo endla milawu ya tiko, 43, 44

Swikongomelo swa mfumo wa ndhawu, 152, 163

Nhengeletano ya tiko yo endla Milawu –
Mavumbiwele na nhlawulo, 46

Vumbhoni kumbe mahungu lama nga mahlweni ka nhengeletano ya tiko ya milawu, 56
Matimba ya Nhengeletano ya Tiko ya Milawu, 55

Huvo ya tiko ya swifundzankulu –
Maaviwele ya varhumiwa, 61

Swiboho, 65
Vumbhoni kumbe mahungu lama nga emahlweni ka huvo ya tiko, 69

Tiko ya Swifundzankulu, Xedulu ya 3, Xiyenge xa B
Ku hoxa xandla hi vayimeri va mfumo wa ndhawu, 67

Matimba ya huvo ya tiko, 68
Ku va vanhu va fikelela na ku khumbeka eka huvo ya tiko, 72

Maphorisa, 205 – 208
Vaholobyenkulu 127 –130

Vulawuri byo chuchisa, 179
Swifundzankulu, 103

Matimba yo endla Milawu ya swifundzankulu, 104 – 121
Swikombelo hi swirho eka khoto ya Vumbiwa, 122

Mfikelelo wa vanhu na ku khumbeka eka mimfumo ya milawu ya swifundzankulu, 118
Mafambisele ya tiko, 195

Vutirheli bya Tiko, 197
Musirheleri wa vanhu, 181, 182

Ku tiyimela ka rixaka hi swa mfuwo, 235
Vukulukumba bya matimba ya Vumbiwa, 2

Vumbiwa
ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996

hi 11 Nhlangua 1996

Nawu wun'we wa tiko rin'we	
Leswi nga ndzeni	
Xiviko 1	
Kavanyisa ka 1	3
Makungu ya Masimekiwele	
Kavanyisa ka 2	6
Tsalwa ra Timfanelo	
Kavanyisa ka 3	28
Mfumo wa Vutirhisani	
Kavanyisa ka 4	30
Palamende	
Kavanyisa ka 5	60
Presidente na Huvonkulu ya Rixaka	
Kavanyisa ka 6	68
Swifundzankulu	
Kavanyisa ka 7	92
Mfumo wa ndhawu	
Kavanyisa ka 8	101
Tikhoto na Mafambisele ya Vululami	
Kavanyisa ka 9	112
Mavandla ya Mfumo lama ya Seketelaka	
Demokhiresi ya Vumbiwa	
Kavanyisa ka 10	120
Mafambisele ya Tiko	
Kavanyisa ka 11	125
Vutirheri bya vuhlayiseki	
Kavanyisa ka 12	132
Varhangeri va Ndhavuko	
Kavanyisa ka 13	133
Timali	
Kavanyisa ka 14	144
Makungu ya tin'wana na tin'wana	
Xedulu ya 1	148
Mujeko wa Rixaka	
Xedulu ya 2	149
Swihlambanyo na Switiyisiso swo Xiximeka	
Xedulu ya 3	153
Endlele ra Nhlawulo	
Xedulu ya 4	157
Tindhawu ta Mintirho ta Mimfumo ya Milawu	
ya Rixaka na Swifundzankulu swa nkarhi wolowo	
Xedulu ya 5	160

Tindhawu ta Mintirho leyi tirhiwaka ntsena hi
Mfumo wa Milawu wa Xifundzankulu
Xedulu ya 6 162
Mindzulamiso ya Nkarhinyana
Xedulu ya 7 201
Milawu leyi Herisiwaka
Nongoloko 202

.

^